

SSCB'NİN DAĞILMASINDAN SONRA
MERKEZİ PLANLI EKONOMİDEN
PIYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞTE
AZERBAYCAN'DA UYGULANAN
İKTİSAT POLİTİKALARI

Ceyhun MECİDOV
(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2000

**SSCB'NİN DAĞILMASINDAN SONRA MERKEZİ PLANLI
EKONOMİDEN PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞTE
AZERBAJYCAN'DA UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI**

Ceyhun MECİDOV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Yrd.Doç.Dr.Hasan İSLATİNCE

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Aralık-2000

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

SSCB'NİN DAĞILMASINDAN SONRA MERKEZİ PLANLI EKONOMİDEN PIYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞTE AZERBAYCAN'DA UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI

Ceyhun MECİDOV

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aralık-2000

Danışman: Yrd.Doç.Dr.Hasan İSLATİNCE

İlk çağlardan başlayarak insanlar, gereksinimlerini karşılamak için çeşitli biçimlerde örgütlenmek zorunluluğunu duymuşlardır. Çağlar ilerleyip yeni üretim teknikleri doğdukça ekonomik bakımdan örgütlenme derin değişmelere uğramış, gereksinimleri daha iyi doyumak ve toplumları daha çok refaha ulaştırmak için yeni düşünceler ortaya konmuştur. Bu düşünceler sonucu karşımıza toplumun “ekonomik sistemi” çıkmıştır.

Ekonomik sistemler, yakın zamanlara kadar belli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırmalar genellikle kapitalist sistem, sosyalist sistem ve karma ekonomi sistemi şeklinde olmuştur. 1980'lerin sonlarına doğru, sosyalist sistemi temsil eden ve büyük ölçüde yönlendiren Sovyetler Birliği'nde çözülme başlamış ve 1991 yılında Sovyetler Birliği dağılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bütün Sovyet Cumhuriyetleri ardı ardına bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu cumhuriyetlerden biri olan Azerbaycan da 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

Bağımsızlıktan sonra diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri gibi Azerbaycan'da da serbest piyasa ekonomisine geçme hazırlıkları başlamış ve kapitalist sistemin kurumlarının ülke içinde yerleştirilmesi çalışmaları ve uygulamaları hız kazanmıştır.

Bu çalışmada da merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçişte Azerbaycan'da uygulanan iktisadi politikalar incelenmiştir.

ABSTRACT

From the beginning of history, people needed to get organized in order to survive. As centuries passed, people needed more complex production systems in order to create good society. The idea of living in a good society caused the birth of economic systems or models.

Over the centuries, different economic systems have emerged and started to compete each other: capitalist system, socialist system and mixed economy. Soviet Socialist Republic represented the biggest example of socialist economic model until the decline and fall of it.

After the fall of the USSR, former Soviet, republics became independent states. Azerbaijan was one of them. Azerbaijan declared its independence on 18 September 1991.

Like many other former Soviet Republics, Azerbaijan decided to transform its economic system from centralized-planned economic system to free market economy. All economic institutions made attempt to change its structure accordingly during the transition era.

This study attempted to examine Azerbaijan's economic policy of transition from centralized-planned model to free market economy.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖZGEÇMİŞ	v
TABLOLAR LİSTESİ	X
GİRİŞ	1

Birinci Bölüm

KAPİTALİST VE SOSYALİST EKONOMİLERİN TEORİK YÖNLERİ,
TEMEL GÖRÜŞLERİ VE UYGULAMADAKİ YERLERİ

1. KAPİTALİST EKONOMİNİN TEORİK YÖNÜ VE TEMEL GÖRÜŞLERİ	1
2. SOSYALİST EKONOMİNİN TEORİK YÖNÜ VE TEMEL GÖRÜŞLERİ	8
3. KAPİTALİST VE SOSYALİST EKONOMİLERİN KARŞILAŞTIRILMASI	15
4. KAPİTALİST EKONOMİNİN UYGULAMADAKİ YERİ	20
4.1. ABD'de Kapitalizmin Uygulaması	20
4.2. İngiltere'de Kapitalizmin Uygulaması	22
4.3. Almanya'da Kapitalizmin Uygulaması	24
4.4. Fransa'da Kapitalizmin Uygulaması	27
5. SOSYALİST EKONOMİNİN UYGULAMADAKİ YERİ	28
5.1. S.S.C.B.'de Sosyalizmin Uygulaması	28
5.1.1. 1917 İhtilali ve Lenin Dönemi Uygulamaları	30
5.1.2. Stalin Dönemi Uygulamaları (1924-1953)	34
5.1.3. Kruşçev Dönemi Uygulamaları	38
5.1.4. Brejnev Dönemi Uygulamaları	39
5.1.5. Andropov ve Çernenko Dönemleri Uygulamaları	42

Tablo 19: Azerbaycan'ın Toplam Gelir Seviyesi (1985-1991) (Milyon)	110
Tablo 20: Azerbaycan'ın Petrol Üretimi ve Ticareti (1000 metrik ton)	113
Tablo 21: Azerbaycan'da Tarımsal Üretim (100 Ton)	113
Tablo 22: Sanayi Ürün Hacminin Alt Sektörlere Dağılım İndeksi (1985=100)	120
Tablo 23: Kolhoz ve Sovhozlardaki Tarımsal Üretimin Değeri (1983 Fiyatlarıyla Milyon Manat)	123
Tablo 24: Azerbaycan'ın Değer Olarak 1991 Yılı Toplam Dış Ticareti (Milyon Ruble)	129
Tablo 25: Azerbaycan'ın BDT ile Dış Ticareti (1993 yılı) (Milyon \$)	130
Tablo 26: Azerbaycan'da Yıllar İtibariyle Yabancı Yatırımlar (Bin ABD \$)	137
Tablo 27: "Asrın Anlaşması"nda Yer Alan Şirketler ve Payları .	139
Tablo 28: "Karabağ" Anlaşmasında Yer Alan Şirketler ve Payları	140
Tablo 29: "Şahdeniz" Anlaşmasında Yeralan Şirketler ve Payları	141
Tablo 30: "Dan Ulduzu-Eşrefi" Anlaşmasında Yer Alan Şirketler ve Payları	142
Tablo 31: "Lenkeran Deniz" ve "Talış Deniz" Anlaşmasında Yer Alan Şirketler ve Payları	143
Tablo 32: "Kürdaşı" Anlaşmasında Yer Alan Şirketler ve Payları	145
Tablo 33: Araz-Alev-Şark Anlaşmasında Yer Alan Şirketler ve Payları	147
Tablo 34: Azerbaycan Petrollerinin Taşınacağı Muhtemel Boru Hatları	149
Tablo 35: Azerbaycan'da Temel Tarım Ürünleri Üretimi (Arazi 1000 ha-ürün 1000 ton)	151
Tablo 36: Azerbaycan'daki Mevcut İşletmelerin Gruplanma Ölçüleri	154
Tablo 37: Azerbaycan Cumhuriyetinin Esas Makro Ekonomik Göstercileri	159

GİRİŞ

Tüm toplumların çözümlenmek zorunda oldukları temel sorun giderek artan nüfus ile birlikte çoğalan ve çeşitlenen gereksinmelerin karşılanmasıdır. Bu amaçla toplumlar, çeşitli biçimlerde düzenlemeler oluştururken, üretim tekniklerinde ortaya çıkan gelişmelerle birlikte ekonomik örgütlenmeler de değişmiştir. Toplumun ekonomik örgütlenmesinin etkin bir düzen olup olmadığı, toplumun temel iktisadi sorunlarının başarıyla çözümlenip çözümlenmediğine bakılarak anlaşılmıştır.

Toplumların bu ekonomik örgütlenmesi karşımıza iki temel ekonomik düzen modeli çıkarmıştır. Bunlar kapitalizm ve sosyalizmdir.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar adeta rakipsiz bir sistem olan kapitalist sistem içinde, üretim malları genel olarak özel kişilerin mülkiyetindedir ve üretim kâr sağlamak için yapılır. 1917 yılında ilk kez Rusya'da uygulanmaya başlayan sosyalist sistem, kapitalist sistemin aksine, kamu mülkiyetine dayanan, üretim ve bölüşümün merkezi planlara göre yürütüldüğü bir düzen olmuştur.

Bu iki sistem savunucuları kendi sistemlerinin daha etkin olduklarını savunurken, kapitalist ve sosyalist sistemler de her ülkede farklı uygulanmıştır. Kapitalizm ABD ve İngiltere'de daha bağımsız uygulanırken, Fransa ve Almanya'da, devlet müdahalesi daha fazla olmuştur. Sosyalizm de aynı zamanda SSCB ve Çin'de daha merkeziyetçi yapıda uygulanırken, Yugoslavya ve Macaristan'da daha ılımlı uygulanmıştır.

İlk kez sosyalist sistemin uygulandığı, merkezi planlı ekonomileri temsil eden ve büyük ölçüde yönlendiren SSCB 15 cumhuriyetten oluşmuştur.

Bu cumhuriyetlerden biri olan Azerbaycan bütün yönleriyle SSCB içinde 4. sırada bulunmuştur. SSCB içinde genellikle veren durumda olan Azerbaycan ekonomisi, birlik bütçesinden üretim ve kaynaklarına göre bir pay alamamıştır. Bağımsızlığını kazandığı döneme kadar Sovyet Rusya'ya 1 milyar 300 milyon ton petrol vermiş, sadece 1970-1988 yılları arasında 30 milyar Ruble'lik mal ve diğer araç gereçler göndermiştir. Sadece bu iki kalemin toplamı 159 milyar 900 milyon \$ eder ki, bu da Azerbaycan'ın 1993 yılı tahmini gelir bütçesi olan 74 milyar 649 milyon Manat

veya 622 milyon \$'ın 257 katıdır. Başka bir hesapla bu meblağ, aynı yıldaki devlet harcamalarının 220 katıdır. Bu nedenle Azerbaycan üretimine ve ihracatına eşit bir gelir elde edememiş, 1960 yılına kadar SSCB içerisinde gelir düzeyi en gerideki ülke konumunda olmuştur.

1985 yılında Gorbaçov'un başlattığı "Glasnost" ve "Perestroyka" politikaları sonucunda SSCB'de çözülme süreci başlamış ve 1991'de SSCB dağılmıştır. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte 18 Ekim 1991'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiş ve bağımsızlıktan sonra ülkede serbest piyasa ekonomisine geçme hazırlıkları da başlamıştır. Fakat diğer cumhuriyetlerden farklı olarak Azerbaycan'da geçiş süreci istikrarlı olmamıştır. 1988 yılında Ermenistan'la başlayan çatışmalar savaşa dönüşmüş, ayrıca ülkede siyasi istikrarsızlık sonucunda bağımsızlıktan sonraki ilk üç senede üç cumhurbaşkanı değişmiştir.

Bu istikrarsızlıkların yanında ülkenin içinde bulunduğu sistem gereği tüm konularda merkezi bir kumanda mekanizması tarafından yönetilmesi ve bu yapı içinde yetişen ve şekillenen organizasyonların, tamamen farklı yeni bir sisteme geçmesi diğer önemli sorun olmuştur. Azerbaycan bu sorunları yaşamakla birlikte, serbest piyasa sistemine geçme azmini ve kararlılığını tüm konularda göstermiştir.

Bu çalışmada da SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da serbest piyasa ekonomisine geçiş süreci analiz edilmiştir.

Bunun için birinci bölümde Kapitalist ve Sosyalist sistemlerin teorik yönleri, temel görüşleri ve uygulamadaki yerleri incelenmiştir.

İkinci bölümde Azerbaycan ekonomisi'nin Sovyet ekonomisi içindeki yeri incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra merkezi planlı ekonomiden, piyasa ekonomisine geçişte Azerbaycan'da uygulanan iktisat politikaları incelenmiştir. Fakat incelemede yardımcı olabilecek teorik çerçevenin henüz tam anlamıyla oluşmamış olması ve görecelilik arz etmesi konumuzun dezavantajlarını oluşturmaktadır.

Birinci Bölüm

KAPİTALİST VE SOSYALİST EKONOMİLERİN TEORİK YÖNLERİ, TEMEL GÖRÜŞLERİ VE UYGULAMADAKİ YERLERİ

1. KAPİTALİST EKONOMİNİN TEORİK YÖNÜ VE TEMEL GÖRÜŞLERİ

İlk çağlardan başlayarak insanlar, gereksinimlerini karşılamak için çeşitli biçimlerde örgütlenmek zorunluluğunu duymuşlardır. Çağlar ilerleyip yeni üretim teknikleri doğdukça ekonomik bakımdan örgütlenme derin değişmelere uğramış, gereksinimleri daha iyi doyumak ve toplumları daha çok refaha ulaştırmak için yeni düşünceler ortaya konmuştur. Bu düşünceler sonucu karşımıza toplumun “ekonomik düzeni” çıkmıştır. İktisadi faaliyetlerin içinde cereyan ettiği sosyal organizasyonun, başka bir deyişle bir toplumun “ekonomik düzeni”nin etkin bir düzen olup olmadığı, toplumun temel iktisadi sorunlarının başarıyla çözümlenip çözümlenmediğine bakılarak anlaşılmalıdır.

Bu durumda, bir toplumun ekonomik düzeni hangi temel ilkelere göre kurulursa daha etkin bir organizasyon sağlanabilecektir? Ülkenin sahip olduğu kıt kaynakların en iyi kullanılmasını, en hızlı gelişmesini ve en hakça bölüşümünü hangi kurumsal çerçevenin sağlayabileceği gibi sorular karşımıza iki temel ekonomik düzen modeli çıkarmaktadır. Bunlar Kapitalizm ve Sosyalizm'dir. Bu modeller dışında uygulamada görülen kimi ekonomik düzenlerden de söz edilebilir. Fakat biz burada inceleyeceğimiz konu açısından diğer ekonomik düzenleri kapsam dışı bırakacağız.

İncelemeye ilk olarak Kapitalist sistemle başlayalım.

Kapitalizm bir ekonomik sistemin ifadesidir. Bu ekonomik sistem içinde üretim malları genel olarak özel kişilerin mülkiyetindedir ve üretim kâr sağlamak için yapılır. Fakat bir çok terimler gibi bu terim de zaman zaman çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Kapitalizm bazen bir teoriyi, bir siyaset ve doktrini ifade ettiği gibi, bazen de eşyaya bir bakış tarzı, bir örgüt, bir düzen veya bir moda ve uygulama olarak

anlaşılabilir. ¹ Aynı karışıklığı daha sonra Sosyalist sistemi incelerken Sosyalizme verilmiş olan çeşitli anlamları belirtmeye çalışırken de saptayabileceğiz. Çünkü gerek Kapitalizm, gerekse Sosyalizm çağımızın yaşantısında birer ideoloji haline gelmişlerdir. İdeoloji, fertlerin grup, sınıf ve toplumların kabul edip paylaştıkları ve onlar nezdinde bir gerçeği temsil etmekte olan bir düşünler bütünüdür. Fakat bu soyut mefhumlar kişiden kişiye, gruptan gruba, sınıftan sınıfa ve toplumdaki topluma zaman ve mekan içinde değişmektedir. Bunun içindir ki Kapitalizmin de Sosyalizmin de değişik tanımları yapılmış ve yapılmaktadır.

Bir tanım vermek gerekirse Kapitalizm, bireylerin tek tek ya da gruplar halinde, toprak ve genel olarak üretken kaynakların özel mülkiyetine sahip oldukları ve diledikleri gibi kullanabilecekleri bir ekonomik örgütlenmedir. ² Biraz geniş ve açıklayıcı bir tanıma göre Kapitalizm, bir işveren veya bir işverenler kumpanyaları tarafından geniş bir ölçüde üretimin örgütlenmesidir. ³ Diğer bir tanıma göre Kapitalizm, üretime koşulan araç, alet, yapı ve mal stoklarının -yani sermayenin- esas itibarıyla özel ya da bireysel mülkiyet konusu olduğu bir sistemdir. (Kişisel mülkiyetin bireysel hisseler şeklinde ayrılarak farklılaşmış olduğu bir anonim şirket ya da bir ticaret ve sanayi korporasyonu şeklinde ortak-sahip olarak bir araya gelmiş kişilerin mülkiyeti de tanıma girer). ⁴ Başka bir tanımda ise Kapitalizm şöyle tanımlanmaktadır: İnsan veya doğa yapısı sermaye'nin özel ellerde (özel mülkiyet altında) bulunduğu ve kişisel kazanç için kullanıldığı bir ekonomik örgütlenme biçimi... ⁵ The Economic Organisation of England-İngilterenin Ekonomik Örgütlenmesi- adlı eserinde W.J.Ashley'de Kapitalizmin kâr sağlamak amacı ile sermayenin işletilmesini, kullanılmasını, tazammun eden modern üretim metodu biçiminde tanımlamaktadır. ⁶

¹ Cahit TALAS, **Ekonomik Sistemler**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969, s.52.

² Nalan ÖLMEZOĞULLARI, **Değişim, Dönüşüm ve Sorunlarıyla İktisadi Sistemler**, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1998, s.21.

³ TALAS, **a.g.e.**, s.52.

⁴ Maurice DOBB, **Kapitalizm, Sosyalizm, Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma**, (Çev.: Mehmet Selik), Ankara, 1981, s.1.

⁵ William N.LOUCKS, **Kıyaslamalı Ekonomik Sistemler**, (Çev.: Belge Yayınları Araştırma ve Çeviri Grubu), İstanbul, 1972, s.19-20.

⁶ TALAS, **a.g.e.**, s.53.

Yukarıda verdiğimiz tanımlardan çıkan sonuç doğrultusunda diyebiliriz ki, kapitalist bir toplumda üretim mallarına sahip olmak kişilere bir hak olarak tanınmıştır. Bu sistemde özellikle üretim mallarına sahip olabilen ve onları miras yoluyla çocuklarına bırakabileceğine inanan kimseler girişimci olarak kararlar alırken kendi çıkarlarını düşünürler; yani en yüksek kârı elde etmeye çalışırlar ki, bu da sistemin dinamizmini oluşturur. Bu sistemde fiyat mekanizması her şeyi tanzim etmektedir. A.Smith'in ifadesiyle "görünmeyen bir el" insanları kendi menfaatleri peşinde koşarken, toplumun menfaatlerine de hizmet eder bir duruma sokmaktadır. Yani ferdi menfaatle toplumun menfaati arasında tam bir ahenk vardır. "Görünmeyen el" işte bu demektir.

Bu yaptığımız tanımlar kapitalizmin kesin tanımları değildir. Kapitalizm'in kesin bir tanım ve değerlendirmesini yapmak mümkün değildir. Çünkü, kapitalizm dinamik yapıya sahiptir ve daima gelişmektedir.

Bugünkü kapitalizmi anlayabilmek için kapitalizmin dayandığı temel kurumlar üzerinde biraz durmak zorunludur. Bu temel kurumlar şunlardır:

- Özel Mülkiyet Kurumu,
- Veraset Kurumu,
- Serbest Girişim Özgürlüğü,
- Sözleşme Yapma Serbestisi,
- Rekabet Kurumu,
- Kâr Kurumu,
- Fiyat Mekanizması.

Özel mülkiyetin oluşumu ve korunması kapitalist düzenin birinci temel ilkesidir. Özel mülkiyet malike mülkiyet hakkına sahip olduğu şeyin kullanılması ve kontrolü hakkını verir. Malike verilen bu hakla beraber, bu hakkın sınırsız ve mutlak olduğu sanılmalıdır. Mülkiyet üretim düzenine ve meydana getirilen mahsulün üretim faktörleri sahiplerine bölüşümüne tesir eden önemli bir unsur olmakla beraber, maliklerin mülkiyet konusu şeyleri kullanma ve kontrol şekillerinin toplumun yararına aykırı olmaması gerekir.

Özel mülkiyetin işlevi, tasarrufları özendirme ve sermaye birikimi sağlamaktır. Sermaye birikimi olmaksızın üretim ve kişi başına tüketim düzeyinde artışların gerçekleşmesi mümkün değildir. Sermaye birikiminin bir çok yolu olmakla birlikte,

kapitalizm ile uyumlu olan tek bir yolu vardır. Bu, kişisel ya da anonim gelirlerden yapılan özel tasarrufların maddi, insan yapısı donanımlara dönüştürülmesidir. Bireylerin ya da şirketlerin bir teşvik olmadıkça tasarruf yapmayacakları kabul edilir. Kapitalist sistem içinde bu teşvik edici unsur özel mülkiyet hakkıdır.⁷

Kapitalist düzenin dayandığı temel kurumlardan bir diğeri veraset kurumudur. Veraset kurumu aslında özel mülkiyet kurumunun bir uzantısı ve sürekliliği için zorunlu bir koşuldur. “Mal Tevarüsü” olarak da adlandırılabilen bu kurumda iki ayrı hak dizisi görüyoruz.

i. Mal sahibine, ölüm halinde, malların mülkiyetini kime veya kimlere devredeceğini seçme hakkının tanınması,

ii. Ölen mal sahibi ile belirli ilişkileri olan kişilerin, o malların mülkiyeti üzerinde, hak talep edebilmesi.

Bunlardan birincisi, “Vasiyet etme hakkı”, ikincisi de “Miras hakkı”dır. Veraset kavramının buradaki kullanılışı her ikisini de kapsamına almaktadır.⁸

Veraset kurumunun temel işlevi, özel mülkiyet kurumunun sürekliliğini sağlamasıdır. Özel mülkiyet kurumu gibi veraset hakkı da kapitalist sistem içinde sermaye birikimi için güçlü bir özendiricidir.

Kapitalist bir ekonominin çalışabilmesi için son derece gerekli ve önemli olan diğer bir kurum serbest girişim özgürlüğüdür. Bu kurum sayesinde üretim araçlarının en iyi bir şekilde ve en iyi yerlerde kullanıldığı varsayılır. Binaenaleyh kapitalist sistem içinde üretim mallarına malik olan kimselerin ekonomikal faaliyetlerine engel olmamak gerekir. Böyle olduğu takdirde serbest girişim vardır. Burada serbest girişim de esas itibarıyla “bırakınız yapınlar” felsefesinin bir sonucu olarak belirmektedir.

Girişim özgürlüğünün kapitalist sistem içinde üç esas işlevleri vardır. İlk olarak üretim faktörlerinin en uygun alanlarına tahsisini sağlar. İkinci olarak, girişim

⁷ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.22.

⁸LOUCKS, a.g.e., s. 36.

özgürlüğü mevcut üretken kaynakların tam istihdamını gerçekleştirir. Girişim özgürlüğünün üçüncü işlevi ise yatırımlar ve yenilikler için bir özendirici olmasıdır.

Kapitalist piyasa ekonomisi düzeninde insanlar arasında alış veriş serbesttir; bu alış verişin hukuki şekli ise mukaveledir. İnsanlar adaba, ahlaka ve kamu düzenine aykırı olmamak kaydıyla istedikleri biçimde anlaşma (mukavele) yapma hakkına sahiptirler. Mukavele yapma serbestisi özel mülkiyetin ve iktisadi hürriyetin zorunlu bir sonucudur.⁹

Kapitalist piyasa ekonomisi düzeninde özel mülkiyet ve mukavele yapma serbestisine bağlı olarak bireyler kurum ve ortaklık kurma ve bu ortaklıklarda hak sahibi olma, sorumluluk yüklenme olanağına sahiptirler. Zamanımızda ileri kapitalist ülkelerde halka açık anonim ortaklıklar halkın tasarruflarının sınıai ve ticari yatırımlara akmasında önemli bir rol oynamaktalar ki, bu da ekonominin gelişmesine ve refahın artmasına katkıda bulunmaktadır.

Kapitalist piyasa ekonomisi düzeninde devletin dolaylı ve dolaysız tedbirlerle mukavele yapma serbestisine sınırlamalar koyması mümkündür. Ancak, bu sınırlamalar hiç bir zaman mukavele yapma serbestisini ortadan kaldırmaz. Çünkü mukavele yapma serbestisi özel mülkiyet ve mübadele serbestisinin, dolayısıyla kapitalist piyasa düzeninin zorunlu bir sonucudur.

Kapitalist iktisat düzeninde özel mülkiyet ve kişi hürriyetinin bir sonucu olarak rekabet serbesttir. Aynı şeyi satanlar, aynı şeyi alanlar, birbirinin yerine ikame edilebilen üretim faktörleri arasında rekabet vardır.

Rekabetin en basit eş anlamı “karşılıklı mücadeledir”. Ekonomide rekabet karşılıklı girişilen ekonomik mücadele anlamına gelir.¹⁰ Bu karşılıklı mücadele veya “rekabet”in olabilmesi için, bu olaya birden fazla şahsın katılması gerekir. Rekabet olayına katılanların sayısı ne kadar artarsa ve hepsi birbirlerinden bağımsız olarak aynı amaç için çalışırlarsa rekabet o derecede kızışır.

Kapitalist ekonomide temel rolü fiyatları maliyet fiyatına doğru yaklaştırmak olan rekabet kurumunun diğer önemli rolleri de şunlardır;

⁹Avni ZARAKOLU, *Temel Ekonomik Sistemler Bilgisi*, S yayınları-10, Ankara, 1978 s.28.

¹⁰LOUCKS, a.g.e., s.42.

- i. Ekonomik kaynak sahipleri bunları en karlı biçimde kullanmak isterler. Rekabet üretilen kaynakların en etkin oldukları alanlara kaymalarını sağlar.
- ii. Rekabet teşebbüsleri yeni buluşlara, yeni tekniklere ve dinamizme götürür. Bugünkü büyük işletmeler iç ve dış rekabetlere karşı devam edebilmek, var olabilmek için çok geniş fonlar ayırmak zorundadırlar. Dolayısıyla rekabet yeni buluşlara imkanlar açmakta, teknik ilerlemeyi mümkün kılmakta, tüketicilerin daha kaliteli malları ucuz fiyatlarla elde etmelerini sağlamaktadır.
- iii. Etkin bir rekabet, üretimin tüketici tercihleri ile daha uyumlu olmasını sağlar.
- iv. Rekabetin vazgeçilmez bir unsuru başarısız olma riskinin varlığıdır.¹¹

Rekabet kurumu topluma sağladığı faydalarına bakmayarak kapitalist ekonomilerde kısıtlanmaktadır. Birçok malların kaliteleri ve fiyatları kamu makamlarının denetimindedir. Özellikle bazı mal ve hizmetlerin üretimi ve satışı kamu kurumlarına verilmiştir.

Kapitalizm ileri bir işbölümü ve uzmanlaşmaya dayanır. Bu sistemde piyasa için üretim esastır. Bu bakımdan kapitalizmde gereksinimlere yetecek kadar değil, kârı azamileştirecek kadar üretim prensibi esastır. Üretim maliyet ve kâr şansına göre ayarlanır.

Kâr motifine sahip olmayan bir kapitalist ekonomiyi düşünmek nasıl mümkün değilse, kapitalist ekonomilerin dışında da bir kâr motifini düşünmek de aynı derecede olanaksızdır. Bir başka deyişle "kâr motifi", kapitalizmin dışında bir sistemde varolamaz.

2. SOSYALİST EKONOMİNİN TEORİK YÖNÜ VE TEMEL GÖRÜŞLERİ

XIX. yüzyılda liberal kapitalizmin karşılaştığı bazı sorunlar, bu sisteme karşı bazı eleştirilerin ileri sürülmesine sebep olmuştur. Bu eleştiriler özellikle kapitalist

¹¹Hasan İSLATINCE, *Ekonomik Sistemler*, Eskişehir, 1999, s.66.

sistemin kurumlarına karşı yapılmış ve liberalizme ve “Laisser-Faire’ye kısmi tepkiler dışında” liberal öğretiye köklü, onun ideolojisini reddeden tepkiler haline gelmiştir.

Liberalizme ve kapitalizme tepkiler içinde kendi içinde bütünlüğü olan sadece sosyalizm olmuştur. Doğuşunda iktisat teorisi bakımından çok yetersiz olan sosyalizm, Marx’la beraber, tutarlı iktisat teorisi kurabilmiş, yeterliliğe Marx’la erişmiştir.

Sosyalizm ana çizgileriyle, üretim araçlarında özel mülkiyet yerine toplumsal mülkiyeti getirmeyi ve insanın insanı sömürmesini önlemeyi amaçlar. Buna göre üretim kâr için değil, fakat toplumsal ihtiyaçların tatmini için planlı bir şekilde yapılmalıdır. Kişinin özgürleşmesi, bu düşünce akımının temel ilkesidir.¹² Sosyalist iktisat düzeni, özel mülkiyete dayanan, kişilerin ve firmaların istediklerini üretme, istedikleri üretim metodlarını kullanma, ürünlerini fiyatlandırma serbestisine sahip buldukları üretim ve bölüşümün piyasa arz ve talebine göre oluşan fiyatlara göre yürütüldüğü kapitalist piyasa ekonomisi düzeni yerine kamu mülkiyetine dayanan, üretim ve bölüşümün merkezi planlara göre yürütüldüğü bir düzendir.

M.Pirou sosyalizmi şöyle tarif eder: “Bence sosyalizm, belli bir gayeye belli bir yoldan ulaşmaktır. Gaye, insanlar ve sınıflar arasında en küçük eşitsizliğe yer bırakmayacak olan sosyal adalettir. Yol, üretim araçları alanında, sosyal mülkiyetin şahıs mülkiyeti yerine geçirilmesidir”.¹³

J.A.Schumpeter’e göre sosyalizm, yahut sosyalist bir toplum, üretim malları ve bizzat üretim üzerine merkezi bir makamın, otoritenin kontrolü bulunduğu bir modeli yahut toplumun ekonomsal işlerinin özel kesime değil, kamuya ait olmasını ifade eder.¹⁴

Diğer bir tanıma göre ise sosyalizm, eşitsizlik ve çaresizliği tamamen ortadan kaldırmayı ve günümüzde ayrıcalık ve rastlantının egemen olduğu anlayıştan farklı olarak aklın ve adaletin yerleştirilmesini savunan bir doktrindir.

¹²Gülten KAZGAN, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 39, Remzi Kitabevi Yayınları, Üçüncü Basım, İstanbul, 1984, s.344.

¹³P.RAMADIER, *Sosyalizm ve İktidar*, (Çev.: Hayrettin Erkmen), Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, Ocak 1965, s.27.

¹⁴TALAS, a.g.e., s.136-137.

Doktrinde sosyalist toplum, teorisyenler tarafından çok farklı anlaşılmasına rağmen, bütün teorisyenlerin belki de ortak görüşü diyebileceğimiz bir genel tanımlı yapılmaktadır. Sosyalist toplum, “üretim araç ve vasıtalarının mülkiyetini toplumsal mülkiyete dayandıran (bu mülkiyet devlet veya kooperatif mülkiyeti olabilir) bir toplum düzeni olup, bu düzende, insanın insan tarafından sömürülmesini ortadan kaldıran, üretimin ve üretim teknolojisinin bir plan gereği sürekli geliştirilerek maksimuma çıkarılmasını hedef alan, toplumun hayat standartlarını artırarak bölüşümü emeğin verimi ilkesine dayandıran bir toplum yapısıdır.¹⁵

K. Marx’tan başlayarak G.D. Cole veya Maurice Dobb’a kadar yapılmış olan birçok tanımlarda üretim mallarının mülkiyetinin kime ait olacağı konusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Marx’a göre sosyalizm, “üretim, dağıtım ve değişim araçlarının millileştirilmesi”dir. Birçok bilimsel sosyalistler, bu görüşü izleyerek sosyalizmi, “temel üretim araçlarının esas olarak sosyal mülkiyetini ifade eder” biçiminde tanımlamışlardır.¹⁶

Genellikle sosyalistler aynı felsefi noktadan hareket etmekle beraber birbirleriyle görüş ayrılıkları içine girmişlerdir. Bununla beraber şu temel konularda aralarında görüş birliği vardır:

- Sosyalizm tamamen kapitalist düzenin karşısındadır.
- Toplumdaki bireylerin ihtiyaçlarının en iyi şekilde karşılanması, ancak kollektif mülkiyet esasına dayanan bir düzende mümkündür.
- Özellikle toprakta ve üretim mallarında özel mülkiyet olamaz.
- Ekonomik düzeni sağlayan bireylerin değil, toplumun çıkarları olmalıdır.
- Toplumun olanaklarını geliştirmek için, herkes kendi ölçüsünde çalışmalı ve toplumun gelirinden eşit bir pay almalıdır.
- Toplumda sınıf farkları olmamalıdır.

Genel bir şekilde sosyalist doktrin, üretim araçlarının mülkiyetini topluma geçirecek, bireylerin toplumun üretim olanaklarından eşit derecede yararlanmasını, üretimin topluma hizmet amacı ile planlanmasını ve sınıfsız bir düzende kişisel özgürlüğün gerçekleştirilmesini öngören bir düşünce akımı olarak tanımlanabilir.¹⁷

¹⁵İSLATİNCE, a.g.e., s.91.

¹⁶TALAS, a.g.e., s.137.

¹⁷Onur KUMBARACIBAŞI, **Ekonomik Doktrinler ve Ekonomik Düşüncenin Evrimi**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, No:102, Üçüncü Baskı, Ankara, 1976, s.84.

XVIII yüzyılda sosyalizmin belli başlı üç anlam ve aşama geçirdiğini görürüz. Bunlar;

- i. Doğaya dönüş,
- ii. Akılcılık (rasyonalizm), ve
- iii. Mutluluk aşamalarıdır.

Doğaya dönüş aşamasının savunucuları iki Fransız filozof, Fenelon ve J.J. Rousseau'dur. Fenelon ideal bir toplum kurmaya çalışırken, doğaya dönüşü savunmaktadır. Fenelona göre, ideal toplumda veya sitede herkesin toprağı sınırlı olacak ve herkes çalışacaktır.

Fenelon'un duyduğu bu tabiat aşkı, daha sonra J.J. Rousseau tarafından savunulmuştur. Rousseau'ya göre doğa (tabiat) iyidir. Çünkü, kişi doğuştan hürdür. Kişi tabiat ile ilişkilerini sürdürdükçe iç güduları onu kötülüklerden uzaklaştırır¹⁸. Herşeye rağmen doğa aşkı olan akıl reddedilemez. Rousseau özel mülkiyeti eleştirerek, mülkiyet sisteminin tekrar düzenlenmesini savunur.

Sosyalizmde önem kazanan akılcılık ve mutluluk kavramları da üzerinde durulan diğer aşamalardır. Çünkü Akılcılık gerçeğe ve mutluluğa varmaktır. Mutluluk ise kişilerin peşinden koştukları en önemli hedeftir. Mutluluk, toplu yaşamın vereceğı ve ortak yaşandıkça daha da artan bir sevgidir. Akılcılık ise sosyal adalete ve toplum çıkarına uygun bir düzeni kuracak olan iradi ve aktif akılcılıktır. Kısacası bu iki kavram da ancak sosyalizmde gerçekten var olacaktır.

XIX. yüzyılda bu devire hakim olan üç büyük fikir akımını görüyoruz. Bu akımlar;

1. Romantizm
2. Demokrasi
3. İhtilalci (Marxist) sosyalizm akımlarıdır.

Romantizm akımı ütöpik veya hayalci sosyalizmle aynı paralelde kabul edilebilir. Yani XIX. yüzyılın hayalci ve ütöpik sosyalizmi romantizm olarak ifade ediliyordu.

¹⁸Ali ÖZGÜVEN, İktisadi Düşünceler - Doktrinler ve Teoriler, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992, s.139.

Demokrasi akımının içinde artık siyasi ve parlamenter sosyalizm de kuvvet kazanmaktadır. Yani artık sosyalist partiler de seçim yoluyla iktidara gelebileceklerdir.

İhtilalci (Marxist) sosyalizm akımı artık sosyalizmin bir ütopya (hayal) olmaktan çıkıp, üretim faktörlerinin gelişmesi sonucunda toplumun belli bir tarihsel aşamaya girişini ifade etmektedir. Yani, artık işçi sınıfı ihtilalle iktidara gelebilir.

Bu düşünürlerden İngilterede Robert Owen, Fransa'da Charles Fourier ve Louis Blanc üretimin kooperatifler şeklinde organize edildiği, ürünün yapılan işe göre paylaşıldığı bir toplum düzeni gerçekleştirmek istemişlerdir. Önerileri, insanları kendi aralarında kuracakları cemiyetlerle bir diğerine bağlamak ve gerçek özgürlüğe kavuşturmaktan ibarettir.¹⁹ Bu düşünürlerden Robert Owen'in geride bırakacağı ilke, Kapitalist müteşebbislerin karınının, kaldırılmasıdır. Düşünceleri Proudhon ve Marx'ı etkileyecek, R. Owen'i kooperatifçiliğin babası sayacaklardır.

Liberalizme karşı ilk eleştirileri formüleştirenlerin başında, ekonomik verimin arttırılmasını isteyen öncü sosyalistlerden Sismonde de Sismondi ile Saint Simon gelmektedir. Sismondi, kapitalist üretim biçiminin toplumu burjuva ve proleter olarak iki sınıfa ayırdığını ve bu iki sınıfın çıkarlarının çeliştiğini söyler. Sismondi'ye göre kapitalistler, işçiyi geçimi için gereken zamanın üzerinde çalıştırarak ve çok düşük ücret ödeyerek sömürmektedir. Sismondi, "Laisser-faire"i anlamsız bulmakta, devlet müdahalesini gerekli görmektedir. Sismondinin görüşlerine benzer görüşler savunan Saint Simon da devlet müdahalesini gerekli görmüştür. Hızlı sanayileşmeyi savunan Simon'a göre bu sanayileşmeyi sağlamak için devlet her türlü müdahaleye başvurmalıdır. Özel mülkiyet kurumunun toplumun yararları doğrultusunda kullanılmasını savunan Simon sınıflar arası çatışma fikrini desteklememiştir. Sonuç olarak hem Sismondi hem de Simon ekonomik düşüncelerden çok sosyalist düşüncelerin gelişmesinde önemli rol oynamış ve Marx'ı etkilemişlerdir.

Yine Fransa'da Pierre Joseph Proudhon özel mülkiyeti ekonomik faaliyetler bakımından yararlı gören bütün görüşleri şiddetle eleştirmiştir. Proudhon, sonuç olarak mülkiyet kurumunun gözden geçirilmesi taraftarıdır. Mülkiyet hırsızlıktır ama hürriyetin de temelidir. Bu bakımdan hürriyeti sınırlayan komünizme de karşıdır²⁰

¹⁹Beşir HAMİTOĞULLARI, *Çağdaş İktisadi Sistemler, Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:508, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1982, s.554-555.

²⁰Rona TURANLI, *İktisadi Düşünce Tarihi-Kronolojik Evrim-*, Beta Yayınları, Ağustos, 1988, İstanbul, s.134.

Owen'den örnek alarak "mübadele bankaları"nın kurulmasını istemiştir. Bu bankalara katılanlar ürettikleri malları mübadele edebilecekleri gibi, hemen ileride üretilecek mallara karşılık olmak üzere isteyen kimseye faizsiz kredi verecektir.

Diğer düşünürler gibi Marx'da kendinden önceki fikir hazinelerinden faydalanarak yeni bir senteze ulaşmıştır. Özellikle Marx klasik Alman felsefecilerinden (en çok da Hegel'den), Fransız isyancı sosyalistlerinin meydana getirdikleri politik düşüncelerden, İngiliz iktisatçılarından ve Saint Simon'dan çok etkilenmiştir.

Marx metod yönünden Hegel'in dialektik düşünce tarzının ve tarihçi felsefenin etkisi altında kalmıştır. Hegel toplumsal gerçekleri araştırmada dialektik metodu kullanmıştır. Buna göre toplum sürekli bir gelişme içindedir ve bu gelişme çekişmeli olarak gerçekleşmektedir: Tez, Antitez, Sentez. Bu prensibe dayanan Hegel tezat ve çatışmaların olmaması halinde cemiyetin durgunluğa uğrayacağını söylemiştir. Marx sınıf mücadelesi ve ihtilal fikrini, Hegel' in bu diyalektik prensibinden almıştır. Fakat tabiatın ve tarihin açıklanmasında diyalektik materyalizme başvurmanın imkansız olduğunu anlayarak, insan tabiatından başka bütün tabiatı terketmiştir. Onun çekindiği bu sahaya Engels girmiştir.

Marx'ı etkileyen diğer düşünürler İngiliz İktisatçılar olmuşlardır. Marx özellikle Adam Smith ve Ricardo'nun emek-değer teorisinden etkilenmiştir. Fakat klasiklerden farklı olarak Marx'ın sistemi, ekonomik oluşumlarla kısıtlanmış bir teoriden çok, kapitalist düzenin gelişim kanunlarını saptamaya çalışan toplumsal bir teori niteliğindedir.

Sosyalist ekonomik sistemi belirleyen ve işleten en önemli yapı onun kurumlarıdır. Bu kurumları bilmeden sosyalist ekonomik sistemi iyi anlayabilmek şansımız ortadan kalkmış olur. Şimdi bu kurumları inceleyelim:

Sosyalizm'in dayandığı temel kurumlardan en önemlisi Kamu mülkiyeti kurumudur. Bu sistemde kapitalist sistemden farklı olarak özel mülkiyet hakkı sadece devlete tanınmıştır. Kurumsal ve sosyal yapılar açısından, üretim araçlarının özel mülkiyeti kaldırılmıştır. Sosyalizm'de özel mülkiyet büyük ölçüde üretimde kullanılan arazi ve sermaye mallarında kaldırılmış, sosyalist deyimle ücret esareti olmayan işletmelerde (tarımda küçük aile işletmeleri, ayakkabı tamirciliği, marangozluk,

fotoğrafçılık v.b.) ise üretim özel kişiler veya kooperatif işletmelere bırakılmıştır. Çünkü bu tür işletmelerin özel kişilere bırakılmasının daha rasyonel olacağı düşünülmüştür. Marx toplumun üretim biçimi konusunda devlet mülkiyetini neden savunduğunu Annenkov'a yazdığı yazısında şöyle dile getiriyordu. "İnsanların, üretim güçlerinin belli bir gelişim düzeyini varsayın, o zaman tüketim ve ulaşımın belli bir biçimini elde edersiniz. Üretimin, ulaşımın ve tüketimin belli aşamalarını varsayın, o zaman da buna uygun bir sosyal düzen... uygun bir toplum elde edersiniz. Böyle bir toplum varsayın, o zaman da buna uygun toplumun resmi anlatımı olan politik bir düzen elde edersiniz".²¹ Marx'ın da belirttiği gibi sınıfsız toplumun olmazsa olmaz türünden kurumu olan devlet mülkiyeti kurumu beraberinde bazı sakıncaları da getirmiştir. Özel mülkiyet kurumunun bulunmaması insanlarda tasarruf çabasını zayıflatmakta; yatırım yaparak zenginliklerini artırma olanağını ortadan kaldırmaktadır. İnsanların devlet malına kendi malları gibi bakmamaları, bakımsız bırakmaları, aşınma ve eskimelerine karşı kayıtsız kalmaları ayrı bir sorun olmuştur. Marx'ın da çok önemle üzerinde durduğu "emek" faktörü de adeta devlet mülkiyetine geçirilmiştir. Emegün bedeli olan ücretin seviyesi ve tüketimin belirlenmesi de devlet veya devlet kuruluşlarına bırakılmıştır.

Sadece tüketim mallarında özel mülkiyetin, diğer arazi ve sermaye mallarında ise kamu mülkiyetin olduğu sosyalist sistemde, doğal olarak sadece tüketim mallarında mülkiyet haklarının miras ve vasiyet yolu ile devredilmesi söz konusu olmuştur. Özellikle tüketim mallarında mülkiyet haklarının devr edilebilmesinin en önemli nedeni sistemde israfı önleyerek daha fazla sermaye birikimi sağlamak olmuştur. Bugün eski sosyalist ülkelerinde üretilen malların daha dayanıklı olmalarının bir sebebi de kanımızca bu olmuştur.

Sosyalist sistemde özel kişilerin malik olamamaları, kar amacı ile girişimde bulunamamaları, ekonomik faaliyetlerde kar ve kişisel çıkar güdüsünün yerini başka güdülerin almasını zorunlu kılar. Bu sistemde kişi ve kuruluşlardan kar güdüsünün, yerini toplum çıkarına ve altruizme bırakması istenir. Kişi toplum yararına çalışmakla birlikte, iktisadi olmayan tedbirlerle verimliliğin artırılmasına çalışılmaktadır. Sosyalistler Marxist teorinin etkisi ile kâra kapitalizmin simgesi olarak bakarlar.²² Fakat eski S.S.C.B.'nin son dönemlerinde, özellikle 1965 yılından sonra kâr işletmelerin gelişiminde önemli bir kriter olarak kabul edilmiştir.

²¹Walter SCHELLENBERG, **Kapital Üzerine Temel Kurslar**, (Çev. Ş. Bakırsan) Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1999, s.31.

²²ZARAKOLU, a.g.e., s.68.

Sosyalist sistemde özel mülkiyetin yerini devlet mülkiyetinin alması nedeniyle, hangi malların, ne miktarda üretileceği, elde edilen ürünün nereye ve kime tahsis edileceği merkezi otorite tarafından hazırlanan iktisat planları ile belirlenir. Bu otorite “merkezi plan” dahilinde, sermayenin birikimini, elde edilen hasılanın bölüşümünü, piyasaya arz edilen mal ve hizmetlerin fiyatlarını, her türlü üretim ve istihdam alanlarını, her türlü ücret seviyesini ve toplumsal ihtiyaç çeşitlerini ve miktarlarını belirler.²³ Kısaca planlama bütün sosyalist ekonomilerin vazgeçilmez bir aracı olmakla birlikte, aynı zamanda ekonomik faaliyetleri kontrol etmenin de bir metodu olmaktadır.

Sosyalist-komünist düzen içinde ekonomik plancılık genel olarak şu anlamları taşır:²⁴

- i. Biriktirilecek sermaye hacmini tayin eder.
- ii. Sağlanacak hasılanın veya gelirin dağılımını saptar.
- iii. Kapitalist sistemin fiyat kurumunun ifa ettiği rolü yerine getirir.
- iv. Her sanayi dalının toplam üretim hacmini belirtir.
- v. Toplumsal ihtiyaçların tatminini ayarlar.

Bir diğer düşünürü göre, sosyalist planlı bir ekonominin en büyük avantajı, en ekonomik üretim dallarını kalkındırarak ve gereken alanlarda, son derece büyük kaynaklar yığıştırabilme kapasitesi ile üretimin en ekonomik dallarının strüktürlerinde derinliğine reformlar yapmaya olanak verebilmesidir.²⁵

3. KAPİTALİST VE SOSYALİST EKONOMİLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Bundan önceki incelemelerimizde kapitalist ve sosyalist ekonomi sistemlerinin felsefelerini ve bu felsefelerden neler anlatmak gerektiğini, felsefeleri uygulama alanına getiren kurum ve kanunları, tamamen teorik açıdan özetlemeye çalıştık. Dikkat edilecek olursa yapılan incelemede her iki sistemin de nasıl çalıştığı değil çalışması gerektiği teorik olarak anlatılmaya çalışılmıştır.

²³Halit ÇÖLOĞLU, *İktisadi Sistemler, Sistem-Doktrin-Eleştiri*, Gazi Üniversitesi Yayın No: 95, Ankara, 1987, s.197.

²⁴TALAS, a.g.e., s.242.

²⁵ÇÖLOĞLU, a.g.e., s.197.

Burada bu başlık altında ise her iki sistemin, gerçek olaylar karşısında ortaya çıkan zayıf ve güçlü yönleri, sistemi savunanların birbirlerine yaptığı eleştiriler kıyaslamalı bir şekilde özetlenmeye çalışılmıştır. Amaç her hangi bir sistemin kuvvetli ve zayıf yönleri arasında bir kıyaslama yaparak herhangi bir yargıya varmak değildir. Amaç ilerideki incelemelerin daha iyi anlaşılması için zemin hazırlamaktır.

Bir sistemin başarısının veya başarısızlığının kıstası diğer bir ifade ile, zayıf veya güçlü yönlerinin birbirine karşı üstünlüğü, o sistemin topluma sağladığı refah seviyesi ile ölçülür. Her sistem kendi toplumuna, yakın ve uzak olmak üzere iki türlü mutlu gelecek vaad eder. Gelecek için yapılan değerlendirmeler ise daima çok büyüktür ve bu bakımdan varılan sonuçların değerlendirilmesi genellikle subjektif sınırlar içinde kalmaktadır.²⁶

XIX. yüzyılda, kapitalizmin toplum üstündeki olumsuz sonuçları, öte taraftan da liberalizmin vadettiği koşulların gerçekleşmemesi sosyalist doktrinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Hareket noktalarını klasiklerin “doğal kanunlarının” işçi sınıfının aleyhine bir netice doğuracağı düşüncesi olan sosyalistler, üç önemli unsurda liberallerden ayrılmışlardır.

- i. Mülkiyet bütün kötülük ve acıların kaynağıdır.
- ii. Ekonomik organizasyon (rekabet) kurumu dolayısıyla sermaye ve özellikle emek sürekli istismar edilmektedir.
- iii. Eşitlik cemiyetteki bütün bireylerin hakkıdır.

Liberalizmin eleştirisi çeşitli açılardan ve çeşitli yönlerden olmuştur.²⁷ Bu eleştirilerin en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:

- i. Kapitalizm sosyal hasılanın gelir bölüşümünde eşitsizliğe sebep olmaktadır.
- ii. Kapitalizm talep yetersizliğine ve devrevi işsizliğe yol açmaktadır.
- iii. Kapitalizmde rekabet serbestisi tekel eğilimi doğurmaktadır.
- iv. Kâr amacına yönelik üretim verimli olmayabilir.

Bu eleştirilerden ilki olan kapitalizmin eşitsizlik yaratması görüşü liberalizme

²⁶ÇÖLOĞLU, a.g.e., s.165.

²⁷TURANLI, a.g.e., s.126.

karşı görüşlerin hemen hemen hepsinin temelinde yatmaktadır. Sosyalistlere göre kapitalizmin dayandığı temel kurumlar, doğaları itibariyle kişisel gelir bölüşümünde eşitsizliğe sebep olmakta; en yüksek ve en düşük makul derecede yüksek, makul derecede düşük gelir grupları arasında büyük farklar meydana gelmektedir. Gerçekten, kapitalist piyasa ekonomisi düzeninde talebe nazaran kıt ve nitelikli emek arzedenlerin, talebe nazaran bol ve niteliksiz emek arzedenlerden daha yüksek ücret alabilmeleri; sermayesi, arazi ve emlaki olanların faiz ve kira geliri alabilmeleri; yatırım yaparak kâr sağlayabilmeleri, ulusal gelirin fertler arasında eşitsiz bir biçimde dağılımına yol açar.²⁸ Fakat dünyanın hiç bir yerinde ve hiç bir doğal yaşantıda çalışanlar, kazananlar, tasarruf edenler, hep doğruya, mükemmele ve hakikate inanarak koşanlarla, müsrifler, tembeller, çalışmayanlar ve kötüler bir tutulamaz. Bu şart bütün ekonomik sistemler için geçerlidir.

Liberal sistemde adaletsizlik ve eşitsizlik, sistemin özünden doğmaz adaletsizlik ve eşitsizlik anlayışı, kişinin kendi özünden kaynaklanır ve doğuştan vardır. Doğuştan fakir ve sefil bir ortamda dünyaya gelen çocuklarla, zengin ve varlıklı bir ortamda dünyaya gelen çocukların imkanları aynı olamaz. Bu eşitsizliği ya devlet kapatmak mecburiyetindedir, ya da modern toplum, sermaye birikiminde bir gerileme pahasına da olsa, kaynakların çoğunu bu kişilerin yetişmesine ve yeteneklerini geliştirmesine ayırmalıdır. Bu suretle zamanla hem daha yüksek bir verimlilik seviyesine ulaşılır, hem de daha mutlu bir toplum yaratılır. Aksi halde toplumda iktisadi eşitsizliğin yanında, sosyal eşitsizlik de yaratılmış olur.

Sosyalist iktisatçıların bir kısmı kapitalizmin işsizlik sorunuyla karşı karşıya kalacağı görüşünü savunmuşlardır. Bu iktisatçıların temel dayanağı kapitalistlerin teknolojiyi işgücünün yerine tercih edecekleri sonucunda ücretlerin düşeceği ve buna bağlı olarak talebin azalacağı biçimindedir. Bu ise üretilen malların tamamının satılmasını önleyerek, kitle halinde işsizliklere yol açar.

Bazı sosyalist iktisatçılar kapitalist sistem içinde büyük teknolojik ve üretim metodu ilerlemelerini kabul etmele birlikte, kapitalist ekonomik sistemin gerektiği derecede etkili bir üretim sistemi olmadığını ileri sürmektedirler. Hatta bazı eleştirciler, kapitalist sistemin veriminin çok az olduğu ve üretim araçlarının toplamında bir değişiklik yapmaksızın üretimi bir misli arttırmanın mümkün olacağını söylerler.²⁹

²⁸ZARAKOLU, a.g.e., s.42.

²⁹TALAS, a.g.e., s.128.

Çünkü bu sistemde üretimin amacının halkın gereksinimlerini gidermek değil, kâr etmek olduğunu, kârlı olan üretimin ise her zaman verimli olması gerekmediğini ileri sürmektedirler.

Kapitalizme karşı yapılan bu eleştiriler sistemin zayıf yönlerini ortaya koysa da, özellikle endüstri devriminden sonra kapitalizm Batı ülkelerinde önemli gelişmeler göstermiştir. Liberal kapitalizm sermaye birikimi sayesinde, girişilen sosyo-ekonomik değişimler sonucunda Batı toplumunu geliştirip, değiştirebilmiştir. Liberal kapitalizm aşamasında tarım kesiminin genel ekonomi içinde payı azalırken, sanayi kesiminin ve hizmetlerin aktif nüfusa oranları çoğalmıştır. Temelinde kişi özgürlüğüne önem veren ve ferdi önde tutan bu sistemin savunucuları sosyalist sisteme karşı birçok eleştiriler ileri sürmüşlerdir. Bu eleştirileri şöyle sıralayabiliriz;

- i. Sosyalizmde kişi özgürlüğü yoktur.
- ii. İşçilerin refah seviyesi düşmüştür.
- iii. Sosyalizmde iktisadilik ilkesi çiğnenmiştir.
- iv. Sosyalizm işçilerin çalışma şevkini kırmıştır.
- v. Sosyalizm insan doğasına aykırıdır.
- vi. Sosyalizm demokrasi ile bağdaşmamaktadır.

Sosyalizme karşı ileri sürülen bu eleştirilerden en önemlisi bu sistemde kişi özgürlüğünün olmamasıdır. Marx ve Engels'in ne zaman ve hangi ölçüler altında gerçekleşeceğini bir türlü açıkça ifade edemedikleri ileri ve üstün komünizm safhasında insanlar, sınırsız bir bolluk ve refaha kavuşacaklardır. Bu hayat, bütün dinlerin müjdeledikleri bolluk ve zenginlik gibi sonsuzdur.³⁰ Ancak, komünizmin bolluğuna ulaşabilmek için, Marx ve Engels kişinin en kutsal hakkı olan özgürlük hakkından feragat etmesini ön şart olarak ileri sürmüşlerdir. Marx ve Engels hürriyeti, fakirlikten ve maddi sıkıntıdan kurtulma olarak algılamışlardır. Fakat hürriyet, başkalarına zarar vermeden dilediklerini yapma gücüdür. Marxizmde ise hürriyet sosyal koşullara bağlanmıştır.

Sosyalizm'de sermaye birikimini gerçekleştirmek ve ekonomiyi geliştirmek için merkeziyetçi planlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu planlarda amaçlanan hedeflere varılması

³⁰ İlhan ULUDAĞ, Vildan SERİN, S.S.C.B.'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, No:1990-22, İstanbul, 1990, s.27.

neyin pahasına olursa olsun mutlaka yapılacaktır. Bunu da gerçekleştiren işçi sınıfı olmuştur. Mütevazı bir tüketimle yetinmek zorunda kalan halk, aynı zamanda devletin istediği yerde ve zamanda, istediği kadar çalışacaktır. Yani proletarya adeta yeni siyasi sınıfa karşı, liberal veya yarı liberal toplumun sosyal, siyaset ve adalet peşindeki mücadelesine dahi hasret kalmıştır.

Yapılan eleştirilerden biri de sosyalizmde iktisadi faaliyetlerin kişisel olmayan fiyat mekanizması yerine, merkezi planlama örgütü tarafından yapılmasının, iktisadi kaynakların alternatif kullanımları arasında en fazla ekonomik olanın tesbitinde güçlük yaratacağına yöneliktir. Gerçekten bu eleştiri pratikte de kendini doğrulamış, sosyalizmin uygulandığı memleketlerde planı siyasi bürokratlar yaparken, işletme yöneticileri sadece planı neyin pahasına olursa olsun uygulamakla yetinmişlerdir.

Liberal doktrinin savunucularına göre temel "iktisadi insan" (Homo Economicus) görüşünün sosyalist sistemde olmaması, çalışanların çalışma şevkini kırmakta, bu da insanların üretimdeki etkinliğinin azalması sonucunu doğurmaktadır.

Piyasa ekonomisinde, kâr faktörünün, iktisadi sistemi yürüten, onun dinamizmini sağlayan stratejik bir unsur olduğu, faizin ve rantın, kıt olan sermaye ve tabii kaynakların israfını önleyen çok önemli sosyal fonksiyonlarının bulunduğu, bunları "kapitalist sömürü düzeninin" yıkılmaya mahkum müesseseleri olarak görmenin mümkün olmadığı, bugün daha iyi ortaya çıkmaktadır.³¹

İncelediğimiz her iki sistem savunucuları zaman zaman kendi sistemlerinin daha ideal bir sistem olduğunu savunurlarken, sosyalist sistemin uygulandığı ülkelerle, kapitalist sistemin uygulandığı ülkeler arasında adeta "soğuk savaş" yaşanmıştır. Bu savaş 1990'ların başında sosyalist sistemin uygulandığı ülkelerin mağlubiyeti ile bitmiş, bu ülkeler de kapitalist sisteme geçiş yapmışlardır. Kapitalist sistem de ilk ortaya çıktığı biçiminden tamamen farklılaşmış sosyalist sistemin çeşitli kurumlarını benimsenerek karma ekonomi tipi bir uygulama yapılmıştır. Ama yine de sonuç itibarıyla sosyalist sistem tamamiyle yıkılmış, liberallerin görüşleri kendini doğrulamıştır.

³¹Aydın YALÇIN, *İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi*, Ekonomik ve Sosyal Yayınlar A.Ş., Ankara, 1976, s.356.

4. KAPİTALİST EKONOMİNİN UYGULAMADAKİ YERİ

Tarihin akışı içinde meydana gelen değişme ve gelişmeye rağmen, bugünkü batı ekonomilerinin dokusu kapitalist piyasa ekonomisinin temel kurumlarına dayanmaktadır. Batı memleketleri kapitalist piyasa ekonomisinin bu temel kurumları sayesinde bugünkü sınai gelişmelerini gerçekleştirmişlerdir. Teknolojik ve bilimsel alanda büyük ilerlemeler kaydederek, doğal kaynaklardan artan bir şekilde yararlanmayı, ekonomik gelişmenin gerektirdiği sermaye birikimini sağlamayı başarmışlardır.³² Kişi başına düşen milli geliri ve üretim miktarını arttıran bu ülkeler kendi toplumlarına daha yüksek refah seviyesi sağlamışlardır.

Şimdi kısaca bazı ülkelerde kapitalizmin uygulamalarını inceleyelim.

4.1 .ABD’de Kapitalizmin Uygulaması

ABD’nde kapitalizme geçiş süreci Avrupa’dan farklı olmuştur. Avrupa’nın ne siddetli feodal dönemi, ne de Merkantalizmin sıkıcılığı ve Kolbertizmin katı devletçiliğini yaşamadan, Kapitalist aşamaya geçmiştir.³³ Bu önemli fark, Amerikan kapitalizmini Avrupa’ninkinden ayırmıştır.

Birinci dünya harbine pek hazırlıklı olarak girmeyen ABD, kısa sürede “Savaş Endüstrileri”, “Besin ve Yakıt” kuruluşları ile ilgili yönetimler oluşturmuştur. İşgücü açısından da 1912-1914 ortalaması olarak ülkeye her yıl 660 bin kişi gelirken, 1915-1918’lerde bunun 258 bine düşmesi karşısında açığı kapatmak amacıyla, içeride bazı düzenlemeleri geliştirmiştir.³⁴ Yüksek miktarda savaş harcaması yapan ABD, ekonomik olarak bu harcamaların da etkisiyle daha da gelişmiş, ekonomideki canlanma ve büyüme ABD’nin diğer ülkelerle arasının açılmasına sebep olmuştur.

Fakat savaş bitince ABD ekonomisi durgunluk aşamasına girmiştir. 1920-1922 yıllarında iki yıllık bir depresyon sonrasında ABD için tekrar refah dönemi başlamış ve bu 1929 büyük dünya bunalımına kadar sürmüştür. 1929 bunalımının olumsuz şartlarını ortadan kaldırmak için Roosevelt “New Deal” politikalarını uygulamaya koymuştur.

³²ZARAKOLU, a.g.e., s.36.

³³HAMİTOĞULLARI, a.g.e., s.198.

³⁴Nafiz KUYUCUKLU, İktisadi Olaylar Tarihi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s.293.

Başkan Roosevelt'in bu uygulaması o zamana kadar ABD'de devletin ekonomiye müdahalesini öngören ilk politika olmuştur. Roosevelt'in New Deal uygulaması kısaca şöyle özetlenebilir:

Roosevelt fiyatların seviyesini yükseltmek için doların değerini % 40 indirdi. İşsizlere iş bulmak için devlet tarafından muazzam inşaat tasarıları hazırlattı. Gündelikleri artırmak için birleşik mukaveleler akdedilmesini teşvik etti. Halkı, bankalara çok para yatırılmasının tehlikelerinden korumak için ihraç bankalarının kontrolünü daha da sertleştirdi. Bu bankaların depo bankaları olmalarını önlemek için onları "Securities Exchange Commission" vasıtası ile kontrol ettirdi. Çiftçilere nefes aldirmek için ipoteklerin bir kısmını devlete yükledi ve faizi indirdi. Zirai mahsul fiyatlarının düşmesinin önüne geçmek için çiftçilerden, pamuk ve buğday ekimine tahsis edecekleri araziye tahdid etmelerini istedi.³⁵ İki aşamalı olarak uygulanan bu politikanın ilk aşamasında özel kesimi cesaretlendirmek için fiyatların yüksek tutulmasına çalışılırken, ikinci aşamada ise devletin piyasaya çeşitli yollarla müdahalesini sağlayarak, satın alma gücü kazandırılmaya çalışılmıştır.

"New Deal" uygulaması genel çizgileriyle yukarıdaki gibi olmuş ve bu uygulama olumlu sonuçlar vermiştir. Bununla devletin ekonomiye müdahalesi yoğunluk kazanmış, bu müdahale diğer kapitalist ülkelerde de önemli boyutlara ulaşmıştır.

Amerika 2. Dünya Harbinde her iki cephede harp ettiği ve müttefik devletlere bütün gücüyle yardım etmekte olduğu bir zamanda bile gerçekten halkın hayat seviyesi ve yaşayış tarzı Avrupa'da harp eden memleketlerin hayat seviyelerinden çok daha yüksek olmuştur. Savaşın bitmesiyle birlikte hemen bütün dünya ülkeleri sermaye kıtlığı çekerken ve kalkınmaya muhtaç bir durumda olduğu halde, Amerika'da sermaye bolluğu ve yüksek üretim kapasitesi mevcut bulunmuştur.

ABD'nin milli geliri, aşağı yukarı, savaştan önce dünya gelirinin 1/4 etrafında dönerken savaş sonrası süresinde 1/3 oranına kadar yükselmiştir. Kişi başına düşen gelir 1983 yılında 13.000 doları aşmıştır.³⁶

³⁵ İlhan LÜTEM, *Amerikayı Tanıyalım*, MEB Yayınları, Ankara, 1946, Milli Eğitim Basımevi, s.148.

³⁶ Yüksel ÜLKEN, *20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi, Günümüzün İktisadi Sorunları ve Başlıca Tahlil Aletleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992, s.194.

ABD ekonomisi 1960'ların sonları ile 1980 arasında verimlilik ve büyüme oranının yetersiz, enflasyon ve işsizliğin artmakta olduğu bir dönem geçirmiştir. Bunun nedeni ise çok yüksek vergiler ve devlet harcamaları ile sanayinin aşırı düzenlemelerden bunalmasına bağlanılıyordu. Bu ortamda Yeni Klasik İktisat okulunun görüşlerini savunan Ronald Reagan seçildi.

Reagan'ın başlangıçta öne sürdüğü iktisat politikası vergilerin düşürülmesi, ekonomide gereksiz ve verim düşürücü düzenlemelerin kaldırılması, enflasyonu düşürmek amacıyla katı ve tutarlı bir para politikası izlenmesi, devlet harcamalarının kısılması gibi uygulamaları içermektedir.³⁷

Reagan'ın uyguladığı bu yeni ekonomi politikası sonucunda 1983-1984 yılları arasında ekonomide bazı değişimler gözlenmiştir. Vergi oranlarında azalma sağlanmış, gereksiz düzenlemelerden kaçınılmış, para miktarı hızla artmış, işsizlik oranı ilk yıllarda artsa da sonraki yıllarda önemli düşüşler gözlenmiştir. Hedeflerden en büyük sapma devlet harcamaları ve bütçe açığının azaltılması konusunda olmuştur.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, Amerikan kapitalizminin "kâr güdüsü" ve "özel mülkiyet", "girişim özgürlüğü" gibi belirli kurumları etkili bir girişimci sınıfın doğmasına yardım etmiştir. Bu sınıf teknolojik ve bilimsel buluşlardan yararlanmış, yeni ürünlerin bulunması, mevcutların geliştirilmesi için kârının önemli bir kısmını feda etmesini bilmiştir. Bunun sonucunda da büyük teknolojik gelişmeler kaydedilmiş, daha az çalışarak daha fazla üretim yapma olanağı hasıl olmuştur. Bütün bunların sonucu olarak, Amerikan halkının yaşam düzeyi, nüfustaki artışa rağmen gittikçe hızlı bir yükselme trendi çizmiştir.

4.2. İngiltere'de Kapitalizmin Uygulanması

İngiltere, XVIII. yüzyılda dünyada ilk kez ve ilk ülke olarak Sanayi Devrimini gerçekleştirmiş ve bundan önce de, sayılı ülkeler arasında bulunan ekonomisini ön sıraya geçirmesini başarmıştır.³⁸ Sanayi Devrimi'nin ilk olarak İngiltere'de ortaya çıkışı ülkedeki birikimlerin devreye girmesiyle açıklanabilir. Çünkü Sanayi Devrimi öncesinde uygulanan politikaların sonucunda önemli miktarda altın ve gümüş birikmiş, bunlar anamal (kapital) oluşumuna ayrılabilir durumda olan bir birikim stokunu

³⁷ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.92.

³⁸KUYUCUKLU, a.g.e., s.44.

oluşturmuşlardır. Ancak zamanın toplumundaki el emeğine dayalı üretim tekniği bu değer birikimini devreye sokabilecek güçte olmamıştır. Bu finans kapitalin tümüyle harekete geçirilebilmesi için, yeni bazı teknik buluşların ortaya konması gerekmiştir.

Bu buluşlar, ilk kez tekstil (pamuklu tekstil) sanayiinde olmuştur. Buhar Makinasının bulunması ve uygulamada ilk kez pamuklu sanayide denenmesi önemli bir buluş olmuştur. Buhar makinası sadece pamuklu sanayide uygulanmakla kalmamış, demir-çelik sanayisinde ve ulaşımda da bu makinalardan kullanılmaya başlanmasıyla önemli bir gelişim gözlemlenmiştir.³⁹

Böylece 18. yüzyılın ilk üçte bir döneminde İngiltere’de modern kapitalizm bütün özellikleriyle kendisini göstermiştir. Bu özellikler spekülasyon hırsı, borsa oyunlarının yoğunluğu, birden gelen refah dönemleri ve bunları izleyen krizler olarak belirtilmişti.

XIX. yüzyıla gelindiğinde İngiltere dünyanın en önde gelen sınai ve ticari gücü olmuştur. 1815’de İngiltere toplam dünya sınai üretiminin dörtte birini gerçekleştiriyordu.⁴⁰

Sanayi’deki gelişmeler tarıma oranla daha hızlı olmuştur. İngiliz toplam faal nüfusunun 1801’lerde % 29.1’i sanayi kesiminde iken, bu oran, 1811’de % 30.9, 1821’de % 38.7, 1831’de % 41.6, 1841’de % 39, 1851’de % 42.2 olmuştur.⁴¹ İngiliz ekonomisinde toplam mal üretimi sürekli bir artış göstermiş, bunu da büyük oranda sanayi kesimi sağlamıştır. 19. yüzyılın başında toplam mal üretiminin içinde sanayi malların değeri % 42 olduğu halde, bu değer 1851 yılında % 62 gibi yüksek bir orana erişmiştir.

İngiltere’nin sanayi devrimi döneminde öncü olduğu bir diğer sanayi kolu 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan makina imalat sanayii idi. Dokuma, demir ve kömür sanayilerinin gerek duyduğu makineler bu sanayinin hızla gelişmesine neden oldu. Taşımacılık alanındaki gelişmeler ise buharlı motorların ve demiryollarının yaygınlaşmasına yol açtı. Buharlı motorların kullanılması özellikle gemi inşa

³⁹Henri SEE, **Modern Kapitalizmin Oluşumu**, (Çev.: Selahattin Özmen), Baha Matbaası, İstanbul, 1972, s.85.

⁴⁰Tevfik GÜRCAN, **İktisat Tarihi**, İstanbul, 1999, s.141.

⁴¹KUYUCUKLU, **a.g.c.**, s.77.

sanayiinde kendini göstermiştir. 1870'lere kadar buharlı gemilerin tonajının yelkenli gemilerin tonajını geçmemesine rağmen, 1900'de yeni yelkenli gemi üretimi toplam üretimin % 5'inin altına düşmüştür. Artık 20. yüzyılın başlarında İngiliz gemi sanayii, ortalama olarak yılda 1 milyon tonluk kapasitede gemi inşa ediyordu ki, bunların tamamı da buharlı çelik gemilerdi. Dünya üretiminin % 60'ını oluşturan bu miktarın önemli bir bölümü ihraç ediliyordu.

1850-1870 yılları arasında İngiliz sanayi en doruk noktada bulunurken, 1870'lerden sonra kişi başına üretimin oldukça düşük bir oranda artması, dinamik ve atılgan girişimcilerin olmayışı, yeni buluşların İngiltere'ye gecikmeli ve gönülsüz bir şekilde aktarılması ve diğer sebepler sonucunda İngiltere lider ülke konumunu ABD'ye kaptırmaya başlamıştır. 1914'ten sonra artık lider ülke İngiltere değil ABD olmuştur.

Daha öncede söylediğimiz gibi İngiltere 20. yüzyılın başlarından itibaren üstünlüğü ABD'ye kaptırmıştır. Özellikle ABD'ye kaptırmış olmasının ilk göstergesi dış ticarete yansyordu. 1907'de ihracatın, ulusal üretimdeki payı % 33'ten, 1924'te % 27'ye ve 1938'de ise % 15'e düşmüş oldu.

4.3. Almanya'da Kapitalizmin Uygulaması

Kapitalizm Almanya'da diğer devletlerden farklı olarak 19. yüzyıldan itibaren kendini göstermiştir. Almanya, İngiltere, Birleşik Amerika, Belçika ve Fransa'dan daha sonra sanayileşme yarışına giren bir ülkedir.

Almanya'nın gelişmesi Fransız ihtilali ve Napoleon harpleriyle birlikte gelen yeni milliyetçi ve anayasaya bağlı ferdiyetçi özgürlükçü fikirlerin ülkeye girmesinden sonra başlamıştır. Bu yöndeki gelişmeler birbirini destekleyen 2 akıma kaynaklık etmiştir.⁴²

i. 19. Yüzyıl ortalarına kadar, İngiltere ve Fransa'dan gelen Liberalizm akımlarına ve ekonomik fikirlere karşı, milli birliği ve güçlenmeyi amaçlayan Milli Ekonomi tezinin gittikçe şekillenmesi ve yayılması,

ii. Napoleon Harpleri sırasında İngiltere'nin müttefiği olduğu için hudutları kuzeyde Ren Vadisine kadar genişletilen ciddi idareli ve sert askeri disiplinli Prusya

⁴²İlker BİRDAL-Burhanettin ULUTAN, *Ekonomik Kalkınma Stratejileri*, Milliyet Yayınları, Birinci bası, İstanbul, Şubat 1992, s.107.

Krallığı'nın öncülüğünde ve bütün Almanya ölçüsünde Gümrük Birliği (Zollverein) teşkili suretiyle prensliklerin ayrı gümrükler ve ayrı paralar anarşisine son verme, milli bir pazar geliştirme çalışmaları.

Bu düşünce akımlarına bağlı olarak Friedrich List Alman sanayi ve iş adamları birliğinin başkanlığını yaptığı sırada Alman sanayiinin, yabancı rekabete karşı yüksek duvarlı bir gümrük himayesi ile korunması gerektiğini ısrarla tavsiyeye başlamıştır. List'e göre Almanya'nın uluslararası arenada bu koşullar altında rekabet yarışını kabul edebilmesi için, önce İngiltere ve Fransa'nın sanayi gücüne erişmesi, onlarla eşit koşullara gelmesi gerekirdi.

Açıkçası List, Almanya'nın sanayileşebilmesinin ve özellikle de teknolojiye en önde olan İngiltere'ye yetişebilmesinin kuramını ortaya attı.

Almanya XIX. yüzyılın ikinci yarısında benimsediği bu strateji ile (List'in stratejisi) İngiltere'ye yetişmeyi başardı. Almanya'nın tamamen List'in formülasyonu çerçevesinde yeni teknolojiyi edinebilmek -yani öğrenip özümseyebilmek ve ekonominin ilgili etkinlik alanlarına yayarak kullanabilmek- ve bir üst düzeyde yeniden üretme becerisini kazanabilmek için attığı ilk adım, bu süreci bir bütün olarak düzenli ve sistemli bir temel üzerine oturtabilmeyi mümkün kılacak bir eğitim-öğretim sistemiyle; sanayi devlet mekanizmasını ve üniversiteleri içine alan ulusal araştırma-geliştirme ağını kurmak oldu. Bunu diğer adımlar izledi ve gerçekten de Almanya teknolojiye İngiltere'ye yetişti ve onu geçti.

1860'ta Almanya, sınaî üretiminin değeri bakımından, İngiltere, Fransa ve ABD'nin arkasından dördüncü sıradaydı. 1860'tan 1913'e değin Alman Sanayiinin gelişimi parlak oldu.⁴³ Sınaî üretimin değeri 1860'da 2 milyar Mark dolaylarından, 1913'de 20 milyar Mark dolaylarına yükselmiştir. Bu yüzden, bu tarihte, Almanya ABD'den sonra, sınaî ülkelerin ikinci sırasına geçmiştir. Ulusal gelir, 1890'dan 1913'e değin 23.5 milyar Marktan 50 milyar Marka yükselerek, iki kattan çok bir artış göstermiştir ki, bu da tüketim malları için geniş bir iç pazar olanağı doğurmuştur. Kısacası 1913'te Alman ekonomisi, hızlı bir büyüme döneminden sonra, sınaî bakımdan büyük güçlerin ikinci sırasında ve sermaye ihracatı bakımından da üçüncü sırasında bulunmuştur.

⁴³Charles BETTELHEİM, Nazizm Döneminde Alman Ekonomisi, Savaş Yayınları, Tarih-Bilim-Ekonomi Dizisi: 4, Birinci Baskı, Kasım 1982, s.3.

1929 dünya ekonomik bunalımı Alman ekonomisinin gerçek gücünü tüm dünyaya gösterdi. Sınai üretimde düşme, ulusal gelirden korkunç bir azalma, işsizlik had safhada, bankalar iflasın eşiğinde, bir rejimin bunalımı ve yöneticilerin güçsüzlüğü yüzünden işsizlik ve sefaletle mahkum olmuş yığınların hoşnutsuzluk ve umutsuzluğunun dışa vurumu sonucunda Almanya'da nasyonal-sosyalistler iktidar olmuştur.

Nazi hükümeti, Ocak 1933 yılından itibaren işsizliğe ve fiyat düşmelerine karşı bir politika uygulamıştır.⁴⁴

Almanya'da nazi idaresi Alman ekonomisini merkezden yönetilen bir savaş kapitalizmi haline sokmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu politikaya karşı tepkiler büyümüş, piyasa ekonomisine dönüş istekleri güçlenmiştir. Ancak savaş sonrası Almanya'nın savaştan mağlub ayrılması, ülkenin 2 ayrı devlete bölünmesi ve diğer ağır şartlar dolayısıyla ortaya çıkan sorunların liberal bir piyasa ekonomisi içinde çözümlenmesinin mümkün görülmemesi, bir yandan iktisadi hesaplamayı bozan kontrollerden arınmış bir fiyat sisteminin kurulmasına çalışılırken, öte yandan ekonominin dolaylı kontrollerle yönetilen bir sosyal piyasa ekonomisine dönüştürülmesi istenmiştir.

Alman Sosyal Piyasa Ekonomisi'nde, ekonomik başarının sağlanmasında bilinen en etkin süreç rekabettir. Etkin bir ekonomik başarı, tatminkar bir sosyal politikanın ön koşulu olarak görülmektedir. Bu modelde ekonomik büyüme yalnızca iktisadi bir hedef olmayıp, herkese daha yüksek gelir düzeylerinin sağlanabilmesi ve etkin bir sosyal güvenlik sisteminin sürdürülebilmesi bakımından önemli bir sosyal unsur olarak görülür. Temel amaç büyümenin nimetlerinden tüm toplum kesimlerinin adil biçimde yararlanmasıdır. Artan oranlı vergi sisteminin kullanıldığı bu modelde, eğitim tamamen devletin elindedir. Haksız rekabetin ve piyasa gücünün kötüye kullanılmasının önlenmesi için yasal-kurumsal çerçevenin oluşturulması devletin elindedir. Kısacası bu uygulamanın özü, piyasanın kaynak dağılımını sağlayıcı temel mekanizma olması ve devletin rekabetçi piyasa sisteminin işleyişini güvence altına almak için müdahale etme gereğidir. Bu müdahaleler de piyasa mekanizmasının işleyişini bozucu değil, onunla uyumlu olmalıdır.

⁴⁴HAMİTOĞULLARI, a.g.e., s.266.

4.4. Fransa'da Kapitalizmin Uygulaması

Fransa'da sanayileşmenin hangi tarihten itibaren başladığı konusunda çeşitli görüş ayrılıkları olsa da, üretim değeri bakımından bu tarihin 1815 olduğunu söyleyebiliriz. 1810'larda Fransa'da 15 Buhar makinası hizmetteyken, 1820'de bu rakam 65, 1830'da da 625 olmuştur.⁴⁵ Buhar makinası sayısının bu kadar az olmasının sebebi bu dönemlerde sanayide su gücünün kullanılması olmuştur. Özellikle Fransa'da sanayileşme XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra hızlanmıştır. Lyon'da 1814'te 7.000 dokuma tezgahı varken, 1818'de bu sayı 17 bine, 1824'te de 22 bine yükselmiştir. Tekstil sanayiindeki bu gelişme, özellikle pamukluda daha hızlı olmuştur.

Fransa'da sanayinin gelişmesini engelleyen önemli faktörlerden biri maliyetin, dolayısıyla fiyatın yüksek olması olmuştur. Çünkü Fransa hammadde açısından yoksun olduğu için bunları ithal etmek zorunda kalmış, bu da otomatik olarak fiyatlara yansımıştır. Bununla birlikte yüksek maliyete rağmen Fransa hafif sanayide ve metalurjide önemli çabalar harcayarak bunları kurup geliştirmeye çalışmıştır. Böylece 1830'larda gelişme eğilimi gösteren Fransız sanayii 1852 yılına geldiğinde önemli bir gelişim göstermiştir.

Ülke içinde yavaş yavaş işbölümü gelişmiş, belirli kentler büyüklük bakımından gerilerken, bazıları büyümüş ve yeni bazıları doğmuştur.⁴⁶ İç ticaretteki genişleme sonucunda toptan ticaret de gelişmiş, borsa ve fuar tipli organizasyonlar daha da çoğalmıştır. Fuarlar uzmanlaşmış ve uzmanlaşmamış olarak ülkenin çeşitli yerlerinde varlıklarını sürdürmüştür.

Kısacası 1850'lere kadar Fransa, iktisadi kalkınmada ve sanayileşmede ilk hamlesini yapmış, buna uygun işgücüyle bazı girişimlerini mekanik sanayiye dayalı olarak gerçekleştirmiştir. 1830'lardan başlayarak burjuvazi yeniden ve daha güçlü olarak ortaya çıkmış, bunun yanında sanayileşmeye koşut olarak yeni bir işçi sınıfı da ortaya çıkmıştır.

1865-1894 yılları arasında Fransız tarımı bunalım geçirmiş, fiyatlar düşmüş ve dolayısıyla üretim azalmıştır. Bu yıllar tarımın gerileme yılları olmuştur. Dış rekabette Fransız tarımının ABD, Rusya ve Arjantin gibi ülkelerin rekabetleri karşısında

⁴⁵KUYUCUKLU, a.g.e., s.112.

⁴⁶KUYUCUKLU, a.g.e., s.123.

duramaması bunalımın en önemli sebebi olmuştur. Bu gerileme sonucunda Fransız tarımının bazı alt kollarında değişmeler olmuş, bitkisel üretim, hayvansal üretim lehine giderek gerilemiştir.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde kapitalist ülkeler arası aşırı üretim ve yetersiz içsel tüketim emperyalist çatışma ve savaflara yol açmıştır. Böyle bir çatışma sonucunda I. Dünya Savaşı patlak verdi. Liberal kapitalist sistem içinde bulunan Avrupa'nın en gelişmiş üç büyük ülkesi olan, İngiltere, Fransa ve Almanya arasında, savaşın sonucu olarak oluşan kazanç ve kayıplar liberal kapitalizmi yıkacak unsurları büyütülmüştür. 1919 yılına gelindiğinde savaşa katılmış bulunan ülkelerin hepsinde üretim 1/3 oranında bir düşüş göstermişti. I. Dünya savaşının büyüttüğü yapısal çatışma ve bozulmaların sonucunda kapitalist sistemin en büyük ve vahim strüktürel bunalımı olan 1929 bunalımı ortaya çıkmıştır.

Kapitalist diğer ülkelere oranla Fransa 1929 bunalımından daha az etkilenmiştir. Çünkü oransal olarak daha az endüstrileşmiş olduğu için, daha az kredi kullanmakta ve bu ekonomik bunalımdan ABD, İngiltere ve Almanya'dan daha az zararlı çıkmaktadır. 1929 bunalımının olumsuz sonuçlarını hala tam olarak atlatamayan Fransa bir anda kendini II. Dünya Savaşının içinde bulmuştur.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra kendi kendine işleyen bir piyasa ekonomisinin yetersizliğinin genel olarak kabul edildiği Batı Avrupa'nın sanayi ülkelerinde piyasa ekonomisinin para ve maliye politikası tedbireli ile sisteme uygun bir biçimde kontrol edilmesi, gerekli düzeltme ve yöneltme ile refah ekonomisi haline dönüştürülmesi istenmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla II. Dünya Savaşı sonrasında müdahaleci kapitalizm, Fransa'da tüm unsurları ile uygulanmıştır.

5. SOSYALİST EKONOMİNİN UYGULAMADAKİ YERİ

5.1.S.S.C.B.'de Sosyalizmin Uygulanması

Sanayi Devrimi sonrasında kapitalizm, bir yandan üretim ve sanayileşme açısından büyük başarılar elde ederken, öte yandan ortaya çıkardığı sosyal sorunlar karşısında geniş kitleler için sosyalist düşünce, bir umut haline gelmişti. Bununla birlikte 1917 yılına kadar kapitalist rejim tek kalmıştır.

⁴⁷ZARAKOLU, a.g.e., s.37.

Marx ve Engels'in 19. asırdaki pozitivist tarih felsefesini yansıtan eserleri pekçok kişiyi etkilemekle birlikte Avrupa ülkeleri sanayi toplumu haline geldikçe bu tesir azalmıştır. Buna karşılık batı demokrasilerindeki gibi sendikaların, sosyal güvenlik ile ilgili politikaların olmadığı Rusya'da geniş taraftar bulmuştu. Rusya'da 1891-92 yıllarındaki kuraklık nedeniyle baş veren kıtlıklar, 1905-1907 savaşında Japonya'ya yenilmesi Rus halkının sefaletini arttırmıştı. Çar Birinci Dünya Savaşına Rusya'yı sokarak ordusunu kaybedince, Rusya'da tek teşkilatlı güç Lenin'in partisi kalmıştı.⁴⁸ 1917 Şubat'ında gerçekleşen ihtilalle Çar devrilince, Sovyetlerde yeni sistem kurulmuştur.

Yeni kurulan sistemde, Sovyet ekonomik yapısı aşağıdaki temeller üzerine oturtulmuştur.

- i. Devlet kurum ve işletmeleri
- ii. Tarımsal olmayan kooperatif girişim ve işletmeleri
- iii. Toplumsal çiftlikler (Kolhozlar)
- iv. Özel kesim (toplumsal çiftliklerdeki çiftçiler ile devlet personelinin tarımsal holdingleri ve zanaatkarlar, kişisel çiftçiler, mesleki hizmet erbabları).

Sovyet politikası komünizmi gerçekleştirmek amacıyla 1917'den beri birçok aşamalardan geçmiştir. Charles Bettelheim bu aşamaların başlıcalarını aşağıdaki gibi göstermiştir.⁴⁹

- i. Devlet kapitalizmi dönemi (1917 Kasımından İç Sivil Harbe kadar)
- ii. Harp komünizmi dönemi
- iii. Yeni Ekonomi Politikası dönemi "Novaya Ekonomiçeskaya Politika veya Nouvelle Politique Economiques N.E.P." (İç Harbin sonundan 1928-1929'a kadar)
- iv. Beş yıllık planlar dönemi.

⁴⁸ULUDAĞ, SERİN, a.g.c., s.41.

⁴⁹Mehmet ERTUĞRULOĞLU, *Ekonomi Doktrinleri Tarihi*, Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara, 1973, s.322.

Sovyetlerin geçtiği bu aşamaları sosyalizmin yerleşme dönemi (1917-1937) ve sosyalizmin gelişim dönemi (1937'den sonra) diye iki gruba ayıran iktisatçılar da olmuştur.

İhtilali izleyen ve "Devlet kapitalizmi" adı verilen ilk dokuz aylık dönemde bankalar, büyük topraklar devletleştirilmiş, kapitalist ekonomi iç organizasyon değiştirilmeden, kontrol edilmeye başlanmıştı. 1918 yazından 1921 Martına kadar devam eden ve iç savaş nedeni ile "Savaş Komünizmi" diye adlandırılan dönemde kamulaştırma hareketi hızlanmış, bütün topraklar mekanik enerji kullanan ve beşten fazla işçi istihdam eden veya mekanik enerji kullanmaksızın ondan fazla işçi istihdam eden işletmeler kamulaştırılmış, ayrıca iç ve dış ticaret devlet tekeli altına alınmıştı.⁵⁰ 1920-1928 yılları arasında uygulanan "Yeni İktisat Politikasıyla (Novaya Ekonomiçeskaya Politika-NEP) devlet sektörünü genişletmek, tarımı kolektifleştirmek için vakit kazanmak maksadıyla sınırlı olarak özel mülkiyete izin verilerek, piyasa mekanizmasına geri dönmüştür. NEP Döneminden sonra (1920-28) 1928 yılından 1960'a kadar beş yıllık kalkınma planları uygulanmıştır. Merkezi planların en etkin ve yoğun olarak uygulandığı bu yıllar Stalinizm dönemi olarak da ifade edilebilir. Bu dönemde, Yeni Ekonomi Politikası (NEP) yürürlükten kaldırılmış ve yeniden oluşmuş olan orta sınıf yok edilmiştir. Kamulaştırma faaliyetleri büyük bir hızla artarak I. Plan Döneminin sonunda tarımdaki kolektifleştirme % 28'e ulaşmıştır.⁵¹ Planlar döneminde ekonomik kararlarda mutlak bir merkezilik, planın parasal hesabın önüne geçmesi, yapılan işe göre ücret ödenmesi, merkezi karar organları ve işletmelerde despotik bir yönetim ağı kurulması, belirleyici özellikler olmuştur.

5.1.1. 1917 İhtilali ve Lenin Dönemi Uygulamaları

Birinci Dünya Savaşının vermiş olduğu fırsatı değerlendiren, V.İ.Lenin, Rusya'nın harp sonu bitkinliğinden ve köylünün toprağa karşı duyduğu özlemden faydalanarak ve bunu istismar ederek kendisi ve Bolşevik (sonraları komünist) Partisini Rusya'da 1917 Ekiminde iktidara taşıdı.

Devrimin hemen ertesiinden başlamak üzere ekonomiyi o güne dek alışılmamış,

⁵⁰ZARAKOLU, a.g.e., s.77.

⁵¹Mehmet DİKKAYA, Sosyalist Ekonomilerden Piyasa Ekonomisine Geçiş Sorunları, Türk Dünyası Araştırmaları Sayı: 110, Ekim 1993, s.46.

temelden değiştirebilecek, belki daha doğrusu temelden sarsabilecek kararlar alınsa da, derhal Sosyalist-komünist bir ekonomiye geçiş söz konusu olmamıştır. İhtilali izleyen ve “devlet kapitalizmi” adı verilen ilk 8-9 aylık dönemde amaç ekonominin kilit noktalarını ele geçirerek, kazanılan politik zaferi sağlamlaştırmak ve sanayini çalıştır bir durumda tutarak, sanayiini hem devlet, hem de işçiler tarafından kontrol altında tutmak, ekonomik bölünmelere, çözümlere karşı ve herhangi ani sermaye grevine karşı hükümeti korumak olmuştur. Lenin’in müteakiben bu geçiş dönemini “Devlet kuvveti, kendini bir yandan mümkün olduğu kadar mevcut şartlara adapte ettirmeye çalışırken, diğer yandan eski ile olan ilişkilerini mümkün olduğu kadar kesmeye çalışmalıdır” şeklindeki izah tarzına karşı bazı acemice ve ütöapist suçlamalar yapılmıştır.⁵² Özellikle Lenin 1918’de yayınladığı bir broşürde, “kapitalizmden sosyalizme geçiş dönemi, kapitalizm ve sosyalizmin elemanlarını birlikte barındırır” diyerek durumu daha açık bir şekilde aydınlatmıştır.

Kasım 1917’de hükümet devlet bankasına el koymuş ve özel bankalar tarafından finanse edilen ve yeni kurulan “Rusya Birliği” tarafından organize edilen banka personelinin grevini önlemek için 27 Aralık’ta da bütün özel bankalar millileştirilmiştir. Ocak 1918’de bankalardaki bütün paylara el konmuş, dış borçların ödenmesi reddedilmiştir.⁵³ 1918 şubat’ında ise çok önemli sayılan ve savaşta tahsis edilen özel işletmeler devletleştirilmiştir.

Devrimin ilk 8-9 ayında uygulanan “devlet kapitalizmi” adlı politika kuşkusuz bir kararsızlığın ifadesi olmuştur.

Uygulanmaya başlayan yeni ekonomi politikası “devlet kapitalizmi” döneminde uygulanan geçiçi politikalardan farklı olmuştur. 1918 yazından 1921 Martına kadar devam eden ve iş savaş nedeniyle “savaş komünizmi” diye adlandırılan bu dönemde kamulaştırma hareketi hızlandırıldı.⁵⁴ Sosyalizmin teorik ilkelerinin bütün katılığı ile uygulandığı bu dönemde özel mülkiyet yok edilmiş, pazar, para ve fiyat mekanizması ortadan kaldırılmıştır. Bütün sanayi ve tarım ürünleri toplanarak bunlar, tüketiciler arasında aynen, her birinin ihtiyacına göre ve harcadığı çaba gözönünde tutulmaksızın bölüştürölmüştür.

⁵²Maurice DOBB, 1917’den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi, (Çev.: Metin AKTAN), Özdemir Basımevi, Haziran 1968, İstanbul, s.80.

⁵³ULUDAĞ-SERİN, a.g.e., s.44.

⁵⁴İSLATİNCE, a.g.e., s.155.

Tarımda “savaş komünizmi”nin uygulanmasının en önemli özelliği her bir çiftlikte tohumluk ve besin için ayrılan miktardan arta kalan fazla ürünün cebri toplamaya tabi tutulmasıydı. Ürünün toplanması ve ordu ve sanayi bölgelerine dağıtım işi, Donatım Komiserliğine (Narkomprod) tevdi edilmişti. Bu merkezi dağıtım ve kontrol meselesi sistemin kilit noktasıydı. Bu sağlanması 1919-20 kışında şehirdeki kıtlık çok daha ağır olacak ve ordu çökebilecekti. Fakat bu uygulamaya köylüden destek gelmedi ve köylü üretimi kısarak kendisine yetecek kadar ürün üretmeye başladı.

“Savaş Komünizmi” uygulamaları tarımda olduğu gibi sanayide de önemli olumsuzluklar doğurdu. Barış ekonomisine geçişin gündeme geldiği bir sırada, en önemli sanayilerin tümünü kızıl ordu için bir levazım örgütü haline dönüştürdü ve sanayi politikasını askeri stratejinin bir parçası haline getirdi. İç savaş etkilik açısından gerekli olan iki sonuç daha yaratmıştı. Bu sorunlardan ilki teknik uzmanlara, ikincisi ise yönetimden tek kişinin sorumlu olmasına duyulan ihtiyaçtı.

Sanayide savaş komünizmi dönemi, belili başlı tüm sanayi dallarını kamulaştıran 28 Haziran 1918 kararnamesiyle başladı.⁵⁵ Kasım 1920’de makine kullanan ve beş işçiden fazla işçi çalıştıran bütün işletmeler ve on işçiden fazla işçi çalıştıran el imalatçıları işletmelerinin devletleştirileceği ilan edildi. Bu işletmelerin devletleştirilmesi ile birlikte serbest mal mübadelesi ve serbest pazar sistemi kuruldu. Hükümet bu gidişatı destekleyerek çeşitli malların mübadelesini sağlayacak devlet tekelleri tesis etti ve bu mal tekellerinin faaliyete geçmesiyle adı geçen mal pazardan çekildi ve tüketiciye yapılan satış devletin özel organlarının eline geçti.⁵⁶

Savaş komünizmi döneminde, özellikle son yıllarda yoksulluk ve bıkkınlık son noktaya gelmiş, devrim yönetimine karşı yer yer ayaklanmalar olmuştu. 1921’de Kronştadt ayaklanması Sovyet rejimine karşı ülkede ilk örgütlü isyan olarak tarihe geçmiştir. İflas ettiğini bu olayların ortaya koyduğu savaş komünizminin ekonomik sonuçları, çözüm için hiçbir başlangıç noktasının bulunmadığı bir kısır döngü oluşturmuştu.

Böyle bir ortamda 1921’de NEP adı ile anılan “Yeni İktisat Politikası”

⁵⁵CARR, a.g.e., s.163.

⁵⁶DOBB, a.g.e., s.104-105.

uygulamaya konmuştur. NEP tehlikenin en vahim hale geldiği noktada, köylüleri yeniden teşvik edip tahil teslimatını artırmayı amaçlayan bir politika olarak başladı; ticaret ve mübadeleyi geliştirmeye yönelik bir ticaret politikası ve parayı istikrara kavuşturacak bir maliye politikası şeklinde devam etti ve nihayet felaketin kökenlerine inerek sosyalizmi inşa etmenin şartı olan sınıai üretkenlik artışını sağlayacak bir sanayi politikasına dönüştü.⁵⁷ Temel özelliği savaş komünizmi politikasını yadsımak olan NEP, şaşkınlığın ilk etkisi geçer geçmez herkes tarafından bir zorunluluk olarak kabul edilmişti.

Yeni Ekonomi Politikasının ilk tedbiri, ürün fazlalarına el konulmasının yerine aynı verginin ikame edilmesi oldu. Bundan başka en büyük darboğazın olduğu tarımsal kesimde vergilerini ödememek için üretmeyen çiftçilere, ticarette bulunabilme olanakları verildi.⁵⁸ NEP köylüye son derece önem verdiği iki şeyi sağlamıştır: Uygulayacağı tarım şeklini seçme özgürlüğü ve toprak imtiyazı güvenliği. NEP köylünün toprağını kendi malıymış gibi işleme, genişletme, ücretli işçi tutarak ekip biçme ya da başkalarına kiralama hakkını, bu hak kamusal toprak mülkiyeti öğretisiyle bağdaştığı ölçüde, tanımış oluyordu.⁵⁹ Köylünün devlete karşı yükümlülüğü ise vergi ödeyen birinin yükümlülükleriydi. Köylülüğe karşı bu yeni tutum NEP'in temelini oluşturduğundan ilk eleştirilerin en şiddetlileri de yeni tarım politikasına yöneltildi. Eleştirilerin ilki köylülüğün sosyal yapısı, ikincisi ise köylülere verilen tavizlerin aşırılığı konusundaydı. 1922 sonbaharında NEP köylerde hala başarılıydı ve en azından eleştiriler yüzünden ciddi bir değişikliğe uğraması mümkün görünmüyordu.

NEP'in tarıma yönelik bir politika olması onu sanayide değil ticarete daha başarılı kılıyordu. Böylece ticaret serbestisi, rekabet ve sınırlı bir piyasa NEP'in önemli bir ögesini oluşturmuştur. Tarımsal kesimde görülen sınırlı kapitalist ögeler sanayi alanında küçük ve orta büyüklükteki teşebbüslere kadar uzanmış ve hükümetin denetiminde olmak koşulu ile yabancı sermayeye izin verilmiştir. Sanayi teşebbüsleri de tekellere, kooperatiflere, birliklere, hatta bazan özel kişilerin yönetimine verilmiştir. Aynı zamanda dağıtım kesiminde de özel ticarete izin verilmiştir. Ücretlerde farklılaştırmalar benimsenmiş ve verime göre prim esası getirilmiştir. Sanayi ve benzeri yerlerde üretim yapan alt kollar tek bir merkezi yönetime bağlanarak Tröst adıyla

⁵⁷E.H.CARR, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi 2, 1917-1923*, (Çev.: Orhan Suda), Cilt II, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s.249.

⁵⁸HAMİTOĞULLARI, *a.g.e.*, s. 633.

⁵⁹CARR, *a.g.e.*, s.263.

teşkilatlanmıştır. Özellikle ağır sanayide büyük birleşmelerin kurulmasına önem verilmiştir. Bütün bunlar paranın önem kazanmasına yol açmış, rubleyi yeniden düzenleyip kontrol etmek üzere 1921 Ekiminde GOSBANK (Devlet Bankası=Merkez Bankası) kurulmuştur.⁶⁰GOSBANK'ın ardından Şubat 1922'de NEP kapsamında global ve yıllık tahminler yapmaya başlayacak olan GOSPLAN (Devlet Planlama Teşkilatı) kurulmuştur.

Bu Yeni Ekonomi Politika-NEP, yabancı çevrelerce, komünist topluma gidişten gerileme ve kapitalist düzene bir ölçüde dönüş olarak görünmek istenmiştir. Fakat NEP döneminde dış ticaret devlet denetiminde yapılırken, orta ve büyük çaptaki bütün sanayi devletleştirilmiştir. Yine bu dönemde 1921 yılında ilk uzun vadeli plan hazırlanmıştır.

Kısacası NEP uygulamalarıyla aşağıdaki önemli değişiklikler yaşanmıştır:

- NEP devletleştirilmiş olan sanayiden bir ademi merkeziyetçiliğe dönüşü sağlamıştır.
- NEP kooperatiflere, ticari ve mali bakımdan bağımsızlıklarını geri vermiştir.
- NEP devletleştirilmiş olan küçük sanayinin tekrar özel bir statüye geri verilmesini sağlamıştır.

5.1.2. Stalin Dönemi Uygulamaları (1924-1953)

1922 yılında felç olan Lenin'in yerini geçici olarak üstlenen Stalin, (Joseph Vissarinoviç Cugaşvili; Stalin "Çelik adam" takma adıdır) 1924 yılında Lenin'in ölümünden sonra XIII. parti kongresinde Genel Sekreterlik görevine getirildi.

Stalin Lenin'den devir aldığı NEP uygulamasını 1924-1927 yılları arasında devam ettirmiş ve Lenin'in bu uygulamasının belli bir süre için gerekli olduğunu savunmuştur. Stalin döneminde NEP uygulamalarından beklenen verim alınmaya başlamış, 1926-1927 yıllarında üretim 1913'teki seviyesinin biraz üstüne çıkmıştır. 1924-1928 yılları arasında demir-çelik endüstrisinin geliştirilmesine yönelik bir plan ile yine aynı yıllarda tarımın geliştirilmesi için uzun vadeli bir önlemler dizisi sözkonusu olmuştur.⁶¹ 1925'den itibaren Stalin Kollektivleştirimelere hız vererek, zengin

⁶⁰ULUDAĞ, SERİN, a.g.e., s.46.

⁶¹ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.127.

köylülerin mülklerine el koydurmuş ve topraklarını kolhozlara dağıttırıştır. Orta köylülüğün geniş kesimlerini de kapsayan kollektifleştirme, baskı ve ekonomik yaptırımlar yoluyla hayata geçirilmiştir.

Aralık 1927'de toplanan Onbeşinci Parti kongresinde alınan bir kararla İlk Beş Yıllık İktisadi Kalkınma Planıyla, sanayileşmeye büyük önem verilmiş, özellikle ve öncelikle ağır sanayinin güçlendirilmesi öngörülmüştür. Ülkede sanayileşmeyi finanse etmek için 200 milyon Rublelik ilk borçlanma yapılmış, yabancı firmalardan yardım istenmiştir. Böylece Sovyetler Birliği ilk kez planlı kalkınma yoluna başvurarak gelişme politikası izlemeye başlamıştır.

Böylece SSCB'de gerçek anlamda planlama 1928/29 yıllarında Birinci Beş Yıllık Planla başlamış ve planın amacı hızlı bir sanayileşme ile çok kısa bir sürede kapitalist ülkelerin sınai gelişme düzeyine erişmek ve onları geçmek olarak belirtilmiştir. Bu amaç "tek ülkede sosyalizm" tezi ile bağlantılı olarak bir "ölüm-kalım savaşı" olarak görülmüştür.⁶² Hızlı sanayileşme amacı, öncelikle tarım kesiminde köklü politika değişikliklerini gerektirmiş, ve bu doğrultuda tarımla sanayi arasındaki bölüşüm ilişkisine müdahale gerekli görülmüştür.

NEP döneminin sona erdiği ve "Beş Yıllık Planlar Döneminin" başladığı 1928 yılında Rus ekonomisi 1913'deki üretim olanaklarını aşağı yukarı yeniden kazanmıştır.⁶³ Bu dönemde Milli gelir 1913'e oranla %19 yükselmiş, sınai üretimin %76.1'i devlet teşebbüsleri, %11.2'si kooperatifler, %12.7'si ise özel teşebbüs eli ile yapılmıştır. Perakende ticaretin %77'si devletin ya da kooperatiflerin elinde bulunmuştur.

Birinci Beş Yıllık Planın sonuçları bütünü ile, hedeflerin altında olmasına karşılık, 1928-1932 döneminde Sovyetler Birliği %8-9 düzeyinde büyüme hızı elde etmiştir. Herşeye karşın ülkenin varlığını sürdürebilmesi açısından yaşamsal önem taşıyan, tahılın sağlanmasında amaca ulaşılmıştır. 1928-1932 yılları arasında sosyalist kesimin payı özel kesim aleyhine önemli ölçüde değişmiştir. Bunu aşağıdaki tablodan da görebiliriz.

⁶²ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.128.

⁶³İSLATİNCE, a.g.e., s.156.

Tablo 1: SSCB’de Milli Gelirin Dağılımı (1925-1932) (%)

Yıllar	1925/6	1926/7	1928	1929	1930	1931	1932
Sosyalist Kesim	45.9	48.7	52.7	61.0	72.2	81.5	90.7
Özel Kesim	54.1	51.1	47.3	39.0	27.8	18.5	9.3

Kaynak: İlhan ULUDAĞ, Vildan SERİN, a.g.e., s.46.

Tablo 1’den görüldüğü gibi 1928 yılında sosyalist kesimin oranı %52.7 olurken, 1932 yılında bu oran %90.7’ye çıkmıştır. Aynı zamanda özel kesimin payı da 1928’de %47.3’den, 1932’de %9.3’e gerilemiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın “Hayat gittikçe güzelleşiyor yoldaşlar” sloganı basit vatandaşın kalbinde ve parti ileri gelenlerinin söylevlerinde yankı yapıyordu. Gerçekten her ne kadar hayat şartları zor olsa da, planın soğuk rakamları gerisinde girilen inşa hamleleri yeni ekonomik hayatta ve her tarafta hızla görünür bir hal almağa başlamıştır.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, ağır endüstrinin geliştirilmesi ve ekonomik enfastrüktür merkezi çevresinde kurulmuş ilk beş yıllık plan olmuştur.⁶⁴ Büyük endüstri bu plan yıllarında sıkı bir şekilde devletleştirilmiş ve denetim altına alınmış, özel ticaret tedricen bertaraf edilmiş, tarımın sosyalizasyonu da yavaş yavaş gerçekleştirilmiştir.

Bu devirde, bir evvelki devirde kabul edilmiş olan para sistemi muhafaza edilmekle beraber paranın rolü ikinci derecede bırakılmıştır. Ürünler tüketiciler arasında tevzi kartları aracılığıyla pay edilmiş ve herkesin payına düşecek ürün miktarı tespit edilmekle kalınmamış, aynı zamanda hangi mağazadan alışveriş edecekleri de belirtilmiştir. Gerçek anlamda pazarın olmadığı bu uygulamada mal fiyatları tüketicilerin meslek kategorilerine göre farklılık göstermiştir.

1938-1942 yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Planın hazırlanmasına ve uygulamasına savaş bulutlarının yayılması yön vermiştir. Bu planda esas ağırlık savunma sanayiye verilmişti. 1940’da bütçeden savunmaya ayrılan meblağ, 1938’e nazaran iki misli ve bütçeden tam olarak ekonomiye ayrılan meblağın yarısı kadardı.⁶⁵ Özellikle ulaştırma, maden, çelik ve kimya sanayii bölümlerinde savunmaya verilen ağırlık açıkça görülmüştür. Planın sloganı “Üçüncü planı kimya planı yap” olmuştur.

⁶⁴Joseph LARJUGIE, *Ekonomik Sistemler*, (Çev.:Nihal Önel), Varlık Yayınları, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1968, s.156.

⁶⁵DOBB, a.g.e., s.286.

Üçüncü planın uygulanması aşamasında Ortodoks kollektivist sistemden önemli bir sapma meydana gelmiştir. Üretim sert bir planlamayla yönetilirken, fiyat mekanizması, tüketime ve hatta üretim servislerine kısmen yön vermek üzere yeniden güçlendirilmiştir. 1940 yılına gelindiğinde, 1913 yılı ile kıyaslamada bazı sanayi altkollarında çok önemli farklar oluşmuştur. Örneğin 1913'de kömür üretimi 25 milyon ton iken 1940'da üretim 165 milyon tona, petrol üretimi 9 milyon tondan 34 milyon tona, pik demir üretimi 4 milyon tondan 15 milyon tona, elektrik üretimi 2 milyar kw saatten 39 milyar kw saate yükselmiştir.⁶⁶ Ayrıca makine üretimi de 1940 senesinde 1913 yılındaki üretimin 12 katı olmuştur.

Kuruluşundan bu yana Sovyet Ekonomisi harplerle tahrip olmuş ve tekrar kalkınmıştır. 1950-1955 yıllarını kapsayan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma planı da bunun bir göstergesi olmuştur. Bu planda amaç bir taraftan doğu bölgelerinin sanayileşmesini tamamlamak olurken, diğer taraftan üretim malları (sermaye malları) ile tüketim malları arasında, bunların artış ritminde mevcut açıklığın azaltılması olmuştur. Bu planda hafif sanayi (dokuma, ayakkabı) ve gıda sanayi eskisine oranla çok daha yüksek bir yer edinmiştir. Stalin tarafından uygulatılan bu plan 1953'de Stalin'in ölmesiyle önemini kaybetmiş ve bu tarihten itibaren Stalin tarafından uygulanan Sovyet Planlama yönteminin katılığı, diğer bir deyişle ekonomiyi bir merkezden yönetmenin sakıncaları veya ekonomide ademi merkeziyete doğru yönelme yavaş yavaş tartışılmaya başlanmıştır.

Stalin döneminde, Sovyetler Birliği, Batının 100 yılda yaptığını 10 yıla sığdırmaya çalışmıştır.⁶⁷ Sanayi toplumunun, hangi rejimde olursa olsun, üç bariz özelliği vardır. Ekonomide sanayi organizasyonunun büyüüp sanayi üretiminin artması, toplumda eğitimin, bu arada teknik eğitimin yaygınlaşması ve köylü toplumunun yerini şehir toplumunun alması - Sovyetler birliğinde de Leninist devlet toplumu sanayileştirmiş, ekonomide sanayi dominant hale gelmiş eğitim yaygınlaşmış ve köylü -mujik- toplumunun yerini şehir toplumu almış, fakat bu noktada sistem tıkanmış, bir mujik sosyalizmi olan Leninizm, sanayi toplumu için ayak bağı haline gelmiş, Gorbaçov reformlarına kadar uzanan bir reform sürecini kaçınılmaz kılmıştır.⁶⁸ Diğer bir deyişle Bolşevizm Rusya'yı sanayileştirirken adeta kendi sonunu da hazırlamıştır.

⁶⁶KUYUCUKLU, a.g.e., s.343.

⁶⁷ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.130.

⁶⁸Taha AKYOL, *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*, Burak Yayınevi, No: 23, İstanbul, 1990, s.222-223.

5.1.3. Kruşçev Dönemi Uygulamaları

Eylül 1953 yılında Komünist Partisi merkez komitesi birinci sekreterliğine seçilmesinden sonra, ilk iş olarak üzerinde yıllarca çalıştığı tarım ürünlerini artırma konusunda “emek yoğun teknoloji”yi uygulamaya koydu.⁶⁹ Kruşçev bu amacını gerçekleştirmek için işlenmemiş toprakları tarıma ve kollektif çiftliklerine açarak, ilk uygulama yapmayı planladığı Sibiry ve Kuzey Kazakistan’a ülkenin her tarafından binlerce insanı çalışmaya göndermiştir.

Kruşçev de uyguladığı ilk plan olan Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1956-1961) daha yüksek verim düzeyine sahip kapitalist ülkelere yetişmek ve onları geçmek amacıyla, Stalin zamanında uygulanan üretim malları ve ağır sanayiye üstünlük tanınan planlarda uygulanan politikayı benimsemiştir. 1957 yılı Eylülünden itibaren ise bu beş yıllık planın yerini yedi yıllık bir plan (1959-1965) almıştır; bu da planlamada ve ekonomik yönetimde, gerçekleştirilen çok geniş bir reform ile bağlantılı olmuştur.⁷⁰ Bu planın amacı yıllık brüt sanayi üretimini % 9.3, hafif sanayi üretimini yılda 7.3, tarımsal üretimi yılda %7.8, yatırımları % 90 ve kişi başına düşen milli geliri % 40 oranında arttırmak olmuştur.

1956 Aralığında gündeme gelen Kruşçev reformları ile sanayi ve ekonomi yönetiminde adem-i merkeziyetçiliğe yönelme amaçlanırken, cumhuriyetlerin de planlama yetkileri arttırılmıştır.⁷¹ 1953 yılından bu yana tarım alanında daha önceleri görülen geri kalış önlenmiş, 1953-1960 yılları arasında tarımsal üretim % 60 oranında artmıştır. 1962 yılına gelindiğinde başlıca sanayi ve tarım ürünlerinde üretim önceki yıllara oranla çok daha fazla artmıştır. Bunu aşağıdaki Tablo 2.’den daha açık görebiliriz.

⁶⁹ÇÖLOĞLU, a.g.e., s.498.

⁷⁰LARJUGIE, a.g.e., s.160.

⁷¹ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.131.

Tablo 2: SSCB’de Başlıca Sanayi ve Tarımsal Ürün Üretimi (1928-1962)

ÜRÜNLER	1928	1940	1950	1962
Çelik (Bir ton)	4.3	18.3	27.3	76.3
Kömür (Bin ton)	35.5	166.0	261.0	517.0
Petrol (Bin ton)	11.6	31.0	37.9	186.0
Elektrik (Milyon Kwh.)	5.0	48.3	91.2	369.0
Madensel Gübre (Bin ton)	0.13	3.2	5.5	170.3
Motorlu Araçlar (Bin adet)	0.84	145.0	363.0	578.0
Traktör (Bin adet)	1.3	31.6	108.0	287.0
Çimento (Bin ton)	1.8	5.7	10.2	57.0
Deri Ayakkabı (Bin çift)	58.0	211.0	203.0	456.0
Pamuklu Dokuma (Bin m2)	2678.0	3954.0	3899.0	4900.0
Dokuma Yün (Bin m2)	86.0	119.0	155.0	469.0
Dokuma Keten (Bin m2)	174.0	285.0	282.0	485.0
Dokuma İpekli (Bin m2)	9.6	17.3	129.7	787.0
Tahıl (Bin ton)	73.3	55.5	81.2	147.0

Kaynak: DOBB, **Kapitalizm, Sosyalizm...**, s.212.

Tablo 2’den de görüldüğü gibi Kruşçev döneminde temel sanayi ve tarım ürünlerinde üretim hem 2. Dünya Savaşı’ndan önceki, hem de savaştan sonraki yıllardan daha fazla olmuştur. Fakat yedi yıllık plandaki hedefleri gerçekleştirmek açısından bu üretim yeterli olmamıştır. Daha önceleri % 8.2 civarında gerçekleştirilen ekonomik büyüme ortalaması 1956-1960 dönemi için % 5’e düşmüştür. Ekonomideki bu gidişatı başarısızlık olarak değerlendiren SBKP, yerinden yönetimin Komünist Partinin egemenliğini azalacağı tehlikesi ve Küba krizinde ABD karşısında başarısız olduğu gerekçesiyle 1964 yılında Kruşçevi devirerek yönetimden uzaklaştırılmıştır.

5.1.4. Brejnev Dönemi Uygulamaları

1964 yılında Kruşçev’in görevden uzaklaştırılmasından sonra toplanan Merkez Komitesi, Brejnev’i Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreterliği görevine getirmiştir. Brejnev bu görevi aralıksız olarak 18 yıl sürdürmüştür.

Komünist Parti Genel Sekreteri Leonid Brejnev, “Halkların yeni bir topluluğu, yani Sovyet Milleti” kavramını geliştirmeye çalışmıştır.⁷² Rus dilinin “Sovyet milletinin” dili olacağı fikrinden hareketle Rusça’nın ikinci bir dil olarak geliştirilmesi de parti programına alınmıştır. Brejnev özellikle Sovyetler Birliği’nde Kruşçev’in başarısız tarım politikasını değiştirerek, şu yeni tedbirleri uygulamaya koymuştur.⁷³

⁷²ULUDAĞ-SERİN, a.g.e., s.71.

⁷³ÇÖLOĞLU, a.g.e., s.501.

- Tarım ürünlerinden tahıl ve çiftlik hayvanlarının fiyatlarının bölgeler itibarıyla farklı tesbitinin yapılması usulünü getirmiştir.
- Kollektif çiftliklerden alınan vergilerin yeniden tesbit edilmesini sağlamıştır.
- Tarım alanında makina, alet ve gübre kullanımının artırılmasını sağlamıştır.
- Tarım kesimine düşük fiyatlarla girdi sağlanması uygulamasını başlatmıştır.
- “Tarım kenti” uygulamasına geçilmesini ve buralardaki yüksek perakende fiyatlarının şehirler seviyesine indirilmesini sağlamıştır.
- Siyasi hiyerarşide birinci sekreterliği kaldırmış, yerine “Genel Sekreter”lik makamı ihdas etmiştir.
- 1936 tarihli Anayasayı tadil ederek, “Sovyet Devletini”, “Tüm Halkın Devleti” olarak tanımlamıştır.

17 Eylül 1965 yılında Brejnev döneminin SSCB başbakanı Kosigin Merkez Komitesine sunduğu bir raporda yürürlükte olan eski sistemi yarıyor ve plan göstergelerinin gerçeklere uymamasından yakılarak ve yukarıdaki Ekonomik Reformları oluşturacak bir taslak sunmuştur. Amacı herşeyden önce, Sovyet vatandaşlarının yaşam düzeyini yükseltmek olan bu öneriler kabul edilmiş ve 1965 yılının son aylarından itibaren uygulanmaya başlanmıştır.

1965'teki iktisadi reformla bir yandan 1957'den önceki bakanlık sistemine dönülerek, işletmeler, eskisine nazaran daha merkezleştirilmiş bir hiyerarşiye bağlanırken, öte yandan, işletmelere daha fazla serbesti tanınmıştır.⁷⁴ Fakat işletmeler serbestçe birbirlerine mal sipariş veremezler, bu malları pazarda serbest satamazlar, bankalardan istedikleri gibi kredi talep edemezlerken, her teşebbüste hangi malların, ne miktarda, hangi kalitede, hangi metodla üretileceği merkezi planlamanın yerine getirmekle yükümlü kılındığı işler olmuştur.

1965 yılında uygulanmaya başlayan bu önlemlere reform niteliği veren özellik, bir muhasebe kalemi ve etkinlik ölçüsü olarak, “kârlılık kıstası”nın Sovyet tipi sosyalist ülkelere girmesi olmuştur. Bu reformların esas sebebi 1960-1965 yılları arasında Sovyet ekonomisinin gelişme temposunun yavaşlamış olması sayılmıştır. Reformlar, kapitalist ekonomiye özgü olmaması gereken kurumların ve kavramların, Sovyet ekonomisinde kabulüdür.⁷⁵ Dolayısıyla kapitalizme özgü kurumların evrenselliği ve sosyalist ekonomide hesaplamanın imkansızlığı geniş kabul gören görüş olmuştur.

⁷⁴ISLATİNCE, a.g.e., s.157.

⁷⁵Gülten KAZGAN, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi Yayınları, Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 39, Üçüncü Basım, İstanbul, 1984, s.461.

Fakat Sovyet iktisatçılarının göre, bu reformların getirdiği “kâr” anlayışı, kapitalist sisteminkinden farklı olmuş, kâr ne işlevleri ne de göstergesi olduğu etkinlik kıstası bakımından, kapitalist sistemdeki “kâr” anlayışıyla en ufak bir benzerlik taşımamıştır.⁷⁶ Sovyet Ekonomisindeki bu kâr anlayışı makro düzeyde kaynak dağılımı bakımından, mikro düzeyde etkinlik bakımından, kârlılık kıstasının hesaplanması bakımından ve kârın teşebbüs ve toplum arasında bölüşümü açısından kapitalist sistemdeki kâr anlayışından önemli derecede farklıdır.

Brejnev döneminde uygulanmaya başlayan reformlarla, bir süredir sistemin kendini yeniden üretememe sorunuyla karşı karşıya bulunan Sovyetler Birliği, rejimin temel öğelerinden ödün vermeden sistemine dinamizm kazandırmak istemiştir. 18 yıllık iktidarı boyunca ekonomideki kötü gidişi durduramayan Brejnev döneminde, ekonominin sektörel büyüme hızlarında önemli düşüşler olmuştur. Bunu aşağıdaki Tablo 3’den de görebiliriz.

Tablo 3: Sovyetler Birliği’nde Sektörel Büyüme (%)

	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1981	1982
Sanayi	8.5	7.4	4.4	3.4	2.9
Tarım	4.2	0.8	1.6	-1.1	5.6
Ulusal Gelir	7.7	5.7	4.2	3.2	3.5

Kaynak: Ahmet GÜNAYSU, SSCB’de Ekonomik Reformlar ve Türkiye SSCB Ekonomik İlişkileri, Ankara: Türk Dış Ticaret Derneği Yayınları, 1988, s.3.

Tablo 3’den de görüldüğü gibi sanayi üretiminde artış her sene devam etse de bu artış azalarak devam etmiştir. Tarımsal üretimde de artışlar 1981 yılı hariç her sene artmıştır. Fakat bu artış da azalarak devam etmiş, hatta 1981’de - % 1.1 olmuştur. Ulusal gelirdeki artış da sürekli olmuş, ama tarım ve sanayideki gibi azalarak devam etmiştir.

Brejnev tarafından 1970’lerden başlayarak, çok geniş çapta emek, sermaye ve toprak kaynaklarının akıtılmasıyla belirlenen ekonomik büyüme stratejisi, 1980’lerden sonra artan bir şekilde imkansız (unfeasible) hale gelmiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği, Üçüncü Dünya ülkelerindeki bağımsızlık hareketlerine silahlı müdahalede bulunmayı, bir devlet politikası haline getirmiştir. Öte yandan, büyüme oranı yavaşlamakla birlikte harcanabilir gelirden önemli artışlar kaydedilmiştir. Hatta Brejnev 1964 yılında Kruşçev’in görevden uzaklaştırılmasından sonra Komünist Parti Birinci

⁷⁶KAZGAN, a.g.e, s.462.

Sekreterliğine seçildiğinde % 9'larda olan yıllık büyüme oranı 10 Kasım 1982 yılında Brejnev öldüğünde % 2'ye düşmüştür.

5.1.5. Andropov ve Çernenko Dönemleri Uygulamaları

1982 yılında Brejnev'in ölmesiyle Andropov Komünist Parti Genel Sekreterliğine seçilmiştir. Andropov'un 1,5 yıl bile devam etmeyen genel sekreterlik dönemini, Çernenko'nun büyük kısmı hasta geçen 13 aylık devresi takip etmiştir.

1970'lerden itibaren ülkenin ekonomik kalkınma oranının 5 yıllık planlarda tesbit edilen hedeflerin altında kalması ve 1980'lerden sonra da Stagnasyona dönmesi üzerine Andropov döneminde ekonominin çökmek üzere olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.⁷⁷ Andropov ciddi tedbirler almak istemiş, fakat çok kısa süre hayatta kalması sebebiyle kesin neticeler alamamıştır. Andropov'un yapmak istediği reformları Çernenko devam ettirmek için uğraşmıştır. Brejnev'in devamı olan bir kişiliğe sahip olan Çernenko, tutucu, otoriter ve "herşeyi parti yapar, sistemimiz iyidir, reformlara ihtiyacımız yoktur, sistem böyle devam etsin" diye düşünmüştür.⁷⁸ Fakat o da Andropov gibi fazla yaşamamış ve başladığı işleri yarım bırakmıştır. Andropov ve Çernenko toplam 2,5 yıla yakın kısa bir sürede parti genel sekreterliğini yürüttükleri için önemli uygulamalar yapamamışlardır.

Gittikçe yönetilmez hale gelen veya merkezi planlamanın etkinliğin kaybetmeye başladığı Sovyet ekonomisinde, 1981-1985 yılları arasında sermaye/hasıla oranı 8.7'ye yükselirken, işgücü verimliliği 3.1'e düşmüştür. Çöküş sürecine girmiş ekonomiye ve çürüyen ideolojiye paralel olarak, toplum hayatı da hızla kötüleşmiş, 1984 yılında legal satışlarda kişi başına düşen saf alkol miktarı 8.4 litreye yükselmiştir. Bu çözümlenme süreci 1985'de Gorbaçov'un Parti Genel Sekreteri seçilmesinden sonra da hızlı bir şekilde devam etmiştir.

5.1.6. Gorbaçov Dönemi Glastnost ve Perestroyka Uygulamaları

Çernenko'nun ölümünden sonra 11 Mart 1985'te göreve gelen Gorbaçov, Sovyet ekonomisinin ve toplumun 1970'li yıllardan bu yana çok ciddi sorun ve açmazlarla karşı karşıya olduğu saptamasından yola çıkmıştır. Mihail S.Gorbaçov ile

⁷⁷ULUDAĞ-SERİN, a.g.e., s.74.

⁷⁸ULUDAĞ-SERİN, a.g.e., s.75.

Sovyet yönetimi ilk kez “sistemin tıkanıdığı”, “çağın gerisinde kaldığı” gibi ifadelerle bir takım sorunları net olarak kabul etmiş ve tartışmaya açmıştır.⁷⁹ Gorbaçov ve kadrosu, kendilerini Kruşçev’in devamı olarak görüyor, Kruşçev’in programının derinleştirilip ısrarla uygulanamaması yüzünden çeyrek yüzyılın kaybedildiğini vurgulamıştır.

Gorbaçov SSCB Komünist partisi genel sekreteri olarak katıldığı, Şubat 1986 tarihli SBKP 27. Kongresinde, Sovyetler Birliği’nde köklü ekonomik ve yapısal reformları öngören “Perestroika” (Yeniden Yapılanma) ve “Glastnost” (Açıklık) politikalarının kabul edilmesini sağlayarak, kapsamlı bir reform süreci başlatmıştır.

Rusça bir kelime olan ve sözlük anlamı “yeniden yapılanma” anlamına gelen Perestroika, Sovyet ekonomisinin ve toplumun içine düştüğü durgunluğun aşılması ve üretici güçlerin yani gelişme evresinin gerektirdiği yeni üretim ilişkileri aşamasına ulaşılması için gerekli reformların tümüne verilen adı kapsamıştır. Gorbaçov’un uygulamaya koyduğu Perestroika politikasını şu şekilde özetleyebiliriz.⁸⁰

- i. Ekonomide aşırı merkeziyetçiliğin yerine, ülkenin dışa açılması ve serbest piyasa mekanizmasına yönelmesi,
- ii. Sadece ekonomiyle sınırlı kalmayarak, bu yeniden yapılanma akımını sosyo-kültürel alanda da, toplumun aktif katkılarıyla hayata geçirmek,
- iii. Dış ilişkilerde barışçı ve uzlaşmacı bir tutum izlemek, özellikle silahlanma konusunda çok büyük ilerlemeler kaydetmek,
- iv. Bütün bu uygulamaları “Glastnost” (Açıklık) içinde gerçekleştirmek.

Rusça’da “önceden gizli olan şeyi açığa çıkarmak” anlamına gelen “Glastnost” politikasında amaç “Perestroika” ile yapılan yeniden idari ve ekonomik yapılanma işlemini herkesin önünde açıkça yapmak olmuştur.

5.1.6.1. Gorbaçov’un “Glastnost” ve “Perestroyka” Politikalarının Ortaya Çıkışını Hazırlayan İktisadi Unsurlar

Ekonominin verimsizliği ve Sovyetlerin ABD ile silahlanma yarışına girmesi,

⁷⁹ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.133.

⁸⁰Atila ARTAM, *Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri*, Türkiye Milli Kültür Vakfı No: 7, İstanbul, 1993, s.5-6.

tarım sektöründeki büyümenin yetersiz olması, ekonominin dışa kapalı olmasından dolayı dünya ticaretinde Sovyetlerin payının giderek küçülmesi, yeni reform programını gerektiren unsurların başında gelmiştir.

Resmi görüş, Sovyetler Birliği'ndeki tüm sorunları iki temel nedene bağlamıştır: Katı merkezizetçilik ve yoğun büyümeye geçememe.⁸¹ Nedenleri nasıl tanımlanırsa tanımlansın Sovyetler Birliğinde sorunların somut olarak ortaya çıkış biçimlerini şu şekilde ele almak mümkündür:

- Ekonomik büyüme hızının giderek yavaşlaması,
- Fiyat sisteminin işlevini yerine getirmemesi,
- Üretimin gereksinimleri karşılamaktan uzaklaşması,
- Hizmet kesiminde yetersizlik ve kayıt dışı ekonomi,
- Teknolojik gerilik,
- Ödemeler bilançosu açıkları ve döviz sıkıntısı,
- Ekonominin askeri harcamaların yükünü kaldırmada zorlanması,
- Tarımda verim düşüklüğü ve istikrarsızlık,
- Yönetici kadroda yetersizlik,
- Siyasi yapıda katılım yokluğu, düşünce üzerinde baskılar ve muhalifete karşı hoşgörüsüzlük.

Lenin ve Stalin döneminde uygulanan ekstansif sanayi politikalarıyla birlikte Sovyetler Birliği'nde bir sanayi toplumu kurulmuşsa da 1950'lerden sonra ekonomide verimlilik düşmeye başlamıştır. Nitekim 1913'te Çarlık Rusya'sında verimlilik, Amerikan ekonomisinin verimliliğinin % 24.2'sine eşit iken bu oran 1955'te % 21'e inmiştir.⁸² 1980'den itibaren sanayide emek verimliliği tüm sosyalist ülkelerinde olduğu gibi SSCB'de de düşmeye başlamıştır. Sermaye verimliliği ise bu yıldan itibaren tüm sosyalist ülkelerinde negatif değerler almıştır.

Sovyetler Birliği tarım toplumundan sanayi toplumuna doğru evrimleştikçe, rejim değişen şartlara gerekli esnekliği gösterememiştir. İşgücünde gittikçe artan verimlilik düşüşü özellikle aşırı istihdamdan ve işgücünün kontrol mekanizmasından kaynaklanmıştır. SSCB'de istihdam artış oranı 1970-1980 yılları arasında %17.6, 1980-1985 yılları arasında %3.7, 1985-1986 yılları arasında ise %0.41 oranında

⁸¹ÖLMEZOĞULLARI, a.g.c., s.138.

⁸²ULUDAĞ, SERİN, a.g.c., s.84.

olmuştur. Verimsizliğin en önemli sebeplerinden biri de işgününün yönetim ve kontrol metodlarının çok karmaşık ve hatalı oluşundan kaynaklanmıştır. Rejimin temel hatası birimin ferdi çıkarları ile organizasyon arasındaki çatışmalar olmuştur. Problem de bu hatayı giderici bir mekanizmanın ortaya konulmaması olmasında kaynaklanmıştır.

Sovyet ekonomisinin en önemli ekonomik problemleri, verimsizliğe ve buna bağlı olarak da iktisadi büyümedeki düşmeye bağlı olmuştur. Stalin döneminde, daha çok işçi ve hammadde kullanarak, daha çok tesis kurmak şeklinde uygulanan ekstansif politika yerine entansif politikaya geçilmediği için bu kaynak israfı giderek büyümüştür.

Dünya ticaretinde ekonominin dışa kapalı olması ve artan savunma harcamaları da Sovyet Ekonomisi'nde iktisadi büyümeyi olumsuz yönde etkileyen önemli sebeplerden olmuştur. 1960'da SSCB'nin dünya dış ticaretinde payı 2.997 milyon dolar olurken ABD'nin payı 36.982 milyon dolar, Japonya'nın ise 8.546 milyon dolar olmuştur. 1985'e gelindiğinde ise SSCB'nin dünyü dış ticaretinde payı 65.967 milyon dolara yükselirken, ABD'nin payı 574.771 milyon dolara, Japonya'nın payı ise 307.652 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticarete rekabet gücü kalmayan SSCB mamül maddeler ihracatı bakımından, bir şehir devleti olan Singapur kadar bile dünyaya endüstriyel mal ihraç edememiştir. Dış ticaretteki payı gittikçe azalan SSCB'nin savunma harcamalarındaki payı ise gittikçe artmıştır. 1960'da SSCB'nin savunma harcamalarına ayırdığı pay 36.9 milyar dolar, ABD'nin 45.3 milyar dolar, Japonya'nın ise 0.4 milyar dolar olmuştur. 1970'e gelindiğinde ise SSCB'nin savunma harcamaları 72 milyar dolara yükselirken, ABD'nin payı 77.8 milyar dolara, Japonya'nın payı ise 1.3 milyar dolara yükselmiştir.

Gorbaçov'un ekonomik reformları dünya ile entegrasyonu gerekli kılmıştır. İlk olarak Kruşçev tarafından uygulanmak istenen reformlar 1985'de 53 yaşında komünist parti Genel Sekreterliğine seçilen Gorbaçov'la uygulanmağa başlamıştır. Böylece SSCB'nin ekonomisini düzeltmek için IMF ve Dünya Bankası kredilerinden yararlanma imkanı da doğmuştur.

5.1.6.2. Gorbaçov'un "Glasnost" ve "Perestroyka" Politikaları Doğrultusunda Uygulanan İktisadi Reformlar

Gorbaçov'un daha önce genel çizgileriyle açıkladığımız Perestroyka ve Glasnost politikaları onikinci planla birlikte uygulanmaya başlanmıştır. 1986'da toplanan 27. kongrenin de onayladığı Onikinci Beş Yıllık Plan da (1986-1990), büyümeyi 1981-1985'de sağlanan % 3'lük orandan her yıl % 4-5'e çıkarma hedeflenmiştir. Yavaşlayan büyüme hızını tersine çevirmek için, yatırımlar birkaç belli başlı sektörde yoğunlaştırılacaktı. Bu alanlar; kimyasal maddeler, bilgisayar, biyoteknoloji, yeni malzemeler ve daha özgül olarak modernleştirilmesi gereken tesis ve makinaların kapsamı nedeniyle mekanik mühendislik sektörleriydi.⁸³ Devletin amacı yatırım, araştırma ve geliştirme faaliyetlerini yönlendirmeyi sürdürmek olurken, aynı zamanda işletmelerin yükümlülük ve önceliklerini saptama görevi yine merkezi organların elinde kalmıştır.

Gorbaçov tarafından geleneksel Sovyet ekonomik sistemini etkin hale getirmek için çizilen ekonomik reform plan taslağı hükümet tarafından da benimsenmiştir. Sovyet hükümetinin iktisadi rejim paketleri üç aşamalı olmuştur:⁸⁴

Birincisi: 1990'ın sonuna kadar enflasyonist baskıyı kesin bir şekilde azaltmayı amaçlayan bir istikrar programı,

İkincisi: 1991'in başından itibaren gözükecek olan mülkiyet hakları, cumhuriyetler ve yerel özerkliklerin etkinliği ile ilgili düzenlemeleri içeren radikal reform paketidir.

Üçüncüsü: (Abalkin, Riskov ve Voronin tarafından yapılan konuşmalarda ifade edildiği gibi) 1991'de veya hemen sonrasında fiyatların ve arzın kontrolüne ciddi bir şekilde son verilmesidir.

Bu iktisadi rejim paketlerinden sanayide uygulanan reformlar aşağıdakiler olmuştur:

⁸³Ccm AKAŞ, Sevin OKYAY, Gorbaçov'un Rusyası, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s.73.

⁸⁴ULUDAĞ-SERİN, a.g.e., s.119.

- i. Fiyat Reformu.
- ii. Bütçe açığının azaltılması ve para arzının kısılması ile ilgili reformlar.
- iii. Müşterek teşebbüsler (Joint Venture).
- iv. Merkezi planlamadan teşebbüslere kayış.
- v. Yeni kooperatifler kanunu.

Ekonomik reformlar, emredici merkezi planlamadan, teşebbüslerin kendi kendine karar verme mekanizmasına dayalı bir sisteme kayış amaçlamıştır. Rasyonel kararlar almak için gerçek fiyatlardan hareket eden ve temeli fiyat reformuna dayanan yeni sistem aşağıdakileri öngörmüştür:

- a. Önemli stratejik mallar dışında, üretim kaynakları arzının idarece finanse edilmesi faaliyetlerini, toptancı ticaret kesimi üstlenecektir.
- b. Teşebbüslerin karar verme sürecinde ekonomik araçlar yol gisterecektir.
- c. Karların merkez ile çeşitli teşebbüsler arasında nasıl dağılacağı açıkça tanımlanacaktır.
- d. Merkezden desteklenen yatırımlar yerine çok daha büyük projeler önceden biriktirilmiş sermaye ile finanse edilecektir.
- e. Sistemin temeli fiyat reformuna dayanmaktadır ve rasyonel kararlar almak için gerçek fiyatlardan hareket edilecektir.

Gorbaçov'un Perestroyka ve Glasnost politikaları, Sovyetler Birliği'ni tüketim toplumu aşamasına sıçratacak ekonomik ve siyasal reformların yirmi yıllık bir gecikmeyle uygulanmaya konması olarak görülmüştür. Muhafazakarların Gorbaçov'u bir darbeye devirmeleri, Yeltsin önderliğindeki radikal ekibin hem muhafazakarları, hem de ortayolcuları tasfiye ederek iktidarı ele geçirmeleri ve diğer tüm toplumsal ve siyasal çalkantılar, Rusya'da ve eski SSCB'de Bolşevik devrimi ile başlayan modernleşme sürecinin sonu ve tüketim toplumunun doğum sancıları olmuştur. Ve sonuçta tüketim toplumu doğsa da, SSCB dağılarak 15 yeni cumhuriyet oluşmuştur.

5.1.7. SSCB'nin Dağılması

11 Mart 1985'de tarihinde SSCB komünist partisinin başına getirilen Gorbaçov, Sovyetler Birliğinde siyasal ve ekonomik hayatta sürdürülmekte olan katı merkeziyetçi sistemin iflas ettiğinin farkına varıp, onun yerine Perestroyka ve Glasnost politikalarını

uygulamaya koymuştur. Yeni sisteme geçişte, Perestroyka ve Glasnost politikaları beklenmedik sonuçlar doğurmuştur. Politikalar çöküşü durdurmak yerine hızlandırmıştır. Ekonomik, siyasi ve kültürel meselelere gerekli çözümlerin bulunamayışı Sovyetleri büyük bir kaosa sürüklemiştir.

Sovyetler Birliğinde ekonomik çözülme, meselenin kendi doğasına uygun olarak üretim biçimi ve yapısıyla ilgili yaptırımların değişmesi, merkeziyetçi yapının kendisine özgü karar prosedürlerinin dışına çıkması tartışması ile başlamıştır.⁸⁵ Ülkedeki ekonomik çözülme, şüphesiz sadece ekonomik faktörlerin zorunlu nedenler ile değişmesinden kaynaklanmamış, Sovyet toplumunda iç dinamiklerin arayışı ile ilgili yeni beklentiler, yeni yapının şekillenmesi için hep belirleyici ve aktif unsurlar olarak karşımıza çıkmışlardır.

Gorbaçov, devlet bürokratlarının ve Komünist partisinin reformlara karşı artan direnci karşısında amacına ulaşmakta bir hayli zorlanmaya başlayınca, 1988 yılında muhalifete karşı bir avantaj elde etmek ve bürokrasiye karşı gücünü arttırmak için başkanlık sistemine geçmeyi önermişti. 1989'un Mart ayında Sovyetler Birliği'nde tarihinin serbest seçimlere en çok yaklaşan çok adaylı seçimler yapılmış, fakat sınırlı da olsa bu ilk serbest seçim girişimi komünist partisi ve Sovyet sistemi için ağır bir darbe olmuş, ezici protesto oyu doğurmuştur.⁸⁶ Mart 1990'da SSCB'nin Halk Temsilciler kongresinin büyük bir çoğunluğunun desteği ile Sovyetler Birliği'nde Anayasa değişikliğe uğramış ve bu değişiklik neticesinde "Başkanlık sistemi"ne geçilmiştir.

Öte yandan bu seçim ve anayasa değişikliği Sovyetler Birliği içindeki derin bölgesel ve etnik farklılıkları, bir kez daha ve çok net olarak ortaya çıkarmıştır. Baltık Cumhuriyetinde giderek büyüyen bağımsızlık hareketleri güç kazanıyor, Ermenilerin Azerbaycan'dan toprak talepleri etnik çatışmayı şiddetlendiriyor, Rus milliyetçiliği ürkütücü bir şekilde yükseliyordu. Uygulanan Perestroyka politikası sosyo-ekonomik gelişmeye ve kültürel değişim sürecine radikal bir ivme kazandırmıştır. Yıllardır kapalı kalan ve sosyalizm olarak Sovyet insanına sunulan ve savunulan sistemin üzerinden baskıyı biraz gevşetince, demokratik ve gerçek bir sosyalizm özlemi yerine, milliyetçilik ve bağımsızlık akımlarının ve öze dönüş arzularının ortaya çıkışı, Gorbaçov'u bile şaşırtmıştır.

⁸⁵Niyazi ÖZKER, *Sovyetler Birliğinde Çözülme ve Teoriden Kopuş : Sosyo-Ekonomik Bir Çözümleme Denemesi*, Ozan Sanatevi Yayınları, No:2, Birinci Baskı, Ağustos, 1999, Bursa, s.20.

⁸⁶İSLATİNCE, a.g.e., s.168.

5 Şubat 1991 günü Komünist Parti merkez komitesi gizli toplantısında Gorbaçov, artan tepkiler sonucunda partinin iktidar tekeline son verilmesi için Anayasa'da değişiklik teklif etmiş ve bu değişiklik kabul edilmiştir. Böylece 23 yıllık Komünist partinin iktidar tekeli ortadan kalkmıştır. Bu durumla barışmak istemeyen Komünist parti yöneticileri Kızılordu-KGB-Komünist parti ittifakı şeklinde bir darbe girişiminde bulundular ve Gorbaçov'u görevinden istifaya zorladılar. Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin liderliğindeki halk kitleleri orduyu da yanlarına çekerek darbeye karşı çıktılar ve darbe bastırılmış oldu. Darbeden sonra Komünist parti Yeltsin tarafından yasadışı ilan edilmiş ve kapatılmıştır.

8 Aralık 1991'de Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna bir araya gelerek Bağımsız Devletler Topluluğu'nu oluşturmuşlar. 17 Aralık 1991'de biraraya gelen Gorbaçov ile Boris Yeltsin, 31 Aralık 1991'de SSCB'nin dağılmasına karar vermişlerdir. Baltık ülkeleri hariç ve Gürcistan sonradan katılma hakkı saklı kalmak üzere gözlemci statüsünde olmak kaydıyla, SSCB'yi oluşturan diğer cumhuriyetler, 21 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğuna katılıp, SSCB'nin varlığına son verildiğini açıklayınca, SSCB'de tarihe karışmıştır.

5.2. Çin'de Sosyalizmin Uygulaması

19. yüzyılda Avrupalı sömürgecilerin, bilhassa İngilizlerin açık pazarı haline gelen Çin, 20. yüzyılın başlarında da yine yabancı bir ailenin, Mançu Hanedanı'nın idaresi altında kalmıştır. Çok kötü bir durumda olan halk, son derece bunalmış, bir kurtarıcı beklemiştir. 1911 yılında Sun-Yat-Sen başkanlığındaki demokratik burjuva devrimi Qing Hanedanlığı yönetimini yıkarak ülkede 2000 yıldan fazla hüküm süren hükümdarlık sistemine son vermiştir. Çin Cumhuriyetinin kurucusu ve başkanı olan Sun-Yat-Sen'in fikirleri "üç halkçılık prensibi" adı ile meşhur olmuştur.⁸⁷ "Üç halkçılık prensibi" demokrasi, milliyetçilik ve halkın refahı biçiminde özetlenmiştir.

Sun-Yat-Sen 1925 yılında ölünce yerine geçen Çan-Kay-Şek Japonya'da okumuş, bir müddet de Rusya'da bulunmuştu. Komünistleri sevmeyen bir adamın iktidara gelmesi, ülkelerdeki komünistleri harekete geçirmiş, hatta silahlı ayaklanmalar başlamıştır. Bu ayaklanmayı bastıran Çan-Kay-Şek, Güney eyaletlerini kuzeye tabi

⁸⁷Yücel HACELOĞLU, *Günümüzde Çin*, Ufuk Ajansı Yayınları, No:3, Ankara, 1973, s.10.

kılarak kısa bir süre için Çin'in siyasi birliğini sağlamıştır. 1937 yılında Japonların Çin'e saldırması Çan-Kay-Şek'le komünistleri işbirliği yapmak mecburiyetinde bırakmıştır. Japonlarla savaşın bitmesinin ardından 1945-1949 yılları arasında Çan-Kay-Şek komünistlerle savaşmak zorunda kalmıştır. Sonuçta 1949 yılında Çan-Kay-Şek önderliğindeki Kuomintang (Milliyetçi Partisi) hükümeti yıkılmış, Çin komünist partisi Mao Zedong önderliğinde iktidara gelmiştir.

1 Ekim 1949'da Beijing'de 300 bin kişinin toplandığı Tiananmen Meydanında devletin kuruluşu törenlerle kutlanmıştır. Merkezi Halk Hükümeti Başkanı Mao Zedong, Çin Halk Cumhuriyetinin resmi olarak kurulduğunu ilan etmiştir. Mao Zedong'un Çan-Kay-Şek'e karşı kazandığı zafer, uçsuz bucaksız Çin topraklarını ve kalabalık Çin halkını Marxist kolektivistliğe kazandırmıştır.

1949 devriminin gerçekleştiği dönemde Çin büyük ölçüde tarım ülkesiydi. Nüfusun % 10'unun toplam toprakların % 70'ini ellerinde bulundurarak köylüleri sömürmesi toprak reformunu en acil çözüm bekleyen sorun haline getirmiştir. Bu sadece halk kitlelerinin gıda ihtiyacını karşılamak için değil, aynı zamanda büyük önemi olan tarımsal kesimde kapitalist üretim biçimini kaldırmak ve onun yerine, sosyalist üretim biçimini oluşturacak uygulamaları ikame etmek gibi, önemli bir hedefe varmak için de söz konusu olmuştur. Bu dönemde, ekonomiyi sosyalizme geçişe uygun hale getirme çabası doğrultusunda başlıca iki amaçtan söz edilebilir: Birincisi tarım kesiminde kolektifleştirmeleri gerçekleştirebilmek üzere bir toprak reformu gereği, diğeri ise ulusal ekonomik planlamaya geçmek üzere sanayi kesiminin kamulaştırılması.

Fakat, Sovyet deneyiminden alınan derslerin de etkisiyle gerek tarım gerekse sanayide kamulaştırmalarda hızlı, genel ve sert bir tutum içine girilmemiş, rasyonel davranarak yavaş-yavaş, basamak-basamak ilerlenilmiştir.

1950 yılındaki toprak reformu ile bazı zengin köylülerin ve toprak sahiplerinin arazileri kamulaştırılarak topraksız işçilere ve yoksul köylülere dağıtılmıştır.⁸⁸ Ortakçılık ve yarıcılık kurumu ve düşük faiz ile kredi tedbirlerine eşlik eden bu toprak reformu, köylülere tasarrufta bulunabilme olanağı vermiştir.

1953 yılında yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Plan ise, şu ilkelere dayandırılmış

⁸⁸ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.144.

bir ekonomik kalkınmayı öngörüyordu: Üretim mallarının tüketim mallarına arttırılış derecesinin yükseltilmesi, tüketim mallarının halkın alış gücünün yükseltilmesine orantılı olarak geliştirilmesi; gerekli tahıl ve endüstri hammaddesi teslimini sağlayabilmeye ve ülkenin endüstrileşmesini finanse etmek imkanı yaratacak olan tarım ürünleri fazlasını arttırmaya yöneltilmiş tarım kalkınması; el emeği veriminin ücretlerden daha hızlı artışını sağlamak suretiyle kapital birikimi yaratmaktır.⁸⁹ Bu plan sürecinde önemli düzeyde üretim artışı sağlanmış, sanayi üretimi yaklaşık iki kat, GSMH % 30 dolayında artış göstermiştir.

1958'de uygulanmaya başlanan İkinci Beş Yıllık Plan, birinci plandaki gelişimi daha da hızlandırmak için olağanüstü çaba harcanmasını öngörmüştür.

Planın yapılan tüm fedakarlıklara rağmen başarılı olmamasındaki en önemli sebeplerden biri kötü iklim şartlarının tarımsal üretimi azaltması ve SSCB ile 1954'den başlayan siyasi sürtüşmelerin 1958'den itibaren ekonomiye de sıçraması olmuştur. Ocak 1961'de ekonomik durumu dikkatle inceleyen Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi durumun düzeltilmesini hızlandırmak için gerekli tedbirleri almıştır. Devrin ilk büyük tedbirlerinden biri halk komünlerinin yeniden düzenlenmesi olmuştur. İmkanlarına tekabül edecek şekilde bir çok komünün boyutlarında indirim yapılmış ve bütün Çin köylülerini içine alan 27.000 komün, bir iki yıl içinde, daha küçük boyda 70.000 komün haline getirilmiştir.

Çin'in ekonomik gelişmesinin genel çizgisi bu düzeltme kampanyası sırasında bugün hala yürürlükte olan ünlü bir formülle özetlenmiştir: Tarımı temel, sanayiye de yönetici faktör olarak almak.⁹⁰ Bu hızlı atılım sonucunda gerçekleştirilen gelişmelerle birlikte gerilemeler de olmuştur. Organizasyondaki yetersizlik ve emir edicilikten oluşan bu güçlükler sonucunda daha ılımlı bir kalkınma hızı ile yetinilmiştir. 1966'ya gelindiğinde ekonomi bütünü ile sosyalleştirilmiş bir yapıya kavuşmuştur.

Çin Halk Cumhuriyeti 25 yıllık bir süre içinde, önemli bir büyüme ve sanayileşme gerçekleştirmiştir. Ancak, bu gelişme istikrarlı ve kesintisiz bir süreçte olmamıştır. Buna karşılık uygulamalar, ciddi toplumsal gerilimler yaratmış ve bu

⁸⁹LAJUGIE, a.g.e., s.192.

⁹⁰Jean BABY, *Pekin Moskova Çatışması*, (Çev. Atilla TOKATLI), Özgün Yayınları, İstanbul, 1967, 110.

gerginlik 1970'lerin ortalarından itibaren kitlesel bir hal almaya başlamıştır. 1970'li yıllarda sosyalist ülkelerde yaşanan bunalımlar ve 1976 yılında Mao'nun ölümünden sonra Çin Halk Cumhuriyeti tekrar bunalımlı bir döneme girmiştir.

Aralık 1978'de alınan ekonomik reform önlemleri ile ağır sanayiye, fiziksel planlamaya ağırlık veren merkezi planlama, yerini ademi-merkeziyetçiliğe, piyasa göstergelerine ve bireysel inisiyatifte önem veren planlama anlayışına bırakmıştır. Ekonomik reform çabalarından amaçlanan;

- i. İleri teknolojinin kullanılması, üretimde kalite artışı ve sanayide etkinliğin gerçekleştirilmesi,
- ii. Karlılığın yükseltilmesi, mevcut teşebbüslerin modernleştirilmesi,
- iii. İhracatın artırılması, daha fazla döviz sağlanması,
- iv. Yerel personelin teknik, bilimsel ve idari anlamda yetiştirilmesidir.⁹¹ Bu amaçları gerçekleştirmek üzere, yol gösterici planlamaya yönelinmiştir.

Reform çerçevesinde tarım kesiminde üretimin planlanmasında ve kontrolünde ademi-merkeziyetçilik sağlanmış, planlı ürün kategorilerinin sayısı ve zorunlu hedefler azaltılmıştır. 1981'den itibaren de kollektif çiftlik ortadan kaldırılmaya başlamış, bireysel sorumluluğa önem verilmiştir.

Bankacılık alanında da önemli gelişmeler sağlanmıştır. Girişimlerin finansal kaynaklarını bütçe transferleri yerine, banka kredileri ve kendi kaynakları ile karşılamalarına izin verildikten sonra, bankalar kredi taleplerini reddetme ya da kısmakta serbest kılınmıştır.

Reform programı ile dış ticarete de ademi-merkeziyetçiliğe gidilmişti. Amaç, dış ekonomik ilişkilerin artırılması, ileri teknoloji girişinin sağlanması, yabancı yatırımların teşvik edilmesi olmuştur. Bu amaç doğrultusunda serbest bölge uygulamasına gidilmiş, on dört açık sahil kenti kurulmuştur.

1993'te Çin yönetimi "sosyalist piyasa ekonomisine geçiş" için önemli iktisadi kararlar alınmıştır. Bu kararlara göre, devlet işletmeleri "çağdaş şirketler'e dönüştürülecek; devlet bu şirketlerin çoğunluk hissesini elinde tutarak yeni bir rol

⁹¹ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.146.

üstlenecek; kalan hisse senetleri ise menkul değerler borsasında işlem görecektir. Şirketlerin halka açılması sosyalist sistemi tehlikeye düşüreceğinden hissedarlar edinecekleri fiili mülkiyet haklarını kullanamayacaklardır. Sol ideolojik muhalefetin girişimleri, kazanılmış haklar, mülkiyet haklarına ilişkin belirsizlik ve toplumsal huzursuzluk endişesi nedenleriyle son birkaç yıl içinde şirketleşme doğrultusunda ancak sınırlı bir ilerleme sağlanmıştır.

Çin bugün Jiang Zemin Deng tarafından uygulanmaya başlanan bu sistemle yılda % 10'a yakın büyüme hızıyla gelişmekte ve bir milyardan fazla nüfusuyla dünya devletlerini endişelendirmektedir.

5.3.Yugoslavya'da Sosyalizmin Uygulaması

1917 Ekim devriminden bu yana oluşan ve gelişen, sosyalist tüm deneyimler, strüktürel (yapısal) bir diyalektik yansıtmışlardır. Yugoslav tipi sosyalizm ise, bunun en açık ve ilginç örneklerinden birini oluşturmuştur.

6 Cumhuriyet, 5 ulus, 4 din, 3 dil, 2 alfabe ve tek devlet.

2. Dünya Savaşı'na kapitalist bir ülke olarak katılan Yugoslavya, savaş sonunda diğer bir çok Avrupa ve Balkan ülkesi gibi, bir yandan Hitler ve Mussolini faşizmi, diğer yandan Sovyet işgalinin etkisi ile, Halk Demokrasisi adıyla sosyalist blokta yer almıştır.

Çağımızın sosyalist sistemi içinde Yugoslavya, sosyalizminin kendine özgü bir yeri ve niteliği bulunmuştur. Uygulama alanında ayırıcı özellikleri şöyle özetlenebilir.⁹² Doğu Avrupa Cephesi dışında bulunması Batı Kapitalist Cephesi ile çok sıkı ilişkilerinin olması (Dış İlişkiler Strüktürü), diğer yandan 1950'lerden beri, "işçinin yönetimi ve güdümü" denilen "otojestiyon" ilkesi ile belirtilen ekonomik reformların aracılığı ile Sosyalist sistemini oluşturmaya başlamış olmasıdır. Bu sistemin temeli, piyasanın avantajlı yanları ile bağdaştırarak, hem katı merkeziyetçi bir planın, hem de anarşik bir piyasanın zararlı yönlerini nötralize etmiş olmaya dayanmıştır. Yugoslavya'da mevcut olan teşebbüsler, üç farklı yapıya ayrılmıştır:

- i. Sosyo-kamusal kesim.
- ii. Kooperatif kesim.

⁹²HAMİTOĞULLARI, a.g.c., s.675.

iii. Özel kesim.

Yugoslav teşebbüslerinin işleyiş ve yönetim biçimi, Kapitalist sisteme değil, tersine Sosyalist sisteme geçmeyi temel amaç edinmiştir.

Yugoslavya'da Sosyalist aşamaları damgalayan başlıca olayları şöyle sıralamak mümkündür:⁹³

i.	1945-1946	:	Strüktürel reformlar (kamulaştırmalar).
ii.	1947	:	Beş yıllık planın yürürlüğe konulması.
iii.	1948-1949	:	Yugoslavya'nın kominform'dan kopması.
iv.	1950	:	Anılan planın haykırıcı başarısızlığı.
v.	1951-1953	:	İlk kurumsal reform ve geçiş dönemi için yeni bir doktrin oluşturma çabaları.
vi.	1960-1962	:	İkinci büyük reformlar.
vii.	1965-1968	:	Üçüncü büyük reform.

Yugoslav komünist partisi ve Tito, İkinci dünya savaşında Yugoslavya'nın elde ettiği zaferin prestijini arkalarında taşıyarak düzenledikleri 27 Kasım 1945 tarihli seçimlerde halkın % 96'sının onayını kazanmışlar ve 29 Kasım 1945'de monarşi kaldırılmış, Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti adıyla yeni bir devlet kurulmuştur. Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti'nin ilk yılları, bütün Doğu Avrupa "halk demokrasileri" gibi, alternatifsiz benimsenen Sovyet modelini izleyerek "sosyalizmi inşa etme" programatiğinin belirleyiciliğinde geçmiştir.

Yugoslavya'da 1946'da Sovyet örneğine uygun olarak yönetilen ekonomi, 1950'lerden itibaren maliyet ve gelir kriterlerine göre işleyen ve piyasa mekanizmasına göre koordine edilen bir ekonomi haline getirilmek istenilmiş; kamuya ait işletmeler işçilerin yönetimine bırakılarak, merkeziyetçilik, devletçilik ve bürokrasi azaltılmaya çalışılmıştır. 1950 yılından bu yana Yugoslavya'da, geleneksel Sovyet ve Doğu Avrupa planlı sosyalizm modelinden farklı, işçi yönetimine ve çoğulcu bir toplum yapısına dayanan ve kaynak dağılımında piyasanın etkin rol oynadığı bir sistem geliştirilmiştir. Bu karma sistem Yugoslavya'yı uzun süre, Sovyet modeli ve kapitalist sisteme alternatif, dünyada tek ülke yapmıştır.

⁹³HAMİTOĞULLARI, a.g.e., s.677.

1950 sonlarında özyönetime geçişle başlayan yeni uygulamalar tarıma öncelik tanımıştır. Yeni uygulamayla kooperatifçilik teşvik edilmiş, genel tarımsal kooperatifler kurulmuştur. Genel kooperatiflerin üyeleri kredi kolaylıklarına, ucuz gübre ve donatıma, teknik her türlü hükümet yardımına ve daha başka türlü yararlarla ulaşımlardır. Tarım sektöründe özel sektör ağırlıkta olsa da devlet, tarımsal toprakların mülkiyetini her zaman değiştirmek yetkisine sahip olmuştur.

Yugoslav sosyalist-komünist düzeninin özelliğini belirten sanayi kesiminde ise beş ve beşten az işçi çalıştıran küçük çaptaki sanayi ve ticaret işletmeleri dışında kalan bütün sanayi işletmeleri, yeni uygulamalar dolayısıyla devletleştirilmiştir. Ülkenin en büyük sosyalist kesimi bu sektörde toplanmıştır. 1950 yılında çıkarılan ve işletmelerin yönetimini yeniden düzenleyen temel bir yasa ile her işletme içinde toplumsal çalışma kurumu kurulmuştur.

Yugoslavya hızlı büyüme hedefini tutturabilme ve sanayi üretiminin 1960-1961'de % 10 civarında gerileyişinin getirdiği tıkanmayı aşabilme kaygısıyla, 1960'larda uluslararası mali sermayeye açılmıştır.⁹⁴ 1961'de Dünya bankasından, IMF'den, ABD ve başka batılı ülkelerden önemli miktarlarda borç almıştır. Buna bağlı olarak Yugoslavya'nın dış ticareti içinde Doğu blokunun önemi azalırken, Batı blokunun önemi artmıştır. Batı sermayesi Yugoslavya'da geniş ölçekli yatırımlarda bulunmaya başlamıştır.

Borçlanmayla birlikte fiyat ve ücret artışları; ülkeyi enflasyonla tanıştırmıştır. 1960'ların ortalarına gelindiğinde, gerek tırmanan enflasyonun halkta yarattığı sıkıntı, gerekse özyönetim uygulamasının ideolojik söyleminde vaadettikleriyle bağdaşmayan bürokratik, devletçi yapısının emekçi sınıfların politize kesimlerinde yavaş yavaş ortaya çıkardığı hayal kırıklığı, siyasi hayatta alttan alta bir kaynama başlattı. Tüm bu gelişmeler parti ve devlet yönetimine de yansdı ve 1965 yılında bir reform programı benimsendi. 1965 reformları ile "sosyalist piyasa ekonomisi" veya diğer bir deyişle "pazar sosyalizmi" olarak adlandırılan modelde, üretim araçlarının kamuya ait oluşu sürerken, liberal ekonomilere özgü bir takım teşvikler getirildi, merkezi planlama ise tümüyle terk edildi.

"Pazar sosyalizmi" diye anılan politikaları ile 1967-69'da ciddi bir üretim artışı

⁹⁴Tanıl BORA, **Bölgeler, Sorunlar, Yugoslavya Milliyetçiliğinin Provokasyonu**, Birikim Yayınları 4, Bölgeler Sorunlar Dizisi 1, 2. Baskı, İstanbul, 1995, s.76.

sağlamayı başaran Yugoslavya, 1969-70'de pazar-piyasa dinamiğinin tatsız sonuçlarıyla karşılaşmıştır. Enflasyon tırmanmış, onbinler ölçeğini aşan bir işsizlik sorunu ortaya çıkmıştır.

Bu olumsuz gelişmeler nedeniyle, 1974'den itibaren pazar ekonomisinin sınırlandırılması, planlamaya daha fazla ağırlık verilmesi, partinin ve devlet merkezîyetçi denetiminin ve önderliğinin artırılması yolundaki eğilimlerin canlandığı görülmüştür.

1974 yılında yapılan anayasa değişikliği, işletmelerin devlet karşısındaki özerkliklerini bir miktar sınırlandırması nedeniyle liberal eğilimli işletmeci, yönetici ve mühendisler tarafından soğuk karşılanmıştır.

Dış ticaret açığının giderek büyümesiyle birlikte, 1980'de IMF patentli istikrar önlemlerine başvurulmuş, 1981'de bu önlemler daha da ağırlaştırılmıştır. Tito'nun 1980 yılında ölümünden sonraki dönemde ağırlaşan ekonomik, sosyal ve etnik sorunlar, giderek ülkeyi bir iç kargaşaya sürüklemiş, Yugoslavya'nın oldukça eski bir sorunu olan ayrılıkçı hareketler daha da şiddetlenmiştir.⁹⁵

1980'lerin Yugoslavya'sında hem milliyetçilik hem baskı politikası çıgırlarını açan, genelde bunalımı, gerilimi tırmandıran olay, Kosova ayaklanması ve bu ayaklanmanın şiddetle bastırılması olmuştur. 1989-1990 döneminde Yugoslavya komünist partisinin çözülmesiyle iktisadi yapıda da sosyalist unsurların tasfiyesi sistematikleşti. Serbest piyasa ekonomisini hakikaten kurmaya dönük bir programla 1989 başında Yugoslavya başbakanı olan Ante Markoviç'in icraatı, ülkede iktisadi geçişin yumuşak olacağı ümidini kısa süre için yeşertse de, 1989'un ikinci yarısından itibaren iktisadi durum yine kötüye gitmiş, cumhuriyetler arasındaki çelişkiler ve milliyetçilik daha da keskinleşmeye başlamıştı. Bu durum 1991 yılında Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle iç savaşa kadar gitmiştir.

5.4. Macaristan'da Sosyalizmin Uygulanması

I. Dünya Savaşı'nda kaybettiği toprakları geri almak ve bazı ekonomik nedenlerle Almanya ve İtalya'nın yanında II. Dünya Savaşı'na giren Macaristan, savaşın bitimiyle birlikte SSCB tarafından işgal edilmiştir. Bu olay Macaristan'ın kaderini değiştirmiş, büyük isyanlar ve ayaklanmalar sonucunda 1947 yılında iktidara gelen komünistler, ülkede yeni bir dönem başlatmışlardır.

⁹⁵ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.169.

Macaristan, Doğu Avrupa ülkeleri arasında Sovyet tipi planlamaya göre daha ademi-merkeziyetçi yapısı ve izlediği kendine özgü politikalarla daima özel bir ilgi görmüştür. Macaristan'da planlamanın tarihi dört dönem içinde incelenebilir.⁹⁶

- i. 1948-1967 arasında uygulanan Stalin planı.
- ii. 1968-1972 yeni ekonomik mekanizma (ilk kapsamlı reform denemesi)
- iii. 1973-1978 kısmi yeniden merkezileşme ve
- iv. 1979 sonrası: Yeni ekonomik mekanizma (ikinci deneme).

1947 yılından itibaren Sovyet tipi planlama uygulanmaya başlanmıştır. Fakat bu planlar beş yıllık değil, üç yıllık süreyi kapsamışlardır. Üretimi arttırmak için Sovyetler Birliği'nde mutad olan cebir ve tehdit metodlarının hepsi tatbik edilmiştir.

Matyas Rakosi tarafından uygulanan beş yıllık planın muazzam külfet ve zahmetlerinin hayat seviyesinin düşmesine sebep olmayacağı tasavvur edilemezdi ve bu şatafatlı planlar eninde sonunda fiyasko verecekti. 1953 yılına gelindiğinde beklenen son gerçekleşti ve azamet taslayarak yürütülmek istenen planlar başarısız oldu ve Macaristan'da komünistlerin parlak devri sona erdi.

1 Ocak 1968'de Yeni Ekonomik Mekanizma (NEM) ile kapsamlı bir reform yapılmıştır. Bu reform uygulaması da kesintisiz bir süreç halinde gelişmemiş, sürekli merkezileşme ve ademi-merkezileşme dönemleri birbirini izlemiştir.

Uygulanan reform süreciyle Macaristan'da enflasyon hızlanmıştır. Bunun nedenlerinden biri, reform öncesinde fiyatlar ve ücretlerin kontrol altında olması ve uzun dönemler için sabit olarak belirlenmesine karşın, reformlarla birlikte serbest bırakılmasıdır.⁹⁷

1970'lerde Macaristan diğer Comecon ülkeleri gibi, batılı sermaye malları patentleri ve lisansları ile ekonomisini modernize etme ve dünya piyasalarında rekabetçi hale getirme çabasına girişmiştir. Batılı kredilerle gerçekleştirilen ithalat ülke ekonomisinin modernize etme ve dünya piyasalarında rekabetçi hale getirme çabasına girişmişti. Batılı kredilerle gerçekleştirilen ithalat ülke ekonomisini dışa bağımlı hale getirmiş ve durum 1970'lerin petrol krizinde açık bir biçimde ortaya çıkmıştır.

⁹⁶ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.158.

⁹⁷ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.163.

1979 sonrasında ekonomide yeniden ademi-merkeziyetçiliğe dönüş başlamıştır. Yeni ekonomik mekanizmanın bu ikinci uygulama döneminin getirdiği en önemli değişiklik, zorlayıcı planlamanın kaldırılmış olmasıdır.⁹⁸ Yeni uygulamaya göre planlamacıların görevleri, işletmeleri istenen doğrultuda yönlendirebilecek para ve maliye politikası araçlarının uygulanması ile sınırlandırılmıştır. İşletmeler için yukarıdan gelen üretim hedeflerinin yerini, daha çok alıcılarla yapılan sözleşmeler almıştır.

Reformdan önce Macar ekonomisine hakim olan kesim kamu kesimi olmuştur ve bu durum reform sonrasında da değişmemiştir.

Bankacılık sistemi ve kredi mekanizması bir müdahale aracı olmaya devam etmiştir. Kârlılık bir motivasyon aracı olamamış, zarar eden işletmenin yöneticisi gelirinden ve saygınlığından bir şey kaybetmemiştir. Ülkede işletmelerin yoğunlaşma oranının yüksek olması ve bürokratik düzenlemelerin devam etmesi potansiyel rekabeti önlemiş ve zayıflatmıştır. Rekabetçi bir piyasa yapısının oluşmasına ilişkin bütün bu aksaklıklara karşın reformlar, işletmelerin hareket alanını arttırmış, talepteki değişimlere daha esnek yanıt verebilir hale getirmiş, nitelikle gelişme ve teknolojik ilerlemeye daha fazla önem verilebilmiştir. Merkezleşme azalmış, özellikle büyük işletmelerin, bürokrasi karşısında pazarlık güçleri artmıştır.

Özetle, Macaristan reformu, piyasa göstergelerini daha fazla yer verilmesi, kıtlıkların ve etkinsizliklerin azaltılması, tüketici tercihlerini daha fazla önem verilmesi açısından belirgin gelişmeler sağlanmıştır. Komünizmin çöküşünün ardından 1988 yılında Cumhuriyet olan Macaristan bölge ülkeleri arasında daha önce uygulanan yumuşak politikalar sayesinde, parlamenter demokrasiye en çabuk uyum sağlayan ülke olmuştur. Bölge ülkeleri içinde Avrupa Birliği ile ilk anlaşmayı sağlayan, 1994 yılında tam üyelik için resmen başvuran ve yaklaşık 2003 yılında tam üye olması beklenen Macaristan büyük parlamenter demokrasiyi tam olarak uygulayan Birleşmiş Milletler, Dünya Ticaret Örgütü, Uluslararası Para Fonu gibi kuruluşlara üye olan, yani hızla gelişen ve batılaşan bir ülkedir.

5.5. Küba'da Sosyalizmin Uygulanması

1 Ocak 1959'da iktidara gelen Castro yönetimi mevcut Anayasayı yürürlükten

⁹⁸ÖLMEZOĞULLARI, a.g.e., s.160.

kaldırarak 7 Şubat 1959'da Küba Cumhuriyetinin temel yasasını oluşturmuştur. 1975 yılına kadar Küba seçim, halk oylaması, parti kongresi, kurucu meclisi ya da parlamento toplantısı yapılmayan tek sosyalist ülke olmuş ve aynı kadro 15 yıl boyunca iktidarda kalmıştır.⁹⁹ 1975 yılı Aralık ayında Küba komünist partisinin ilk kongresi yapılarak ilk Anayasa taslağı kabul edilmiştir. 1976 yılında yapılan referandumda % 97.7 olumlu oy alan taslak ülkenin ilk Sosyalist Anayasası olarak yürürlüğe girmiştir. Anayasaya göre Küba sosyalist bir ülkedir ve egemenlik halka aittir.

1959'da iktidara gelen Castro hükümeti oldukça kötü bir ekonomik yapı devralmıştı. Wright Mills'e göre hükümetin iktidara geldikten sonra tek amacı Küba'yı ekonomik bakımdan bağımsız ve müreffeh kılmak olmuştur. Bu amacı gerçekleştirmek için hükümetin ivedilikle yerine getirmesi gereken üç görevi bulunmuştur.¹⁰⁰

- i. Tarım alanında üretim ve tüketimi artırmak,
- ii. İhraç pazarlarını ve dıştaki ikmal kaynaklarını artırmak ve çeşitlendirmek,
- iii. Halkın refah seviyesini yükseltmek ve ülkeyi sanayileştirmek.

1959 devriminin ardından sosyalist blok ülkelerinden sağlanan maddi yardımlar Küba'nın ekonomik kalkınmasında önemli etken olmuştur. 1960-1970 dönemlerinde geniş çaplı bir tarımsal reforma gidilmiş ve millileştirme politikası uygulanmıştır. 1960'lı yıllarda tarım alanlarının devletleştirilmesi sonucu devletin bu alandaki payı %80'i bulmuştur. Tarım sektörü mülkiyet tiplerine göre devlet teşebbüsleri, üretim kooperatifleri ve bireysel köylüler şeklinde olmak üzere üç tür organizasyon şeklinde örgütlenmiştir. Tarım reformunun uygulanmasını Küba'da INRA (Ulusal Tarım Reformu Enstitüsü) yapmıştır.

1959-1968 yılları arasında hükümet bütün imalat sektörünü millileştirmiş ve tüm sanayi, Sanayi Bakanlığı'nın denetimine bırakılmıştır. Bakanlık sanayi sektörünü beş ana gruba ayırmıştır. Bunlar; şeker, gıda, temel sanayi, hafif sanayi ve mineraller, yakıt ve metalurjidir.

1970'lere gelindiğinde ekonomik reformlar ve SSCB'den aktarılan sermaye ile

⁹⁹Arzu AYDIN, *Küba Ülke Etüdü*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın no: 1994-03, İstanbul, 1994, s.11.

¹⁰⁰Wright MILLS, *Dinle Yankee ve Castro'nun Tarihi Savunması*, Ant Yayınları 21, (Çev. İnci Özgüden, Doğan Özgüden), İstanbul, Haziran, 1963, s.91.

global sosyal üretimde (GSP) 1970-1975 yılları arasında yıllık ortalama % 7.5 büyüme kaydedilmiş, bu oran 1960-1970 yılları arasında % 2.8 olarak gerçekleşmiştir.¹⁰¹ 1972 yılında ülkenin karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi'ne (CMEA) kabul edilmesinin ardından planlama ve ekonomik yönetimde Sovyet modeli kabul edilmiştir.

1975 yılında ilk Beş Yıllık Plan kabul edilmiştir. Planın amacı sanayileşmeyi teşvik etmek ve ülkenin en önemli ihraç ürünleri olan şeker ve nikelin ihracatını artırmak olmuştur. Özellikle tarımda devlet çiftliklerinde gübreleme, sulama ve mekanizasyona ağırlık verilmesi plan döneminde üretimi iki katına çıkarmıştır. 1959'da 9000 olan traktör sayısı 1980'lere gelindiğinde 70.000 olmuştur.

1981-1985 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Plan'ın amacı, ihracatın çeşitlendirilmesi, üretim ve emek verimliliğinin artırılması olmuştur. Bu dönemde Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi'ne üye ülkelerle artan ekonomik bağlar sonucu tarımsal üretimde iyileşme yanında, şeker dışındaki ürünlerin ihracatında da artış olmuş ve 1983'de global sosyal üretim %5.3, 1984'de ise %7.4 olarak gerçekleşmiştir. 1984 yılında hükümet tekstil sanayiini yabancı sermayeye açmış, fakat 1985'de ulusal ve uluslararası olumsuz gelişmelerin etkisiyle üretimde önemli gerilemeler olmuştur.

Üçüncü beş yıllık plan 1986-1990 yıllarını kapsamıştır. Plan döneminde global sosyal üretimde %5'lik bir büyüme hedeflenirken, büyüme %1-1.5'i geçememiştir. Ülkenin en önemli ihraç ürünü olan şeker hammaddesinin plan döneminde yıllık üretiminin 10 milyon ton olması öngörülmüşken, iklim koşulları ve teknik olanaksızlıklar nedeniyle 7.3 milyon ton düzeyinde kalmıştır.

Sanayide büyüme oranı 1986'da %1.5, 1987'de %2 olurken, 1988'de %2.7'lik bir artış göstermiştir. Ancak 1989'dan sonra Sovyet yardımı ve yatırımlardaki düşüşlerle birlikte sanayideki büyüme de gerilemiştir.

Özetle 1989 yılından itibaren Sosyalist Blok'ta meydana gelen değişim ve SSCB'nin dağılması Küba'daki rejimi etkilememiştir. Fakat ekonomi önemli ölçüde etkilenmiş ve değişime uğramıştır.

¹⁰¹AYDIN, a.g.e., s.13.

İkinci Bölüm

AZERBAJYCAN EKONOMİSİNİN SOVYET EKONOMİSİ İÇİNDEKİ YERİ

1. AZERBAJYCAN EKONOMİSİ'NİN SOVYET EKONOMİSİ İÇİNDEKİ YERİNE TARİHSEL BAKIŞ

Eski dünyanın en önemli yerinde, yani Orta Asya, Ortadoğu ve Ön Asya'nın tam ortasında bulunan Azerbaycan, tarihin çeşitli dönemlerinde büyük güçlerin savaş alanına dönmüş ve böylece tarihi daima mücadele içinde geçmiştir. Tarihçilerin "Şirvan", "Arran", "Mugan" ve "Alban" adlarını verdikleri ülkeler sonradan "Azerbaycan" ünvanı altında toplanmıştır. Zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları, ayrıca önemli jeopolitik durumu olması nedeniyle tarih boyunca İran, Osmanlı ve Rusya'nın idareleri altında kalan Azerbaycan 1828'den itibaren Kuzey ve Güney diye ikiye parçalanmıştır. 1828 Türkmençay anlaşmasıyla Aras nehrinin Kuzey kısmı (Kuzey Azerbaycan) Rusya'nın, güney kısmı (Güney Azerbaycan) ise İran'ın hegemonyası altına girmiştir. Söz konusu bölünmede ülkenin bir bütünlük oluşturmaması ve dolayısıyla hanlıklarla yönetilmesi önemli rol oynamıştır. Ve sonuçta tarihte ilk kez Azerbaycan Türkleri, birbirlerinden ayrılmak zorunda bırakılmıştır.

1828'den itibaren Çar Rusyasının hegemonyası altında kalan Kuzey Azerbaycan 1917 ihtilalinden sonra bağımsızlığını kazanmıştır. Böylece Kuzey Azerbaycan 28 Mayıs 1918 tarihinde, Rus işgalinden kurtularak, Türk ve İslam dünyasında ilk bağımsız demokratik Türk Cumhuriyetini kurmuştur. Yaklaşık 23 ay süreyle bağımsız bir devlet olarak faaliyet gösteren Kuzey Azerbaycan, 27 Nisan 1920 yılında bu kez de komünist Rus ordusu tarafından zorla işgal edilmiş ve bu suretle Güney Azerbaycan'la bağlantısı, rejimlerin de acımasızlığı ile tamamen kesilmiştir.¹⁰²

Sovyet döneminde hazırlanan merkezi planlama çerçevesinde Azerbaycan bir tarım ülkesi olmaya mahkum edilmiştir. Esasında Azerbaycan yetiştirdiği ürünler ile

¹⁰²Arslan KARABAĞLI, O.Kemal AĞAOĞLU, A.R.Güneş OKTAY, *Azerbaycan'ın Doğal Kaynaklarıyla Ekonomi Potansiyeli Karşısında Türkiye'nin Dış Ticaretini Geliştirme Olanakları*, Milli Produktivite Merkezi Yayınları, No: 489, Ankara, 1993, s.10.

kendi halkını rahatça besleyen bir ülkeydi.¹⁰³ Oysa Azerbaycan'da toprağın sadece % 7'si tarıma elverişli olmasına rağmen, Sovyetler Birliği zamanında bu oran % 51 gibi yüksek bir düzeye çıkarılmıştır. Sonuçta Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da üretilen üzüm, Birliğindeki üzüm üretiminin % 23'ünü, pamuk ise üretimin % 8'ini teşkil etmiştir. Bu arada bütün dünyada meşhur olan siyah havyar üretiminin % 80'ini Azerbaycan Hazar Denizindeki bir cins balıktan üretmektedir ki, uzun yıllar bu kıymetli yiyecek maddesi Azerbaycan'ın ve Sovyetler Birliği'nin en çok ihraç ettiği maddelerin başında gelmiştir.

Sanayi Azerbaycan ekonomisinin önde gelen dalı olmuş ve GSMH'nin % 40'ı burada gerçekleşmiştir. Sanayinin en önemli kolunu petro-kimya sektörü oluşturmuştur. Bu arada enerji santrallerinin inşası, dahili telekomünikasyon, elektrik ve metal işleri üzerinde de oldukça gelişmiş bir sanayi hüküm sürmüştür. Fakat Sovyet döneminde Cumhuriyetlerin birbirine örümcek ağı gibi birleştirilmesi politikası Azerbaycan'a pahalıya mal olmuştur. Ülkede çıkarılan madenlerin ve petrolün büyük çoğunluğu diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde mamul hale getirilip yeniden Azerbaycan'a satılmıştır. Bugün bile Azerbaycan'ın en büyük sıkıntılarında biri ellerinde bulunan hammaddeyi ara mala, ara malı da nihai mala dönüştürememe konusunda olmuştur.

2. SSCB DÖNEMİNDE AZERBAYCAN EKONOMİSİ

28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu işgaline uğrayarak bağımsızlığını kaybeden Azerbaycan Cumhuriyeti 1922 ile 1936 yılları arasında Ermenistan ve Gürcistanla birlikte "Kafkasya Ötesi Sovyet Federativ Sosyalit Cumhuriyeti"nin bir üyesi olmuş, 1936'dan sonra ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almıştır. Sovyetler Birliği'ne katıldığı zaman Azerbaycan'ın yüzölçümü 94.137 km² olmuştur (5,5 bin km² Nahçıvan ve 4,4 bin km²'lik Dağlık Karabağ toprakları bu toplama dahildir). Ülke 60 üretim bölgesine taksim edilmiş, 59 şehiri ve şehir tipinde 120 sitesi vardır.¹⁰⁴ 1959 yılında toplam nüfusu 3.697.717 kişi olan Azerbaycan'ın 1989 yılında nüfusu 7.029.000 kişi olmuştur. Azerbaycan, Jeolojik ve Jeomorfolojik yapı, doğal kaynaklar

¹⁰³Mehmet SARAY, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXIV. Dizi-Sayı: 21, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s.12.

¹⁰⁴Hüseyin BAYKARA, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975, s.24.

toprak-iklim şartları, sanayi, tarım ve ulaşım imkanlarının gelişmesi, rayonlararası ve royanlar dahili ilişkiler, rayonların birbirlerine olan mesafeleri gibi esaslar dikkate alınarak 13 Ekonomik Rayon'a (bölgeye) ayrılmıştır.¹⁰⁵ Bu 13 bölge (Abşeron, Gence, Şirvan, Muğan, Salyan, Mil, Karabağ, Şeki, Haçmaz, Lenkeran, Kazak, Kür-Aras, Kelbecer, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ) 7 şehir ve 61 idari rayondan oluşmuştur. Bu idari yapılaşmada amaç, "üniter" bir Sovyet devlet yapısının oluşturulmasına yönelik çalışmaların bütünleştirilmesini sağlamak olmuştur.

SSCB'de yerel yönetimler köy, ilçe ve illerde yerel Sovyetler tarafından yürütülmüştür. Bu yerel Sovyetler Komünist Parti iktidarı olan üst Sovyetin aldığı kararları uygulamak, aynı zamanda bulunduğu bölgenin ekonomik, kültürel yönden kalkınmasını sağlamakla görevliydi. Kendi meclisleri olan yerel Sovyetlerin, bu meclisleri rayonlarda "Halk Deputatları Sovyeti" ilçelerde "ilçe Sovyetleri" köylerde ise "köy Sovyetleri" adını alıyorlardı. Esas iktidar ise bu meclislere paralel olarak kurulmuş komünist partisinin yerel teşkilatlarının elindeydi. Yani her türlü yerel nitelikli hizmetler teşkilat tarafından belirtildikten sonra meclisler bunları otomatikman karara bağlıyorlardı. Azerbaycan SSC de SSCB'nin dahilinde yer aldığı için aynı durum Azerbaycan'da da uygulanmaktaydı.¹⁰⁶

Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerin bakanları üç ayrı kategoriye ayrılıyorlardı ve cumhuriyetlerin bakanlıklarının yetki sahaları şöyle sıralanıyordu:¹⁰⁷

- i. Köy (Kolhoz) ekonomisi
- ii. İçişleri
- iii. Adalet
- iv. Eğitim
- v. Sosyal Güvenlik
- vi. Sağlık
- vii. Yerli Ekonomi (Yol, nakliyat, endüstri, konut ve diğer hizmetler)

¹⁰⁵Bölgesel bir yapıya sahip, Halk Deputatları Sovyetleri tarafından yönetilen bir idari ünedir.

¹⁰⁶Arslan KARABAĞLI, "Azerbaycan'ın Ekonomik Bölgeler İtibariyle Doğal Kaynakları, Sanayii, Tarım ve Diğer Hizmetleri", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Yıl: 47, Mart-Nisan, Sayı: 320, s.9.

¹⁰⁷Mehmet SARAY, *Azerbeycan Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s.49.

Bunlardan sadece eğitim, sosyal güvenlik ve yerli ekonomi birlik cumhuriyetlerinde kalmış, 1966'da eğitim faaliyetleri Moskova tarafından yürütülmeye başlasa da 1977'de birlik cumhuriyetleri eski bakanlıkların çoğunu yeniden devralmışlardır. Bu karmaşık yapı içerisinde Azerbaycan ekonomisi de Moskova'ya bağlı Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı tarafından idare olunmuştur.

Sovyetler birliği döneminde bütün ekonomik kurumlar Ekonomi bakanlığı (Halk Tasarrufatı Nazirliği) tarafından merkezi plana göre yönetilmiş, Moskova'nın emir ve direktifleri doğrultusunda hareket edilmiştir. Cumhuriyetlerin ekonomik bağımsızlık prensiplerine uyulmaması sosyal adaletsizliğe yol açmıştır. Bunun en belirgin işareti Azerbaycan'ın SSCB'nin ekonomik kalkınması probleminde, ultra merkezleşmeye katılması olmuştur. Cumhuriyette sanayi üretiminin % 7'si kendi tasarrufuna bırakılırken, kalan % 93'lük kısım diğer birlik üyesi cumhuriyetlerin tasarrufuna bırakılmıştır.¹⁰⁸ Azerbaycan'da milli gelirin yalnız % 23'ü Cumhuriyetin kendi kullanımına bırakılmış, ülkede üretilen malların % 80'i hammadde ve yarı mamul mal şeklinde olmuştur.

SSCB'de milli gelir hesaplamaları bugünkü gelişmiş kapitalist ülkelerindeki hesaplamaların karşılığını verememektedir. Dolayısıyla Azerbaycan SSC'de de ekonomik göstergeler farklılık göstermiştir. Aşağıdaki tablodaki temel ekonomik göstergelerde deyimler alışlagelmiş şekle dönüştürülerek verilmiştir.

**Tablo 4: Temel Ekonomik Göstergelerle Azerbaycan
(Cari Fiyat-Bin Ruble)**

GÖSTERGE MADDELERİ	Yıllar			Değişim %	
	1970	1980	1990	80/70	90/80
GSMH	13.103.0	12.322.9	19.987.0	-5.9	62.2
Sektörel Dağılım					
Tarım	3.287.0	3.942.0	4.537.0	19.9	15.1
Sanayi	4.687.0	3.691.0	9.454.0	-21.2	156.1
Hizmetler	5.129.0	4.690.0	5.996.0	-8.6	27.8
Sektörel Dağılım %					
Tarım	25.1	32.0	22.7	27.5	-29.1
Sanayi	35.8	29.0	47.3	-16.5	58.2
Hizmetler	39.1	38.1	30.0	-2.6	-21.3
Kişi Başına Düşen Milli Gelirin Dağılımı					
Tarım	464.0	556.0	627.0	19.8	12.8
Sanayi	662.0	517.0	1.305.0	-21.9	152.4
Hizmetler	224.0	657.0	830.0	-9.3	26.3

Kaynak: Devlet Planlama ve İstatistik Komiteleri Kayıtları.

¹⁰⁸ULUDAĞ-SERİN, a.g.e., s.248.

Tablo 4'den de görüldüğü gibi 1970-1980 yılları arasında sanayi ve hizmetler sektöründe küçülme (negatif büyüme) olurken, tarım sektöründe önemli büyüme görülmüştür. Bu durum kişi başına düşen milli gelirden de kendini göstermiştir. 1970-1980 yılları arasında hizmetler sektörü ilk sırayı alırken, sanayi ikinci, tarım ise üçüncü sırayı almıştır.

1980-1990 yılları arasında sanayide adeta bir sıçrama olmuş, sanayi sektörü % 156.1 oranında büyümüştür. 1990 yılı itibariyle kişi başına düşen milli gelir diğer sektörlerdeki rakamın neredeyse iki katına çıkmıştır. Bu yıllar arasında hizmetler sektörü büyüklük itibariyle ikinci sıraya düşerken, tarım üçüncü olmuştur.

Sovyetler Azerbaycan'da petrole dayanan bir sanayi dalı geliştirmişlerdir. Bunlar çeşitli kimya mahsullerini işleyen fabrikalar, petrol rafineleri ve süper-fosfat üretimi yapan işletmelerden meydana gelmektedir. Petro-kimya sanayi Azerbaycanda tek gelişme göstermiş endüstri olurken, bu sanayide üretilen 14 madde halk ve çevre sağlığı için son derece zararlı olmuş, ayrıca sanayi atıkları Hazar Denizini kirleterek tehdit etmeye başlamıştır.

SSCB döneminde Azerbaycan aynı zamanda bir tarım ülkesi olarak da önem kazanmıştır. Pamuk, üzüm, pirinç, çeşitli meyvalar, sebzeler, hayvancılık ve hayvan ürünleri üretimi Azerbaycan'ın tarımsal açıdan ne kadar zengin olduğunu ortaya koymuştur. Yeni sulama tesisleri kurulması, çay, sebze ve meyva üretimini daha da arttırmıştır.

Sovyet döneminde Azerbaycan geniş bir kara, deniz ve hava ulaşım araçlarına sahip olmuştur. Bu ulaşım şebekesi ile Azerbaycan'ın doğal kaynakları Moskova'ya ve diğer bölgelere taşınmıştır. Bakü'den yüklenen petrol ve petrol ürünleri, borular, petrol endüstrisi ile ilgili alet ve edevat, kimyevi ürünler, pamuk, ipek, meyve ve sebze gibi diğer ürünler bu ulaşım araçlarıyla Rusya'ya taşınmıştır.¹⁰⁹

Azerbaycan SSCB içinde merkezden borç almayan yegane devlet olmuştur. Cumhuriyetin milli geliri, tüketiminin 2-2,5 milyar ruble üzerinde olmuştur. Sovyetler Birliği Azerbaycan'dan yılda 38 milyar dolar gelir elde ederken, bu ülkeye sadece 1,5 milyar dolar harcama yapmıştır.¹¹⁰ Bağımsızlığını kazandığı döneme kadar Sovyet

¹⁰⁹SARAY, Yeni Türk..., s.57.

Rusya'ya 1 milyar 300 milyon ton petrol vermiş, sadece 1970-1988 yılları arasında 30 milyar rublelik mal ve diğer araç gereçler göndermiştir. Sadece bu iki kalemin toplamı 159 milyar 900 milyon Amerikan doları eder ki, bu da Azerbaycan'ın 1993 yılı tahmini gelir bütçesi olan 74 milyar 649 milyon manat veya 622 milyon doların 257 katıdır.¹¹¹ Bu zenginlik içinde hala hammaddesini işleyemeden çok ucuza veren ve onları tekrar işlenmiş olarak çok pahalıya geri alan ve üstelik kendi milli gelirinden kendisine çok az bırakılmış bir payla, ithalatını finanse etmek zorunda kalan Azerbaycan, sömürge ekonomisinin XX. yüzyılın sonlarına kadar yaşayan en tipik bir örneğini oluşturmuştur.

2.1 .Sanayi Sektörünün Durumu

SSCB'ni oluşturan 15 cumhuriyetten biri olan Azerbaycan SSC bütün yönleriyle birlik içinde 4'ncü Cumhuriyet olmuştur. Zengin yeraltı zenginliklerine sahip olan Azerbaycan'da bakır, demir, kobalt, kurşun, kömür, natriyum sülfat, göl ve kaya tuzları, az miktarda altın ve gümüş gibi madenler bulunmuştur. Fakat üretilen bu yeraltı zenginlikler arasında petrol ve tabii gaz birinci sırada gelmiştir.

Sanayi sektörü Azerbaycan ekonomisinin önde gelen dalı olmuştur ve GSMH'nin % 40'ı burada gerçekleşmiştir.¹¹² Sanayi sektörü geniş tabanlı olup, işgücünün % 25'ini istihdam etmiştir. Sanayi sektörünün terkibine dahil olan büyük devlet müesseselerinin sayısı binden fazla olmuştur. Bunlardan başka sanayinin çok sahalarını ihtiva eden yüzlerce küçük müesseseler mevcuttu. 1989 yılı sonuçlarına göre cumhuriyette yaratılan milli gelirin hacmine ve çalışanların miktarına göre sanayi halk teserrüfatının bütün sahaları içerisinde birinci yeri işgal etmiştir.¹¹³ Azerbaycan sanayiinin en önemli özelliklerinden biri kullandığı hammaddelerin, diğer cumhuriyetlerden getirilmiş değil, kendi yerli servetleri olması olmuştur. Azerbaycan SSC'de sanayi sektörünün sınıflandırması aşağıdaki şekilde olmuştur:

¹¹⁰ULUDAĞ-SERİN, a.g.e, s.246.

¹¹¹Muhammed AKDIŞ, "Azerbaycan'da Bankacılık ve Mali Kurumlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 99, Aralık 1995, s.103.

¹¹²Ali MÖVSÜMOV, "Bugünkü Azerbaycan Ekonomisi", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı: 284, Yıl: 41, Mart-Nisan 1992, s.6.

¹¹³Asaf NADİROV, "Azerbaycan Ekonomisinin Muasır Manzarası ve İmkanları", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı: 279, Yıl 40, Mayıs-Haziran 1991, s.20.

- Ağır sanayi (Yakıt-enerji, metalurji, makina imal, kimya, orman ürünleri, yapı malzemeleri)
- Hafif sanayi (dokumacılık, dikiş, deri-kürk, kundura ve diğer)
- Gıda sanayi

Görüldüğü gibi Azerbaycan sanayii esas olarak yakıt üretimi, kimyasal ve petrokimyasal rafineri, metalurji, makina imalat, yapı malzemeleri, dokumacılık, dikiş, deri-kürk, kundura ve gıda ürünleri üretimine dayanmaktadır. Cumhuriyetin toplam sanayi üretiminin % 50'den fazlasını hafif ve gıda sanayii oluşturmuştur. Ülkedeki hafif sanayi üretimi "Yüngül Sanayi Bakanlığı"nın kontrolünde yürütülmüştür. Bakanlığa bağlı olarak çalışan 60'a yakın fabrikada toplam 76.000 işçi çalışmıştır. Hafif sanayi kuruluşları'nın cumhuriyetin imkan ve ihtiyaçlarına göre tekmiileştirilmesi, burada üretim kapasitesini arttırmaya imkan yaratmıştır. Azerbaycan sanayinin yaklaşık olarak yarısını ağır sanayi, beşte birini hafif sanayi ve üçte birini gıda sanayi oluşturmuştur. Sanayinin yarısını oluşturan ağır sanayi genelde ara mal ve yarı mamül mal üretmiştir.

Sovyetler döneminde Azerbaycan'da gıda sanayi tamamiyle kırsal kesime yayılmış, gıda dışı sanayi, altyapı hizmetlerinin de götürüldüğü belli sanayi merkezlerinde (Sumgayıt, Gence, Bakü, Mingeçevir, Ali Bayramlı, Lenkeran, Şeki, Yevlah) toplanmıştır. SSCB döneminde kurulan sanayi işletmeleri aşağıdaki özellikleri taşımıştır.

- i. SSCB ekonomisi düşünülerek oldukça büyük ölçekte ve fazla sayıda olmuşlardır.
- ii. Kapalı sistem içinde projelenmiş olmaları nedeniyle, proseslerin hemen tamamında geri teknolojiye sahip bulunmuşlardır.
- iii. Bakım onarım ve yenileme programlarının gereği şekilde yerine getirilmemesi nedeniyle ağır derecede yıpranmış olmuşlardır.
- iv. Sanayi'nin girdi ve çıktı ilişkisinde birbirlerine bütünüleyici özellik taşınamaması, girdiler bakımından, kritik noktalarda dışa bağımlı olmaları ya da prosesin belli aşamalarda kesilerek mamul yerine yarı mamül ürünleri üretilmişlerdir.

Bazı sanayi tesislerinde atölye imalatıyla değişimler yapılarak milli özellikler

kazandırılmaya çalışılmışsa da bunun genel sanayi içinde oranı oldukça düşük olmuştur. Sanayi bazı istisnalar hariç genellikle SSCB'ne bağımlı olarak oluşturulduğundan, işletmelerin tamamı da devlete aitti. Bazı işletmelerin kullanım hakkı birlik, kolhoz gibi örgütlerde olmasına karşın, istenilen üretim ve alınan paylar, işletmede sermaye birikimine ve dolayısıyla bunun işletme için kullanımına olanak vermemiştir.¹¹⁴ Üretilen ürünlerin tamamı devletçe teslim alınırken, girdiler de bu yolla sağlanmakta (iç pazardan ve ithalatla) ve satılmaktadır. İşletmeye ilişkin yenileme, modernizasyon, genişletme ve yeni yatırım kararları merkez tarafından alınmıştır. Sanayi kesiminde ücretlerin diğer sektörlere oranla yüksek olmasına karşın, emek verimliliği düşük olmuştur. Sanayi kesiminin 1989-90 yıllarında milli gelirdeki payı % 5,5 dolayında olan Azerbaycan için "sanayi toplumdur" belirlemesi yapılmıştır.¹¹⁵ Kısacası Azerbaycan ekonomisi SSCB döneminde sanayi alanında gayet geniş bir yelpazeye sahip ve her dalda entegre nitelikte olmuştur diyebiliriz.

2.1.1. Gıda, İçki ve Tütün Sanayi

SSCB döneminde ülke ekonomisinde önemli bir yer kaplayan bu sanayii kapsamına süt ve süt mamulleri, ekmek, makarna, şekerli mamuller, et mamulleri, su ürünleri, çay, mayonez, iç yağı, alkollü içkiler, tütün, tuz, maden suyu, karma yem gibi ürünler dahil edilmiştir. Bu sanayi tamamen kolhoz ve sovhozların ürettiği tarım ürünlerine dayalı olarak çalışmış, kapasite kullanımları ve çalışmaları kolhoz ve sovhozlardan gelecek tarımsal hammaddeye bağlı bulunmuştur. Tarıma dayalı sanayiın girdilerinin büyük bölümü ülke içindeki üretimden sağlanırken, tahıl ve şeker gibi maddeler birliğin diğer cumhuriyetlerinden sağlanmıştır.

Tarıma dayalı sanayinin önemli bir kısmını Azerbaycan Gıda Sanayii Devlet Şirketi yönetirken, diğer bir kısmı ise Tarım Bakanlığı bünyesinde yer almıştır. 1989 yılına kadar Tarım Bakanlığı'na bağlı olarak çalışan Gıda Sanayi Devlet Şirketi o yıl yeni bir statüye kavuşturularak Başbakanlığa bağlı ayrı bir kuruluş haline getirilmiş, 1987'de yeniden Tarım Bakanlığı'na bağlanmış, 1993'de tekrar bu bakanlıktan ayrılarak Başbakanlığa bağlanmıştır.¹¹⁶ Bu karmaşık yapı içinde Azerbaycan sanayi sınıflamasında, tarımsal sanayi kapsamına yikanmış yün, sigara, sabun, pamuk lifi, kozmetik ürünleri de dahil edilmiştir.

¹¹⁴KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.69.

¹¹⁵KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.69.

¹¹⁶TOBB, Azerbaycan Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayinin Yapısı ve Türkiye İle İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi, TOBB Yayın No: 285, Ankara, 1995, s.63.

1980'li yılların son verilerine göre gıda ve içki sanayi 234 müessese, birlik ve teşkilatla birlikte Azerbaycan sanayi üretiminin % 38.6'sını oluşturmuştur. Azerbaycan sanayi sınıflamasında bu sanayii kolu bitkisel kökenli gıda sanayi (bitkisel kökenli gıdalar, içki-tütün) ve hayvansal kökenli gıda sanayi adı altında iki gruba ayrılmıştır.

Cumhuriyette bitkisel kökenli gıda sanayii, içki ve tütün sanayi küçük ölçekli işletmeler ile temsil edilmiştir. Özellikle bisküvi ve şeker-şekerleme sanayii bunlar içinde daha ağırlıklı olmuştur. Ayrıca yine küçük ölçekli olmak üzere yağ, margarin, mayonez, alkollü ve alkolsüz içkiler ile mineral su sanayii işletmeleri de faaliyet göstermiştir. Azerbaycan Gıda Sanayi Devlet Şirketine bağlı olan bu sanayi koluna bağlı kuruluşların adları, kapasiteleri ve kuruldukları yerleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 5: Azerbaycan Gıda Sanayii Devlet Şirketine Bağlı Bitkisel Kökenli Gıda Sanayi İşletmelerinin Kapasiteleri

İşletmenin Adı	Kapasitesi (Maden/Yıl)	Yeri
Bakü, Bisküvi-Şeker Üretim Fabrikası	42.80	Bakü
Bakü Şekerleme Sanayii	12.96	Bakü
Gence Şekerleme Sanayii	37.94	Gence
Naftalan Şekerleme Sanayii	0.72	Naftalan
Şuvelan	2.00	Bakü
Sumgayıt Gıda Tesisleri	3.31	Sumgayıt
Şeki Gıda Tesisleri	2.00	Sumgayıt
Ali Bayramlı Gıda Tesisleri	1.00	Ali Bayramlı
Bakü Bira Birliği	6558 Bira, Alkolsüz içki 3368	Bakü
Schmdar Cemiyeti Tarım Teşkilatı	968 Bira, Alkolsüz İçki 150	Gence
Kelbecer Mineral Suları	212 Mineral Su	Kelbecer
Bakü İçkiler Fabrikası	-	Bakü
Bakü Tüm İçecekler Fabrikası	Alkollü İçki 2132	Bakü
Reyhhan Küçük İşletmesi	Alkollü İçki 711	Bakü
Mingeçevir Alkollü İçki Fabrikası	Alkolsüz İçki 300	Mingeçevir
Taşkesen Mineral Su Fabrikası		Taşkesen
Azerbaycan Mineral Sular Fabrikası	Mineral Sular 248	Nahçıvan
Zagatala İtriyat-Kozmetik Fabrikası	İtriyat-Kozmetik 12000	Zagatala
Bakü Margarin Fabrikası	Margarin 21.00; Mayonez 0.50	Bakü
Gence Yağ Fabrikası	-	Gence
Ali Bayramlı Yağ Fabrikası	-	Ali Bayramlı
Şerk Küçük İşletmesi	Alkollü İçki 385	Gence

Kaynak: TOBB, a.g.e., s.66.

Tablo 5'den görüldüğü gibi şeker, şeker ürünleri ve şekerleme fabrikaları iş kollarına göre daha fazladır. Bu sanayi koluna bağlı şirketlerin genellikle Bakü ve

Sumgayıt şehirlerinde yerleşmesi gıda, içki ve tütün sanayinin Abşeron Ekonomik Rayon'unda (bölgesinde) daha da geliştiğinin bir göstergesidir.

Azerbaycan'da hayvansal kökenli gıda sanayii, et, süt, su ürünleri, iç yağ işleme etkinliklerini kapsamaktadır. Ülkede SSCB döneminde kişi başına düşen hayvansal gıda üretimi istikrarsız bir seyir çizmiştir. 1985 yılında kişibaşına düşen et (1. kalite) miktarı 76.8 kg., salam 29.1 kg., et (yarı mamul) 18.6 kg., süt (yağlı) 219.6 kg., peynir (yağlı) 21.1 kg., hayvansal yağ 4.8 kg., balık 57.2 kg., balık konserve 33.6 kg. olurken, 1990 yılında bu miktar ette (1. kalite) 61.1 kg., salamda 17.3 kg., ette (yarı mamul) 8.4 kg., sütte (yağlı) 202.7 kg., peynirde (yağlı) 17.0 kg., hayvansal yağlarda 3.8 kg., balıkta 41.7 kg., balık konserve 2.5 kg.'a gerilemiştir.

1971 yılı Sovyet istatistiklerine göre et ürünleri üretimi 54.5 bin ton, süt süttten üretilen gıdalar üretimi 86.9 bin ton, konserve üretimi 175.3 milyon kutu olmuştur.¹¹⁷ 1985'de et ürünleri üretimi 1971 yılından daha az 52.9 bin ton olmuştur. Et üretimi bölgelere ve yıllara göre değişiklik gösterirken, önemli et üretim şehirlerinin başında Bakü, Gence, Mingeçevir ve Şeki gelmiştir. Aşağıdaki tabloda bu durum açıkça ortaya koyulmuştur:

Tablo 6: Azerbaycan'da Bölgelere ve Yıllara Göre Et Üretimi (1000 Ton)

YILLAR	BÖLGELER							
	Nahçıvan	Y.Karabağ	Bakü	Gence	Mingeçevir	Yevlah	Şeki	Lenkeran
1975	1.4	0.03	37.6	9.6	3.8	0.03	2.9	0.05
1980	1.6	3.3	27.2	9.0	3.2	0.06	3.8	1.70
1985	1.6	3.9	32.9	10.0	4.3	0.08	4.0	2.10

Kaynak: TOBB, a.g.e., s.68.

Tablo 6'dan da görüldüğü gibi ülkede en fazla et üreten bölge Bakü olmuştur. 1975 yılından 1985'e kadar üretim Bakü'de dalgalanmalar göstermiş ve 1975'de 37.600 ton ile en yüksek düzeyde gerçekleşmiş, 1985'de hafif bir gerileme ile 32.500 tona düşmüştür. Öteki bölgelerde de benzeri düşüşler olmuştur.

Süt üretimi de Cumhuriyet ekonomisinin önemli bir kaynağı olmuştur. Süt üretimi 1970'de 478.1 bin ton, 1975'de 658.1 bin ton, 1980'de 796.1 bin ton, 1985'de 954.0 bin ton, 1988'de 1067.0 bin ton, 1990'da ise 970.4 bin ton

¹¹⁷BAYKARA, a.g.e., s.25.

olmuştur.¹¹⁸ Kısacası 1970-1988 yılları arasında süt üretimi devamlı artış gösterirken, 1988'den sonra üretimde düşüş başlamış ve bu düşüş sürekli devam etmiştir. Süt üretimi de aynen et üretiminde olduğu gibi bölgelere ve yıllara göre farklılık göstermiştir. Aşağıdaki tabloda 1975-1980 yılları arasında Azerbaycan SSC'nin çeşitli bölgelerinde üretilen süt üretimi gösterilmiştir ve bu da üretimdeki farklılıkların bölgesel boyutunu açıklamaktadır.

Tablo 7: Bölgelere ve Yıllara Göre Azerbaycan'da Süt Üretimi (1000 Ton)

Bölgeler	1975	1980	1985
Nahçıvan	0.5	1.2	2.9
Yukarıkarabağ	3.5	5.4	7.2
Bakü	87.3	124.5	142.2
Gence	16.2	19.2	20.4
Sumgayıt	18.1	26.2	31.5
Yevlah	1.9	2.1	1.5
Şeki	1.7	3.5	3.9

Kaynak: TOBB, a.g.e., s.70.

Tablo 7'den görüldüğü gibi et üretiminde olduğu gibi süt üretiminde de Bakü bölgesi birinci sırada gelmiştir. Bu bölgede 1975 yılında süt üretimi 87.3 bin ton olurken, 1980'de üretim 124.5 bin tona, 1985'de ise 147.2 bin tona yükselmiştir. Gence ve Sumgayıt bölgelerinde de üretim sürekli artış göstermiştir.

Et ve süt üreten müesseselerin önemli bir kısmı Azerbaycan Gıda Sanayii Devlet Şirketine bağlı olmuştur. Bu şirkete bağlı işletmeler üretimde kullandıkları et ve sütleri Kolhoz ve Sovhozlardan almakta, ürettikleri et ve süt ürünlerini ise devlet mağazalarına vermekle yükümlüydüler.

Et ve süt üretiminden başka Azerbaycan'da balık ve diğer su ürünleri de üretilmiştir. Özellikle ihracatı Moskova tarafından kontrol edilen siyah havyar üretimi ülkeye başka bir önem kazandırmıştır. 1975'de toplam balık ve su ürünleri üretimi 56.7 bin ton, 1980'de 60.4 bin ton, 1985'de 57.2 bin ton, 1990'da ise 41.7 bin ton olurken, Balık konservelerinin bu üretim içindeki yeri sırasıyla 1975'de 15.7 milyon kutu, 1980'de 24.2 milyon kutu, 1985'de ve 1990'da ise 23.9 milyon kutu olmuştur.¹¹⁹ Özellikle baraj yapımından sonra Mingçeşvir şehrinde balıkçılık önemli gelişme göstermiştir.

¹¹⁸TİKA, *Avrasya Dosyası*, Onbeş Günlük Bülten, Sayı: 99, Mayıs 98/2, s.2.

¹¹⁹TOBB, a.g.e., s.71.

Azerbaycan gıda sanayi üretimi temel gıdalardan olan et, süt, un, şeker dışında, iç tüketimi genellikle karşılamıştır. İç tüketimin karşılanamadığı mallar birliğin diğer cumhuriyetlerinden karşılanmıştır. Bu durum aynı zamanda SSCB'nin kendine has ekonomik politikasından kaynaklanmıştır ve Azerbaycan bağımsızlıktan sonra bu çarpık yapının ağır maliyetine katlanmak zorunda kalmıştır.

2.1.2. Dokuma, Giyim ve Deri Sanayi

Bu sanayi dalı 10'dan fazla sanayi dalının yer aldığı "Yüngül (hafif) Sanayi" kapsamına girmekle birlikte toplam sanayi üretiminde % 24'lük bir paya sahip olmuştur. SSCB içinde Azerbaycan, hafif sanayi ürünlerinin toplam üretiminde ve pamuklu kumaş üretiminde birinci sırada yer almıştır.¹²⁰ Hafif sanayinin ülke içinde gelişim göstermesinin en önemli sebeplerinden biri üretimin genellikle yerli ham mala dayanması olmuştur.

Ülkede hafif sanayinin en gelişmiş dalı dokuma sanayi olmuştur. Ülkede üretilen pamuk mahlıcının (219 bin ton), ipek ham malının (403 ton) ve yıkanmış yünün bol miktarda olması bu sanayi kolunun gelişmesinde en önemli etken olmuştur. 1971 yılı verilerine göre ülkede 132,6 milyon ton pamuklu dokuma, 8,9 milyon metre yünlü dokuma, 20.1 milyon metre ipekli dokuma, 5200 bin parça trikotaj elbise, 11 milyon çift kösele ayakkabı üretilmiştir.¹²¹ Genellikle 1970'li yıllarda yün, ipek, dokuma, konfeksiyon, halı ve halıcılık yan sanayii, trikotaj, kösele ayakkabı yapımı, buz dolabı, süt sanayi, nebati yağ, üzümçülük sahalarında üretim çok artmıştır. Fakat bu üretim artışına bakmayarak cumhuriyet bu sayılan ürünlerin hiçbiri ile kendi ihtiyacını karşılayamamış, yerli ham maddelerin ancak çok az bir hissesi hazır mallar üretimi için kullanılmıştır. Örnek olarak pamuk mahlıcının %16'sı, yünün %27'si, ipek hammalının ise %70'e kadarı cumhuriyette hazır mallar üretimi için kullanılmıştır. Dokumacılıkta en büyük fabrikalar Bakü, Gence, Mingeçevir ve Şeki şehirlerinde bulunmuştur. 1990 yılı verilerine göre bu şehirlerde yerleşen dokumacılık fabrikalarında toplam 127 milyon km²'lik pamuklu kumaş, 37 milyon km²'lik ipekli kumaş ve 14 milyon km²'lik ise yünlü kumaş üretilmiştir.

Deri ve kürk mamulleri sanayi de Azerbaycan Sanayi sınıflamasında Hafif Sanayi

¹²⁰TIKA, Azerbaycan Ülke..., s.21.

¹²¹BAYKARA, a.g.c., s. 25.

kapsamında yer almıştır. Söz konusu sanayiinin bazı hammaddeleri yurt içinde üretilirken (deri, plastik, post gibi), bazıları da birliğin diğer cumhuriyetelerinden satın alınmıştır (örneğin kürk gibi).¹²² Bu sanayi kolunda deri bavul, deri çanta, çeşitli deri kayışlar, deri ayakkabılar, spor ayakkabıları, içi tüylü koyun postu, palto ve kabanlar, uzun kürk paltolar, yakalılık kürkler, kürk şapka ve diğer deri ürünleri üretilmiştir.

SSCB'nin son devirlerinde (1980-1990) hayvancılıktaki gerilemeler, üretimde azalmalar, ithalatta karşılaşılan zorluklar ve diğer olumsuz koşullar sektörde üretim azalmalarına neden olmuştur. Ürün çeşidinin bol olmasına karşın, teknolojinin geriliği ve dolayısıyla pazarın isteğine göre üretim yapılmaması nedeniyle, ürünlerin kalitesi düşük ve moda ya uygunluğu da yetersiz olmuştur.

1985 yılında pamuk lifi üretimi 251 bin ton, doğal yapağı üretim, 14.381 ton, fabrika yünü 161 ton, pamuklu dokuma 166.593 bin metre, yün ürünleri 12.323 bin metre, ipek ürünleri 35.428 bin metre, trikotaj 40.723 bin adet, halı (toplam) 4.405 bin m², halı (saf yün) 3.607 bin m², ayakkabı 22.877 bin çift, deri çanta 525 bin adet, kürk palto 27.400 bin adet, kürk etol 354 bin adet ve palto-kaban 98.923 bin adet olurken, 1990 yılında pamuk lifi üretimi 167 bin ton, doğal yapağı üretimi 12.413 ton, fabrika yünü 78 ton, pamuklu dokuma 119-494 bin metre, yün ürünleri 9.346 bin metre, ipek ürünleri 31.193 bin metre, trikotaj 36.711 bin adet, halı (toplam) 2.243 bin m², halı (saf yün) 714 bin m², ayakkabı 15.207 bin çift, deri çanta 308 bin adet, kürk palto 38 bin adet, kürk etol 206 bin adet ve palto-kaban üretimi 70 bin adet olmuştur. Dolayısıyla 1985-1990 yılları arasında bazı hafif sanayi ürünlerinin üretimi yarı yarıya azalırken, bazı ürünlerin ise üretiminde çok önemli düşüşler yaşanmıştır.

Hafif sanayinin önemli hammalı olan yün (sanayiden geçmiş), ipek ve pamukta (işlenmiş) üretim yıllara ve bölgelere göre farklılık göstermiştir. 1980-1990 yılları arasında sanayiden geçen yün üretimi aşağıdaki tablodan da görüldüğü gibi bu durumu gözler önüne sermiştir.

¹²²MPPM, a.g.e., s.88.

Tablo 8: Yıllara Göre Sanayiden Geçen Yün Üretimi (Ton)

YILLAR	Toplam	Fabrika	Toplam	Doğal Yapağı			
				İnce	Yarı İnce	Yarı Kaba	Kaba
1980	14034	207	13827	4597	4268	4635	327
1981	13602	206	13396	4778	2357	5946	315
1982	12909	190	12719	2112	2817	7305	385
1983	15908	168	15240	4155	2733	7811	541
1984	15807	169	15638	3271	2123	3586	658
1985	14542	161	14381	4441	1120	5169	365
1990	12491	78	12413	-	-	-	-

Kaynak: TOBB, a.g.e., s.61.

Tablo 8'den görüldüğü gibi 1980'de sanayiden geçen toplam yün üretimi 14.034 ton iken, 1985'te 14.542 tona kadar yükselmiş, ancak daha sonraki yıllarda önemli düşüşler göstererek 1990'da 12.431 tona kadar gerilemiştir. Tabloda dikkat çeken diğer önemli bir nokta ise fabrikada kullanılan yün miktarının 1985'ten sonra hızlı bir düşüş göstermesidir. Bunun sebebi yapağı üretimindeki azalma ile birlikte, üretilen yapağının daha çok el tezgahlarında kullanılmasıyla açıklanabilir. Çünkü dünya pazarlarında halı tipi yapağılar ince yapağılardan daha yüksek fiyata satılmaktadır.

Yün üretiminde Bakü bölgesi ilk sırayı alırken, Sumgayıt ikinci, Gence ise üçüncü sırayı almıştır. 1975 yılında Bakü'de yün üretimi 11.42600 m² olurken, bu üretim 1980'de 1.560.500 m² ulaşmış, daha sonra düşme eğilimine girerek 1985'de 1.264.800 m²'ye kadar düşmüştür.

İpek üretiminde de SSCB'nin son yıllarında önemli düşüşler olmuştur. 1980 yılında Azerbaycan SSC'de üretilen ipek üretimi 498 ton iken, 1985'te üretim 456 tona, 1990'da ise 314 tona düşmüştür. İpek üretimindeki bu düşüş ülkenin en önemli ipekli üretim merkezleri olan Şeki, Bakü ve Yevlah'ta da üretimi olumsuz yönde etkilemiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Azerbaycan SSC'nin Hafif Sanayi üretimi 1985 yılına kadar birlik içinde önemli yerini her zaman korumuştur. Fakat 1985 yılından itibaren SSCB'de Gorbaçovun iktidara gelmesiyle başlayan perestrayka ve Glasnost politikaların ekonomiye yansması Azerbaycan'da da üretimi etkilemiştir. Dolayısıyla hafif sanayi de bundan nasibini almıştır.

2.1.3. Orman Ürünleri, Kağıt ve Mobilya Sanayi

Azerbaycan ülke topraklarının %12'si ormanlarla kaplı olmuştur. Ülkede ormanlar genellikle Büyük Kafkasın güney yamaçlarında İsmayıllı ve Balaken bölgelerinde yer almıştır. Ormanlar sanayi açısından pek önem arz etmemiştir. Azerbaycan, orman-kağıt sanayi üretimi için gerekli olan hammaddenin hemen hemen tamamını birliğin diğer ülkelerinden sağlarken, bu sanayi dalı aynı zamanda toplam sanayi içinde %1.7'lik oranla en son sırada yer almıştır.¹²³ Bunun bir nedeni de Sovyetler Birliğine dahil olan Azerbaycanın bir tarım ülkesi haline getirmek için orman alanlarının yok edilerek yerine pamuk ve diğer tarımsal ürünlerin ekilmesi olmuştur.

Orman ürünleri, kağıt ve mobilya sanayi Azerbaycan SSC ekonomisi içinde önemli yer edinmemiş ve bu sanayide kullanılan kütük, kereste, travers, yonga levha, kontraplak, selüloz, karton, karton kutu, gazete kağıdı, ofset kağıdı, matbaa kağıdı gibi yarı mamül ve mamülleri diğer birlik ülkelerinden sağlanmıştır. Bu sanayi kolunda; parke, kapı-pencere doğraması, prefabrik yapı elemanları, yonga levha, tahta levha, inşaat kerestesi, tahta ambalaj, tahta fiçılar, ev ve büro mobilyası (tabure, masa, sandalye, sıra, dolap, kanape, çek-yat, koltuk), kaplama kağıdı, peçete, tuvalet kağıdı, oluklu mukavva, karton levha ve kutular, duvar kağıdı, resim albümü, çeşitli defter, gazete, dergi ve evrak basımı gibi ürünler üretilmektedir.

Bu sanayi dalının Azerbaycan SSC ekonomisinde önemli yeri olmadığı için yeterli istatistiki verilerde pek bulunamamıştır. Sadece son yıllara ait bazı malların istatistiklerine bakarak üretimin hangi düzeyde olduğuna karar vermek zorundayız.

Özellikle 1985 yılında ahşap tahta üretimi 279 bin m³, duvar kağıdı üretimi 4397 bin bürme, okul defteri üretimi 94.3 milyon adet olurken 1990 yılında ahşap-tahta üretimi 126 bin m³'e, duvar kağıdı üretimi 3075 bin bürme'ye, okul defteri üretimi ise 88.5 milyon adede inmiştir.¹²⁴ 1989, 1990 ve SSCB'nin dağıldığı 1991 yılına ait Azerbaycan orman-kağıt-basım sanayi üretiminin durumunu aşağıdaki tablodan da görebiliriz.

¹²³TİKA, Azerbaycan Ülke..., s.22.

¹²⁴AZERBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLET STATİSTİKA KOMİTESİ (State Committee Of Statistics Republic Of Azerbaijan), Azerbaycan'ın Statistlik Göstercileri, İllik Mecmua, 1994, (Statistical Yearbook Of Azerbaijan), Ankara, 1994, s. 204-205.

Tablo 9: Azerbaycan Orman-Kağıt-Basım Sanayi Üretimi (1000)

Ürünler	Yıllar			Değişim	
	1989	1990	1991	90/89	91/90
Kereste (m3)	157.4	126.3	86.7	-19.8	-
Doğrama (m2)	476.1	393.1	-	-12.4	-
Parke (m2)	253.6	244.3	-	-3.7	-
Ambalaj Sandığı (m3)	5.7	5.9	-	3.5	-
Yonga Levha (m3)	57.3	43.1	44.6	-24.8	3.5
Temizlik Kağıdı (Paket)	1.5	1.3	0.7	-13.3	-46.1
Duvar Kağıdı (Bürme)	4757.0	3075.0	2476.0	-35.4	-19.5
Kağıt-Oluklu Mukavvadan Mamul Eşya (m2)	26305.9	21865.3	22026.0	-16.9	0.7
Gazete, Kitap, Dergi Basımı (Adet)	540200.0	532900.0	295700.0	-1.4	-44.5

Kaynak: Azerbaycan Devlet Statistika Komitesi, Bakü, 1992, (State Committee Of Statistics Republic Of Azerbaijan, Bakı, 1992)

Tablo 9'dan görüleceği gibi kereste ve doğramada %20'ye yaklaşan bir üretim azalması bulunmuştur. Yonga levha üretiminde dalgalanmalar sürerken, ambalaj üretimi, kısmen de olsa artış eğilimi göstermiştir. Kağıt sanayinde de ürün çeşitlerine göre toplam %27.9'a yakın üretim azalmaları görülmüştür. Gazete, kitap, dergi basımında da %44'e varan azalmalar izlenmiştir.

Bu üretim azalmalarına, önemli ölçüde hammadde, yardımcı madde (ağaç, çeşitli kimyasallar, mürekkep ve boyalar, yedek parçalar gibi) madde yetersizlikleri sebep olurken, bağımsızlıktan sonra bu girdilerin ithalinde döviz yokluğundan kaynaklanan güçlükler de önemli neden olmuştur.

2.1.4. Metal ve Makina Sanayi (Maşingayırma Kompleksi)

Metalurji sanayi kapsamında yer alan demir-çelik ve demir dışı metaller ile madeni eşya sanayi, makina imalat sanayi ile birlikte Azerbaycan'ın 'Maşingayırma kompleksini" teşkil etmişlerdir. Ülkede demir-çelik ve madeni eşya sanayi, bağımsız bir yapı taşımamış, ancak tesislerde yan işletmeler ya da bağlı işletmeler şeklinde faaliyet göstermiştir. Demir dışı metallerde ise bağımsız bir yapı oluşmuştur. Bağımsız bir yapıda olan diğer sanayi kolu olan makina imalat sanayi kapsamında: Petrol makinaları, elektronik cihazlar, elektrisiz makinalar, iş makinaları, takım tezgahları, tarım makinaları, otomobil, elektronik cihazları ve radyo üretimi yer almıştır.

Metalurji sanayi kapsamında yer alan demir-çelik ve demir dışı metaller ile madeni eşya sanayi birbirine girdi sağlayan ve sıkı alakada olan sanayi dalları olmaları sebebiyle adeta bir bütün oluşturmuşlardır. Hammadde ve yarı mamül girdilerinden bazılarını diğer birlik ülkelerinden karşılayan bu sanayi kolunda üretimin ağırlığını petrol arama ve çıkarmada kullanılan borular ile günlük tüketim gereçleri teşkil etmiştir.¹²⁵ Üretimin toplam 4 demir-çelik işletmesinde gerçekleştirildiği bu sanayi kolunda hammadde önemli ölçüde birliğin diğer ülkelerine gönderilmiştir. Demir-çelik ve metalurji sanayi dalında toplam 150 çeşit ürün üreten 10 işletme faaliyet göstermiştir.¹²⁶ Bu işletmelerden en önemlisi petrol sanayii için çelik borular üreten Azerbaycan Boru fabrikası olmuştur. Ayrıca Sumgayıt boru-prokat fabrikası petrol endüstrisi için çeşitli borular üretmekle beraber (26.7 milyon metre veya 584 bin ton) önemli miktarda çelikte üretmiştir. Cumhuriyet arazisinde yeterli kadar demir filizi rezervlerinin mevcut olmasına bakmayarak, demir-çelik sanayinin ham malı esasen başka bölgelerden getirilmiş, oysa ki yılda Taşkesen dağ-maden fabrisında üretilen 800-100.000 ton pikdemir (demir külçesi) metal haline getirilmek için Gürcüstan SSCB'ye gönderilmiştir.¹²⁷ Metal-dışı mamüllerden Cumhuriyette çıkarılan alümit ham malı (zeylik madeni) Gence Alüminyum fabrikasında saflaştırıldıktan sonra, alınan hammal Sumgayıt alüminyum fabrikasında metal alüminyum üretimi için kullanılmıştır. Cumhuriyetin alüminyum sanayisinin gelişmesinde yaşanmış en büyük çelişki ondadır. Ülke dahilinde bu sanayi kolunun gelişimi için her türlü doğal-ekonomik durumun ve iç talebin olmasına karşın alüminyum metalinden çeşitli hazır mallar üretim hacmi çok düşük olmuştur. Kısacası bu hammalın üretiminde önemli olan üretimin ilk aşaması veya yarı mamül mal üretimi olmuştur.

Makina imalat sanayii kapsamında ise Azerbaycanda 881 çeşitli hedefli ve fonksiyonlu işletme ve ünite faaliyet göstermiştir.¹²⁸ Bu sanayi alanında 32 değişik alt dal söz konusu olmuştur ve üretim kapasitesine ve payına göre önde gelenleri şunlardır:

- Petrol sanayii donatım ve malzeme üretimi (% 32,4)
- Elektrik alet ve makinaları % 18,5

¹²⁵KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.106.

¹²⁶MÖVSÜMOV, a.g.e., s.6.

¹²⁷NADİROV, a.g.e., s.21.

¹²⁸MÖVSÜMOV, a.g.e., s.6.

2.1.5. Kimya ve Petro-Kimya Sanayi (Kimya ve Neft Kimya Sanayisi)

Kimya ve petro-kimya sanayisi gübre, plastik ve lastik sanayileriyle birlikte Azerbaycan sanayi sınıflamasında "kimya-neft kimya (kimya-petro kimya) sanayisini oluşturmuştur. Toplam sanayi içinde payı % 7 olan kimya sanayinin en büyük merkezleri Bakü ve Sumgayıt olmuştur. Kimya sanayi; Petro-kimya sanayi, gübre sanayi, tarımsal savaşı araçları, sentetik reçine, lif ve plastik madde, boya, vernik, lak sanayi, plastik mamuller sanayi gibi alt başlıklar altında toplanmıştır.¹²⁹ Ürünler arasında; gliserin, astetik asit, karbonik asit, asetilen, sıvı klor, sudkostik, kalsine soda, potas, potasyum iyodur, karpit, etilen, propilen dikloretan, propilen oksit, propilen glikol, benzin, strien, bütilen, iyot, kükürt, aktif karbon, kauçuk, etil spirti, brom, otomobil lastikleri, suni lifler, plastik kütle, mineral gübreler ve eczacılık kimyası ürünleri önemli yere sahip olmuştur. Kimya sanayi 35 işletme ve diğer birimleri içermekte olup, Azerbaycan'ın ana sanayi dalları içinde en perspektifi ve ümit verici olanı olmuştur.

Kimya ve petro-kimya sanayi dalı, hammaddesi (petrol) yurt içinden sağlanan ve üretim, proses, teknoloji, teknik bilgi gibi yönleriyle Azerbaycan'ın diğer cumhuriyetlere ve dış devletlere bağımlılığını en aza indiren güçlü ulusal bir kesimi oluşturmuştur.

Bu sanayi için gereken makina ve gereçlerin üretimi petrokimya kompleksi içinde yürütülmüş, bazı gerileme ve onarım işleri de, bu kompleksin atölye yada tezgahlarında yapılmıştır. Cumhuriyet arazisinde petrol ve gaz imalinin yüksek seviyede olması, buna paralel olarak güçlü petro-kimya ve kimya sanayinin inkişafı için zemin hazırlamıştır. Ürün çeşidi açısından hayli zengin olan bu sanayi kolunda yılda 275 bin ton süperfosfat ve kalsiyum gübreleri, 768 bin ton kaustik soda, 136 bin ton suafanol, 85 bin ton sentetik yıkama tozları, çok miktarda sentetik kauçuk, polimer inşaat materyalleri, çeşitli plastik kütle ürünleri, yod-brom ürünleri ve diğer ürünler üretilmiştir.¹³⁰ Bu önemli sanayi dalının esas merkezleri Sumgayıt, Bakü, Mingeçevir, Salyan ve Neftçala şehirleridir. Petro-kimya ve kimya sanayi'nin Azerbaycan ekonomisinde gelişmiş bir saha olmasına bakmayarak, diğer sahalarda olduğu gibi bu

¹²⁹TIKA, Azerbaycan Ülke..., s.29.

¹³⁰NADİROV, a.g.e., s.22.

sahada da hammalın sadece yarımamül mal haline getirilmesiyle üretim prosesi adeta son bulmuştur. Özellikle talebin çok fazla olduğu, halkın günlük yaşamda sıkça kullandığı, ekonominin çeşitli sahalarında vazgeçilmez olan plastik kütleden hazırlanan geniş çeşitli ürünler üretimi çok düşük seviyede olmuştur. Petro-kimya ve kimya sanayi dalında faaliyet gösteren önemli kuruluşlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 10: Azerbaycan Petrokimya-Kimya-Gübre-Plastik-Lastik Sanayiinde Faaliyette Bulunan Bazı Kuruluşlar

Kuruluşun Adı	Yeri	Çalışma Alanı
"Sintez Kauçuk" İmalat Birliği	Sumgayıt	Lastik
"Azvi Sintez" İmalat Birliği	Sumgayıt	Kimya
"Kimya Sanayi" İmalat Birliği	Sumgayıt	Kimya
"Sumgayıtmeişet Kimya" İmalat Birliği	Sumgayıt	Kimya
Lastik Fabrikası	Bakü	Lastik
Superfosfat Fabrikası	Sumgayıt	Gübre
Plastik Kütle Fabrikası	Salyan	Plastik
"Azrezin Teknika" İmalat Birliği	Mingeçevir	Lastik
Cam Elyaf Fabrikası	Mingeçevir	Cam elyaf
İyot Fabrikası	Bakü	Kimya
İyot-Brom Fabrikası	Neftçala	Kimya
Kimya-Meşe Fabrikası	Bakü	Kimya
M.Ezizbeyov "Kimya Sanayi" İmalat Birliği	Bakü	Kimya
Bakü Kimya Eczacılık Fabrikası	Bakü	İlaç
"Azerneft Kimya" İmalat Birliği	Bakü	Petrokimya
"Azersütikinti" İmalat Birliği	Bakü	Plastik

Kaynak: Azerbaycan Respublikası Devlet İstatistik Komitesi, Azerbaycan Respublikası Sanayisinin Esas Göstercileri.

Sektörün üretimi lastik sanayi üretimi dışında genellikle iç tüketimi karşılamış ve hatta önemli ölçüde birlik ülkelerine ihracat yapılmıştır. 1985 yılında mineral gübre üretimi (% 100 gıdalı madde hesabı ile) 306 bin ton, susuz sulfirik asit üretimi 782.3 bin ton, kaustik soda üretimi 227 bin ton, sulfanol üretimi (% 100'lü ürün) 130.9 bin ton, sentetik yıkama tozları üretimi 70.6 bin ton, çamaşır sabunu üretimi 25 bin ton, el sabunu üretimi 10.5 ton olurken 1990'da üretim mineral gübrede (% 100 gıdalı madde hesabı ile) 212 bin ton, susuz sulfirik asitte 603.1 bin ton, sentetik yıkama tozlarında 81.5 ton, çamaşır sabununda 27.7 bin ton, el sabununda 15.3 bin ton olarak gerçekleşmiştir.¹³¹ Yani 1985-1990 yılları arasında sabun ve sentetik yıkama tozları üretimi dışında petro-kimya ve kimya sanayi dalında önemli düşüşler olmuştur.

Azerbaycan kimya sanayi üretimindeki bu düşüşler tarımsal savaş ilaçları ve

¹³¹ ARDSK (SCSRA), a.g.e., s.203-205.

gübre üretimine de yansımıştır. Ülkenin yıllara göre tarımsal ilaç üretimi % 100 etkili madde olarak 7 kat bir düşüşle 2.1 olarak gerçekleşmiştir. Ülkede tarımsal üretimin çoğunlukla sulu tarıma dayalı bitkisel üretime dayandığı için üretimde yüksek verime ulaşabilmek açısından gübre kullanımı da fazla olmuştur. Azerbaycan'da yıllara göre kimyasal gübre üretimi aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 11: Azerbaycan'da Yıllara Göre Kimyasal Gübre Üretimi (1000 Ton)

Yıllar	% 100 Saf Madde				Ticari Form			
	Toplam	Fosfor	Potaslı	Bor	Toplam	Fosfor	Potaslı	Bor
1965	83.7	83.7	-	-	447.6	447.6	-	-
1970	115.0	103.0	12	-	597.7	550.8	28.9	-
1975	180.4	157.1	23.2	-	896.2	840.3	55.9	-
1980	219.7	205.7	13.9	0.1	1.134.9	1.100.1	33.6	1.2
1985	305.9	232.4	73.1	0.4	1.423.2	1.242.8	175.8	4.6
1990	212.1	172.8	39.2	0.1	1.229.6	1.134.3	94.1	1.2

Kaynak: TOBB, a.g.e., s.42.

Tablo 11'den de görüldüğü gibi, tarımda vazgeçilmez yeri olan azotlu gübre ülkede öteden beri üretilmemiş, buna karşılık fosforlu gübre üretimi ülke tüketiminin üstünde gerçekleştirilmiştir. Fakat 1990'dan sonra ülkede gübre üretimi önemli ölçüde düşmeye başlamış ve bağımsızlıktan sonra ise ihraç edilmeye başlanmıştır.

Özetlemek gerekirse kaynaklar; petro-kimya ve kimya sanayiinin Azerbaycan'daki SSCB döneminde tek gelişme göstermiş endüstri olduğunu ortaya koymuştur. Fakat bu sanayide üretilen 14 madde halk ve çevre sağlığı için son derece zararlı olmuştur. Ayrıca Hazar Denizi'ne dökülen sanayi atıkları Hazarın sembolü olan dünyaca meşhur kırmızı balık ve havyar üretiminin durmasına neden olmuştur.

2.1.6. Enerji ve Madencilik

Zengin doğal kaynaklara ve tabii ihtiyatlara sahip olan Azerbaycan'da bu kaynakların kullanımı, genellikle Sovyetler Birliği'nin kısa ve uzun vadeli ihtiyaçları dikkate alınarak planlanmıştır. SSCB'de üretilen tüm mal ve hizmetlerde olduğu gibi madencilik ve enerji sektöründe de (küçük veya büyük kapasiteli olsun veya olmasın) tüm işletmeler devlet tekelinde olmuştur. Ayrıca bu işletmelerde üretim israfçı bir yapıda gerçekleştirilmiş, işletmeler arasında rekabet olmamış, üretilen ürünlerin satışı "sözsüz" sağlanmış, üretimde verimlilik arka plana itilmiştir.

Azerbaycan SSC'de madencilik, öteki sektör ve alt sektörlerde değişik şekillerde

kaynak yaratarak, ekonomik gelişmeye destek veren, önemli bir sektör konumunda olmuştur. Ancak maden yataklarından Merkezi Hükümetçe aşırı derecede kullanılanların bazılarında verim düşerken, bazıları ise kapanmış ve böylece bu sektör, ekonomiye adeta “yük” olacak bir aşamaya getirilmiştir.¹³² Bu olumsuz gelişmeler karşısında bazı malların üretimindeki tüketim açığı ithalat yoluyla, birliğin diğer cumhuriyetlerinden sağlanmıştır. Halbuki Azerbaycan daha önce de belirttiğimiz gibi maden rezervleri açısından zengindir ve doğal olarak bu zenginliğin de verimli şekilde üretime yansması gerekirdi.

Doğal kaynaklardan makina medeniyetinin en büyük ihtiyacı olan petrol Azerbaycan'ı Ruslar nazarında vazgeçilmez sömürge ülkelerinden biri haline getirmiştir. Bakü petroleri çıkarıldığı günlerden itibaren yakınoğu ülkelerine Hindistan'a ve diğer Slav ülkelerine Rusların sattığı en kârlı malların başında gelmiştir.¹³³ XIX'cu asrın 70'li yıllarından SSCB'nin dağılmasına kadar olan dönemde Azerbaycan topraklarından 1,5 milyar ton petrol çıkarılmasına bakmayarak, bu cumhuriyette yeraltında hazırda yüz milyon tonlarla bu kıymetli servetin rezervlerinin mevcut olduğu tesbit edilmiştir. Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı döneme kadar Sovyet Rusya'ya 1 milyar 300 milyon ton petrol vermiştir.¹³⁴ SSCB'ye dahil olduktan sonra 1926 yılında Azerbaycan'da petrol üretimi 8.313.000 ton, 1934'de 24.151.000 ton, 1932'de ise 29.686.000 ton olarak gerçekleşmiştir.

Azerbaycan 1940 yılında toplam Sovyetler Birliği petrol ihtiyacının % 76'sını karşılamıştır. 1940 yılında günlük üretim 445 varil/gün olmuş ve toplam petrol üretimi de yıllık 22.4 milyon ton olmuştur. Hatta 2. Dünya Savaşı'nın yenilmiş Almanya'sının bir yetkilisi “Savaşta bizi Sovyet orduları değil, Bakü petrolü yenmiştir” demiştir.¹³⁵ 1960'lı yıllarda Bakü petrol sanayii'nde üretim azalması olmuştur. 1965 yılında petrol üretimi 21 milyon ton olmuştur.¹³⁶ 1971'de ise üretim 19.2 milyon ton olurken, 1975 yılında toplam petrol üretimi 27.1 milyon tona çıkmıştır.

1980'den sonra Azerbaycan petrol sanayiinde hızlı gerileme yaşanmıştır. Bunun sebebi Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde (Sibirya, Ural, Tataristan,

¹³²KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.57.

¹³³SARAY, Azerbaycan..., s.50-51.

¹³⁴AKDIŞ, a.g.e., s.104.

¹³⁵ULUDAĞ-SERİN, a.g.e., s.242.

¹³⁶SARAY, Yeni Türk..., s.56.

Başkurdistan, Kuzey Kafkas) verimli ve zengin petrol rezervlerinin bulunması sonucunda Merkezin Azerbaycan petrolüne dikkatinin azalması teknolojik gerilik sermaye yatırımının yetersizliği ve yabancı kapitalin olmaması gibi nedenler olmuştur.¹³⁷ Hatta 1940'larda toplam Sovyetler Birliği petrol ihtiyacının % 76'sını karşılayan Azerbaycan'ın payı 1987'de % 4'e, 1989-1990'da ise % 2'ye düşmüştür.

Azerbaycan'da SSCB döneminde petrol önceleri sadece karadan çıkarılırken 1950'lerden sonra denizde de petrol çıkarılmaya başlanmıştır. Petrol çıkarma ve üretiminde "Hazardeniz Neftgaz" kıyıda "Azneft" ise karadan petrol çıkaran iki tekel durumunda olmuşlardır. "Azneft" üretim birliğince, yaklaşık 50 yıldan fazla bir zaman içinde kullanılan 40 yatakta, fabrikadaki enerjinin bir hayli tükenmesi nedeniyle çıkarılan petrolde, su karışımı % 80'in üzerinde olmuştur.¹³⁸ Hazar denizinde çalışır durumda olan 14 petrol-gaz yatağında rezervlerden yararlanma oranı yılda % 6 iken, ayrı ayrı yataklarda bu oran % 12-13 civarında olmuştur. 1989 verilerine göre petrolün % 77'si Hazar Denizi'nden sağlanmıştır. 1987'den sonra Azerbaycan petrol sanayinin daha bağımsız bir yapıya kavuşturulması müzakere olunmaya başlamış ve 1988 yılının sonbaharında Azerbaycan SSC Devlet Yanacak Komitesi kurulmuş ve bu kuruluş merkezden bağımsız olarak Azerbaycan'ın tabiliğine verilmiştir. Azerbaycan Devlet Yanacak Komitesi kısa zamanda tüm SSCB ülkelerine 33 çeşitte ayrıca 25 yabancı ülkeye 20 çeşitte milyonlarca tondan çok petrol ürünü ihraç etmiştir. Azerbaycan SSC ülke dahilinde ürettiği petrol ürünlerinin sadece % 36'sını, yani 6-7 milyon tonunu iç üretimde kullanmıştır, geri kalanı ise birliğin diğer ülkelerine ve yabancı ülkelere gönderilmiştir.

1980'den sonra Azerbaycan'ın petrol üretiminde önemli düşmeler olmuş hem "Hazardeniz Neftgaz" hem de "Azneft" in çıkardığı petrolde istikrarsız üretim değişimleri olmuştur. Bu değişimleri aşağıdaki tablodan da görebiliriz.

¹³⁷Elman NESİROV, *Azerbaycan Nefti ve Beynelhalk Mügavileler (1991-1999)*, Respublika Hatıra Kitabı Neşriyyatı, Bakı-1999, s.10.

¹³⁸KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.58.

Tablo 12: Azerbaycan'ın Petrol Üretimi (1000 Ton)

Yıllar	Hazardeniz Neftgaz (Kıyı)	Azneft (Kara)	Genel Hacim
1980	9.600	5.053	14.653
1981	9.371	4.703	14.074
1982	8.247	4.666	12.913
1983	8.409	4.286	12.695
1984	8.447	4.057	12.504
1985	9.233	3.909	13.142
1986	9.414	3.902	13.316
1987	10.069	3.734	13.803
1988	10.324	3.417	13.741
1989	10.136	3.023	13.159
1990	9.931	2.582	12.513

Kaynak: TİKA, *Avrasya Dosyası*, Sayı: 85, Ekim 97/2, s.5.

Tablo 12'den de görüldüğü gibi Azerbaycan petrol üretimi 1980-1990 yılları arasında önemli ölçüde düşmüştür. Bu düşüş özellikle kara'dan "Azneft" in çıkardığı petroldeki azalmadan kaynaklanmıştır.

Doğalgaz petrole birlikte çıkarılmakla birlikte SSCB'de hem çıkarılmak, hem de kullanılmak açısından doğalgazın vatanı Azerbaycan sayılmıştır. Ülkede doğal gaz toplam rezervinin 118.65 milyar m³ olduğu tahmin edilmiştir. 1965 yılında doğalgaz üretimi 6 milyar m³, 1967 yılında 5 milyar 772 milyon m³, 1971 yılında ise 5 milyar 800 milyon m³, olmuştur. 1980'den sonra 1970'li yıllara oranla doğalgaz üretimi iki katına çıkmıştır ve üretim tüketimin iki katı olmuştur. Bunu aşağıdaki tablodan görebiliriz.

Tablo 13: Azerbaycan'ın 1980-1990 Doğalgaz Üretimi ve Tüketimi (Milyon m³/Yıl)

Yıllar	Üretim	Tüketim
1980	14.202.000	-
1981	14.839.100	-
1982	15.072.500	-
1983	14.680.600	-
1984	14.598.200	-
1985	14.301.000	7.344.893
1986	11.826.400	7.616.500
1987	12.800.200	8.613.100
1988	11.826.400	9.129.700
1989	11.111.600	9.284.400
1990	9.925.700	10.216.500

Kaynak: TİKA, *Avrasya Dosyası*, Sayı: 24, Ocak 95/1, s.3.

Tablo 13'den de görüldüğü gibi doğalgaz üretimi 1985'den sonra önemli ölçüde düşerken tüketim ise 1985'den itibaren önemli ölçüde artmıştır. Hatta 1990'dan sonra Azerbaycan doğalgaz üretiminde tüketimi karşılayamamış ve SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinden ithalat yoluna başvurmuştur.

Petrol ve doğalgazdan başka yeraltı zenginliklerine sahip olan Azerbaycan'da bakır, demir, kobalt, kurşun, kömür, natriyum sülfat, göl ve kaya tuzları, az miktarda altın ve gümüş gibi madenler de bulunmuştur. Dağıstan'a komşu bakır, kükürt, kurşun, çinko, kobalt ve tuz yatakları da bulunmuştur. Daşkesen bölgesine "Azerbaycan'ın Uralı" denmiştir. SSCB döneminde Azerbaycan SSC'deki maden rezervleri Tablo 14'de ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Tablo 14: Azerbaycan SSC'nin Maden Rezervleri

Yatak Çeşidi	Yatağın Bulunduğu Bölge	Yatak Sayısı	Birim	Rezerv Miktarı
Alunit (Alüminyum Madeni)	Daşkesen rayonu	1	Bin ton	162.000
Demir Madeni	Daşkesen rayonu	3	Bin ton	240.000
Cıva	Kelbeçer ve Laçın rayonları	4	Ton	1.500
Kurşun, Çinko	Balakan rayonu	5	-	Belli değil
Boksit	Zeçlik (Gence Şehri)	-	-	Belli değil
Bakır	Gedebey ve Balakan rayonları	5	Bin ton	800-1000
Altın	Kelbeçer, Gedebey, Zengilan ve Tovuz rayonları	5	-	Belli değil
Kobalt	Daşkesen rayonu	3	Bin ton	10-15
Molibden	Nahçıvan Muhtar Cum.	2	Bin ton	1000-1200
Pirit	Hanlar ve Balakan rayonları	3	Bin ton	37.000
Jips	Ağcakent (Hanlar rayonu)	2	Bin ton	41.000
Anhidrit	Ağcakent (Hanlar rayonu)	1	Bin ton	10.000
Kireç	Ağdere, Gence ve Terter rayonları	4	Bin ton	5.000
Bentonit	Kazak rayonu	2	Bin ton	80.000
Seolit	Tovuz rayonu	1	Bin ton	22.000
Kuvars	Bakü şehri ve Guba rayonu	2	Bin ton	30.000
Seramik Hammaddesi	Daşkesen rayonu	1	Bin ton	2.000
Yüzlük Taşı	Küçük Kafkasya dağları ve Nahçıvan Muhtar Cum.	-	-	-
Kireç Taşı	-	22	Bin m3	60.000
Mermer	-	2	Bin m3	7.000
Porfir	-	12	Bin m3	30.000
Traverten	-	1	Bin m3	1.000
Tuf	-	2	Bin m3	15.000
Gabro	-	1	Bin m3	1.000
Konglomera	-	1	Bin m3	2.000
Teşenit	-	1	Bin m3	2.500
Çimento Hammaddesi	Bakü şehri, Ağdam rayonu	11	Bin ton	625.000
Kaya Tuzu	Nahçıvan Muhtar Cum.	2	Bin ton	1.000.000
Dolomit	Nahçıvan Muhtar Cum.	1	Bin ton	10.000
Kuvars ve Kuvarsitler	Daşkesen rayonu	2	Bin ton	8.000
Dinas Kireç Taşı	Daşkesen rayonu	1	Bin ton	50.000
Soda Üretimi için Kireç Taşı	Zengilan rayonu	1	Bin ton	250.000
Bitümlü Kum	Neftçala rayonu	1	Bin ton	1.000
İnşaat Taşı	Cumhuriyetin Tüm rayonları	24	Bin m3	204.400
Kil (Tuğla, Keramit üretimi için)	Cumhuriyetin Tüm rayonları	73	Bin m3	170.000
Kum-Çakıl	Cumhuriyetin Tüm rayonları	61	Bin m3	1.200.000
İnşaat Kumu	Cumhuriyetin Tüm rayonları	13	Bin m3	50.000
Perlit	Kelbeçer rayonu	1	Bin m3	5.000
Renkli Madenler	Hanlar ve Daşkesen rayonları	2		50
İyot-Brom	Bakü şehri, Neftçala ve Salyan rayonları	5	Bin m3 (gün)	250
Yeraltı (Tatlı) Suları	Cumhuriyetin Tüm rayonları	59	Bin m3 (gün)	2.000
Maden Suları	Cumhuriyetin Tüm rayonları	29	Bin m3 (gün)	20

Kaynak: Jeoloji ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı, Bakü, 1992.

Tablo 14'den de anlaşılacağı gibi, Azerbaycan özellikle demir, alüminyum, kurşun-çinko, pirit, jips, kobalt, anhidrit yanı sıra, taşocaklığı ve inşaat malzemeleri bakımından da zengin olmuştur. Bu arada çinko, kurşun, bakır, kobalt aynı zamanda altın ve gümüş rezervlerinden yararlanılması Azerbaycan SSC'nin çevre kirliliği açısından önemli sorunlar yaratmıştır. Madencilik ülke ekonomisine enerji ve sanayi hammaddeleri ihtiyacını karşılamak ve işlenmiş ürün ihracatını artırmak suretiyle, önemli katkı sağlamıştır.

Azerbaycan enerji sistemi SSCB döneminde kurulu güç itibariyle Kafkasya'da birinci sırada yer almıştır. 2. Dünya savaşından önce Azerbaycan'da üretilen elektrik enerjisi 1,5-2 milyar kilovat saat olmuştur. 1965 yılında üretilen elektrik enerjisi miktarı 2. Dünya Savaşı'ndan önceki duruma göre 8 kat artmış ve 15 milyar Kw/h olmuştur.¹³⁹ 1990 yılına gelindiğinde elektrik enerjisi üretimi 23.2 milyar Kw/h düzeyinde gerçekleşmiştir. Tüm SSCB'de enerji üretimi ağırlıklı olarak termik kökenli olmuş ve enerji tüketiminin 3/4'ü sanayide kullanılmıştır. Azerbaycan SSC enerji sistemi de SSCB'de önemli potansiyel oluşturmuştur. Bunu Sovyetler Birliği'nde enerji üretimini gösteren Tablo 15'den de görebiliriz.

Tablo 15: Sovyetler Birliği'nde Enerji Üretimi (Milyar Kwh)

	1985	1988	1989	1990
SSCB (Toplam)	1.544	1.705	1.722	1.726
Rusya Federasyonu	962	1.066	1.077	1.082
Ukrayna	272	297	295	298
Belarusya	33.2	38.2	38.5	39.5
Özbekistan	47.9	50.6	55.9	56.3
Kazakistan	81.3	88.4	89.7	87.4
Gürcistan	14.4	14.6	15.8	14.2
Azerbaycan	20.7	23.6	23.3	23.2
Letonya	21.0	26.0	29.2	28.4
Moldavya	16.8	17.0	17.0	15.7
Latviya	5.0	5.1	5.8	6.6
Kırgızistan	10.5	14.2	15.1	13.4
Tacikistan	15.7	18.8	15.3	18.1
Ermenistan	14.9	15.3	12.1	10.4
Türkmenistan	11.0	12.9	14.5	14.6
Estonya	17.8	17.6	17.6	17.2

Kaynak: Narodnoye Nozaystvo, SSSR-1990.

Tablo 15'den de görüleceği gibi enerji üretiminde Rusya Federasyonu önde giderken bunu önem sırasıyla; Ukrayna, Kazakistan, Özbekistan ve Belarusya izlemektedir. Azerbaycan ise sıralamada 7. gelmiştir.

¹³⁹SARAY, a.g.c., s.51.

Azerbaycan'da enerji üretiminin % 92.5'i termik, geri kalanı ise hidroliktir. Enerji üretimi 21 termik santral ve 2 hidroelektrik sandralden olmak üzere 112 işletme ve birimi kapsamıştır. 1990'lı yılların başında santrallerin bazısı durmuş enerji üretiminde önemli düşmeler yaşanmıştır. Son verilere göre çalışır termik santral sayısı 8, hidrolik ise 9 olup, kurulu güç 4984 bin Kwh'ı bulmuştur.¹⁴⁰ Kurulu güç ve üretim bakımından Azerbaycan DRES (Devlet Rayon Elektrik Santrali) 2.400 bin kwh kurulu güç ve 11.833 milyon kwh üretim bakımından birinci sırayı alırken bunu 1.050 bin kwh kurulu güç ve 6.300 milyon kwh üretimle Ali Bayramlı DRES izlemiştir.

2.2. Tarım Sektörünün Durumu

Dünyanın en büyük sosyalist devleti olan SSCB, tarımda da işlenen 225 milyon hektar araziye dünyada birinci gelirirken, toplam dünya topraklarının da %15.6'sını oluşturmuştur. SSCB'de toplam tarım topraklarının (işlenen arazi, bağ-bahçe, çayır-mera dahil) miktarı 600.1 milyon hektarı bulmuştur. Tüm tarımsal araziler (çiftçilerin kullanımına verilen hariç) merkezi hükümetçe planlanarak işletilmiştir. Öte yandan kolhoz ve sovhozların sahip olduğu toprak miktarı 545.2 milyon hektar olup, bunun toplam içindeki oranı ise % 90.8'dir.¹⁴¹ Bu büyük arazi varlığı ve tarımsal potansiyeline rağmen Sovyetler Birliği, her zaman başta tahıl olmak üzere, et ve temel gıda maddelerini ithal etmek durumunda kalmış ve bunun için de ortalama 20 milyon dolar/yıl harcamıştır.

Kolhoz, "Kollektif Ekonomi" anlamına gelen Rusça "Kollektivnoye Hozyaystvo" kelimelerinin kısaltılmışıdır. Bu işletmelerde toprak üretim araçları ve hayvanlar kolhozun malıdır. İşletmeler seçimle işbaşına gelen bir ekip tarafından yönetilmekte ve kolhozda yaşayan 18 yaşını dolduran herkes seçmen sayılmıştır. Yönetimde genellikle uzmanlar (baş mühendis, mühendis, ekonomist, muhasebeci, sulama mühendisi, hayvan teknisyeni vb.) görevlendirilmiştir. Kolhozda elde edilen gelirler kolhoz üyeleri arasında emeğin niteliğine göre bölüştürülürken, ayrıca kolхозlarda çalışan ailelerin herbirine müşterek araziye ek olarak, kendisine ait bir ev, bahçe, tarla, ağıl, kümes ve bir inek besleyebilecek ahır edinme hakkı tanınmıştır. Köylülerin özel çalışmalarından elde ettikleri ürünler, kendileri tarafından, kolhoz pazarlarında satılmıştır.

¹⁴⁰KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.65.

¹⁴¹KARABAĞLI, a.g.e., s.54.

Sovhoz; “Sovyet Ekonomisi anlamına gelen Rusça “Sovetskoye Hozyaystvo” kelimelerinin kısaltılmışıdır. Devlet üretme çiftlikleri biçiminde yapılanmış bu kuruluşları hükümet tarafından atanan bir müdür yönetmiştir.

Merkeziyetçi pazarlamanın oluşumunda; Devlet İktisadiyyat ve Planlama Komitesi ile Kent Tasarrufatı Nazırlığı (Tarım Bakanlığı), bir yandan devlet işletmelerinin hammadde ile halkın besin gereksinimlerini de gözönüne alarak bir üretim programı hazırlarken (hazırlık programı) öte yandan bu programa dayalı olarak tarımsal ürünlerde yapılması gereken devlet alımlarını, ürün ve miktar bazında belirlemekte (tedarik programı) ve kolhoz ve sovhozlar, yıl sonunda devlet taahhüdünü yerine getirmek üzere çalışmalara başlarlar ve bu sorumluluğunu da büyük ölçüde yerine getirirler.

Sosyalist tarım ekonomisi, ekonominin tüm alanlarında olduğu gibi kolektif (toplumsal) mülkiyetin özel mülkiyet yerine geçirildiği yapının genel özelliklerinin taşıdığıdır. Bu bağlamda Azerbaycan’da da tarım topraklarının mülkiyeti devletin elinde olmuştur. Devlet bu, mülkiyet hakkını, yukarıda kısaca tanımladığımız, sovhoz ve kolhoz işletmeleri eliyle kullanmıştır. Sovyetlerin Türk ülkelerinde izlediği tarım politikası, (dolayısıyla Azerbaycan’da) genellikle üç alanda ayrı ayrı gelişmiştir: Pamuk üretimini artırma, yeni ekim alanları kazanma ve suni sulama yöntemlerine geçme. Bu doğrultularda izlenen tarım politikası sonucunda ülke bir tarım ülkesi olmaya zorlanmış, tarıma elverişli toprak sahası %7’den %51’e çıkarılmıştır.

Daha önce de değindiğimiz gibi Azerbaycan’da ve bütün Sovyetler Birliği’nde tarımsal çalışmalar iki ana sistem ile yürütülmüştür.

Sovhoz adı verilen “Devlet üretme çiftlikleri”nde çalışanlar belirli ücret alıyordu. Devlet çalışanlara, ev, iş, küçük toprak parçası veriyor ve işler merkezi planlama uyarınca yapılıyordu. Doğal olarak sermaye gibi, tarladan kaldırılan ürün de tamamıyla devlete ait olmuştur.

Kolhoz denilen “kolektif çiftlikler” ise, bir anlamda kooperatif sistemini andırmaktadır. Devlet, 100-1500 ailelik gruplara belirli bir toprak parçasını veriyor ve bu arazide çalışacak olanlar, yöneticilerini seçerek işe koyuluyorlardı. Kolhozda çalışanlar, Sovhozda çalışanlara oranla daha az aylık ücret alıyorlardı ama onların Sovhoz işçilerine göre avantajları büyük olmaktadır; çünkü elde ettikleri ürüne göre

prim almakta, böylelikle ellirene daha çok para geçmektedir.¹⁴² Fakat kolhoz'un verimsiz topraklarında çalışanların prim şansları bulunmadıklarından, sovhozda çalışmak onlar için daha karlı sayılmıştır.

Gerek Sovhoz ve gerekse Kolhozlarda merkezi otorite egemen olmuştur. Bu çerçevede hayati önemi olan tarımda monokültür bir yapı oluşturularak cumhuriyetlerin birbirlerine bağımlılığı giderek arttırılmıştır.¹⁴³ Böylece ekonomik bağımlılığın gerçekleştirilmesine planlı olarak büyük önem verilmiş ve zaman içinde bu hedefe bütün boyutlarıyla ulaşılmıştır.

Azerbaycan tarımının (köy tasarrufatının) en büyük üstünlüklerinden biri odur ki, birçok ülkede yetiştirilme areali nisbeten kısıtlı olan kıymetli tarım bitkilerinin (pamuk, üzüm, subtropik meyvalar, çay, zeytin) burada yetiştirilme olanağı çok fazla olmuştur.¹⁴⁴ Ülkede tarım büyük ölçüde sulamaya dayanmıştır. Sulama tesislerinin genişletilmesi için gerekli çalışmalar yapılmış ve Mingeçevir barajından su alan Şirvan ve Karabağ kanalları milyonlarca hektar araziye rahatlıkla sulayabilecek bir kapasiteye ulaşmıştır. Sulama imkanlarının geniş olması dolayısıyla Azerbaycan'da çay, sebze ve meyva üretimi de gelişmiştir. Ülke arizisinin %12'sinin (1033 bin hektar) ornamlarla kaplı olması, çeşitli orman ürünlerinin üretimi için çok geniş potansiyel oluşturmuştur. Bu arada hayvancılıkta bilhassa kolhoz ekonomisinde önemli bir yer almıştır. Sütünden ve etinden istifade edilen inek ve manda çeşitleri ile et, yün ve sütünden istifade edilen koyun çeşitleri en sağlıklı bir şekilde üretilmiştir. Kısacası tarım ve hayvancılıktan elde edilen bu önemli gıda maddeleri Sovyetler için ayrı bir gelir kaynağı oluşturmuştur.¹⁴⁵ Tıpkı petrol ve doğalgaz meselesinde olduğu gibi yetiştirilen bu ürünlerin büyük çoğunluğu Moskova'ya gitmiş, geriye kalan ise ancak Azeri halkının ihtiyaçlarını asgari ölçülerde karşılayabilmiştir.

2.2.1. Pamukçuluk

Pamuk Azerbaycan'ın en önemli tarım ürünleri arasında yer almıştır. Petrolün

¹⁴²Irfan Ünver NASRATTİNOĞLU, "Azerbaycan Cumhuriyeti" **Gezi Notları**, Ergün Matbaası, Ankara, 1982, s.48.

¹⁴³İktisadi Araştırmalar Vakfı, **Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkilerinin Geliştirilmesi Konferansı**, (Derleyen: Ahmet İncekara), İstanbul, 1996, s.79.

¹⁴⁴NADİROV, a.g.e., s.18.

¹⁴⁵SARAY, a.g.e., s.57.

“kara altın” (siyah altın) olarak adlandırıldığı Azerbaycan’da “ak altın” (beyaz altın) adıyla anılan pamuk ülkenin bir başka tabiyat zenginliği sayılmıştır. Pamukçuluk Azerbaycan tarımının her zaman lokomatifi durumunda olmuştur. Düzenli olarak sulanan topraklarda yetiştirilen pamuğun toplam ekin sahası 270 bin hektara varmış, pamuk ham malı üretiminin hacmi ise ortalama 540 bin ton civarında olmuştur.

Dünya pamuk üretiminde 3. sırada bulunan SSCB, bu pamuğun %9’unu Azerbaycan’dan temin etmiştir. Ülkede toplanan pamuğun tümü yerli pamuk tezimleme fabrikalarında ilkin imaldan geçtikten sonra, hammadde olarak SSCB’nin diğer Cumhuriyetlerine gönderilmiştir. Azerbaycan pamukları ile Sovyetler Birliğinin diğer Türk Cumhuriyetlerinden elde edilen pamuk SSCB pamuk üretiminin %100’e yakınıni teşkil etmiştir. Bu üretimin %90’ını Batı türkistan, %10’unu da Güney Kafkasya karşılamıştır. Güney Kafkasya’nın 221.000 hektar olan pamuk sahasının 214.000 hektarı, yani %97’si Azerbaycan’da bulunmuştur.¹⁴⁶

Pamuk üretimi Azerbaycan’da Kura ve Aras (Kür ve Araz) nehirlerinin teşkil ettiği Şirvan ve Talış ovalarında yetiştirilmiştir. Ülkede pamuk üretimi 1913 yılında 64 bin ton olurken, 1924 yılında 92.850 hektar arazinin pamuk tarlası haline getirilmesine bakmayarak üretim gerileyerek 50 bin ton olmuştur. 1970’li yıllara kadar ülkede pamuk üretiminin seyri istikrarsız bir tablo çizmiştir. 1940’da üretim 154 bin ton, 1945’de 65 bin ton, 1950’de 284 bin ton, 1960’da 366 bin ton, 1966’da ise 336 bin ton olmuştur.¹⁴⁷

1980 yılına gelindiğinde ülkede tarım sektörü önemli gelişmeler göstermiştir. Tarımda gayri safi hasıla 1920’li yıllara nazaran 7 mislinden fazla artmıştır. 1969 yılına oranla pamuk üretimi 2.5 misli artış, 1970-1979 yılları arasında devlete, önceki on yıla oranla 2 milyon ton fazla pamuk satılmıştır. 1981 yılında pamuk üretimi 1.009.000 ton olarak gerçekleşmiştir. SSCB pamuk üretiminde 4. sırada bulunan Azerbaycan; 1989’da Özbekistan SSC ile birlikte 4.858.000 tonluk üretimle ilk sıraları paylaşmıştır.

2.2.2. Hayvancılık

Azerbaycan ekonomisinin en önemli sahalarından birini hayvancılık teşkil etmiştir ve bunun payına toplam tarımsal üretimin % 39’undan fazlası düşmüştür.

¹⁴⁶ULUDAĞ, SERİN, a.g.e., s.243.

¹⁴⁷ULUDAĞ, SERİN, a.g.e., s.410.

Cumhuriyette hayvancılığın gelişiminde geniş yaz ve kış otlakları ile büyük sahalarda ekilen yem bitkilerinin önemli bir yeri olmuştur. Yem bitkileri (531 bin hektar) toplam ekin sahaları içinde kapladığı alana göre birinci yeri almıştır. Ülkede hayvancılığın amacı iç talebi karşılamak olmuş, fakat hayvansal ürünlerin hiçbirinde cumhuriyetin iç talebi karşılanamamıştır.¹⁴⁸ Azerbaycan'da hayvansal üretim genellikle kohoz ve sovhoz adı verilen kollektif çiftlikler ve devlet üretme çiftliklerinden sağlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan'da ehli hayvan sayısı 5 milyon civarında olmuştur. Sığır, koyun ve manda cinsleri bu miktarın ekseriyetini teşkil etmiştir. Deve, katır, merkep daha ziyade ziraatte kullanılmıştır. Süt ve sütlü gıda maddeleri köy ekonomisinin mühim ürünleri olmuştur. Dünyada nesli azalmış hayvanlardan olan ceylan, cüyür, köpger, geyik, dağ keçisi, dağ koyunu, ularturaç vb. hayvan türleri korunmaya alınmıştır. Ayrıca, Sovyet rejiminin Türk Müslüman memleketlerinde yürüttüğü hayvancılık politikasının mühim bir kısmı domuz üretimini arttırmaktan ibaret olmuştur. Balıkçılıkta kura nehri üzerindeki Salyan şehri, önemli yer tutmuştur. Burada mersin, yayın, sazan, gibi tatlı su balıkları kura nehrinden yakalanıp tesislerde işlenerek konserve hayvan imal edilmiştir.

Azerbaycan'da büyük ve küçükbaş hayvanların çoğunluğu kültür ve melez ırklardan oluşmuştur.¹⁴⁹ Kolhoz ve sovhozlarda bulunan sığırların %70'i, koyunların %35-40'ı kültür ırk ve melez ırktan olmuşlardır. Varolan alt yapı olanaklarına, melez ve kültür ırklarının varlığına, nitelikli işgücünün ağırlığına karşın, üretimde verimliliğin çok düşük düzeyde olduğu gözlenmiştir. SSCB döneminde Azerbaycan'da hayvancılık ağırlıkla entansif koşullar ve barınaklarda yapılmış, otomasyon sağlanmış ve alt yapı ile yem üretimi yeterli düzeyde bulunmuştur.

Azerbaycan'da yerli sığır ırkları Azerbaycan sığırı, konur karkas sığırı ve yerli karışık sığırlar olmak üzere başlıca üç gruba ayrılmıştır. Bu ırkların ortak özelliği düşük süt verimleri ve karkas ağırlıklarının azlığı olmuştur.

1970'den bu yana ülkede 41 adet süt sığırcılığı işletmesi (kompleksi) kurulmuştur. Bu işletmeler 400, 600 ve 800 başlık sağmal süt ineği barındıran ihtisaslaşmış işletmelerdir. Ayrıca her biri 1.600 başlık 27 adet besicilik ünitesi, 3000

¹⁴⁸NADİROV, a.g.e., s.23.

¹⁴⁹KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.39.

başlık 19 adet düve yetiştirme (süt sığırcılığı için) ünitesi mevcut olmuştur. Ülkedeki mevcut kolhoz ve sovhozların %70'inde bitkisel üretim faaliyetleri yanında hayvansal üretim de belli kapasitelerde yapılmıştır.¹⁵⁰ Ülkedeki sığır popülasyonunun %20-23'ü siyah alacalardan, %20'si konur karkas ırkından, %8'i simental ırkından, %8'i konur latviya'lardan, %9'u esmer sığırlardan ve geri kalanı yerli ırklardan oluşmuştur.

Ülkedeki koyun ırkları içinde yağlı kuyruklu olan karadolak ile karabağ ırkları, büyük kuyrukları ile önem kazanmışlardır. Koyun popülasyonu içinde ayrıca Tuj koyunları, Lezgi koyunları (kama kuyruklu) ve kala koyunları da bulunmuştur. Koyunlar et ve yapağı verimleri için yetiştirilmekte olup sütleri kullanılmamıştır.

Azerbaycan'da küçükbaş hayvanlar içinde keçi yetiştiriciliğinin fazla ağırlığı olmamıştır. Keçiler genellikle engebeli alanlarda koyun sürüleri içinde, az miktarlarda yer almıştır. Keçi mevcudunun büyük çoğunluğunu yerli hayvanlar oluşturmuştur.

Ülkede etlik piliç (broiler) ve yumurta tavukçuluğu ihtisaslaşmış işletmelerde yoğun bir şekilde yapılmıştır. Ülkede 24'ü yumurta 22'si ise etlik piliç (broiler) olmak üzere 46 tavukçuluk işletmesi faaliyet göstermiştir. Büyük kapasiteli yumurta tavukçuluğu işletmeleri Bakü, Kilezi, Bilesuvar ve Gencede yer almışlardır. Bu işletmelerde kullanılan yumurtacı hibritler Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından önce Rusya'dan ve Estonya'dan anaç düzeyinde getirilmiştir.¹⁵¹ Etlik piliç işletmelerinden Bakü işletmeleri, Siyezen, Devci, Celilabad, Garagaşlı işletmeleri çok büyük kapasiteye sahiptirler. Yeni Bakü işletmesi 1987'de SSCB teknolojisi ile kurulmuş olup her biri 23.760 piliç kapasiteli 220 adet küme ihtiva etmiştir. Siyezen işletmesi ise 1985'de kurulmuş, olup her biri 17.120 piliç kapasiteli 186 küme sahip olmuştur. Her iki işletmede de kesim yerleri, yem depoları, soğuk muhafaza ve şoklama yerleri bulunmuştur. Ayrıca her birinde 30-35 adet 55.000 kapasiteli kuluçka makinaları bulunmuş, kümeslerde otomatik yemleme, sulama ve altlık temizleme sistemleri de mevcut olmuştur.

Etlik piliç anaçları bağımsızlıktan önce Baltik ülkeleri, Ukrayna, Rusya ve Macaristan'dan alınmış, etlik piliç için 2 anaç işletme (5-8 milyon kapasite) bulunmuştur. Bunlara rağmen Azerbaycan etlik işletmelerinde verimlilik düzeyi çok düşük olmuştur.

¹⁵⁰TOBB, a.g.e., s.34.

¹⁵¹TOBB, a.g.e., s.36-37.

1971 yılı istatistiklerine göre ülkede 614 bin baş manda ve inek olmak üzere 1.575 bin baş büyükbaş hayvan, 4.447.9 bin baş koyun ve keçi, 121.2 bin baş domuz varlığı bulunmuştur.¹⁵² 1990'lı yılların başındaki verilere göre Azerbaycan SSCB'de 15 milyon sığır ve 5 milyon koyun mevcuttu.

2.2.3. Üzümcülük

Azerbaycan'da üzüm bağları Büyük Kafkasların kuzey ve güney yamaçlarında, ülke güneyindeki Talış Dağlarının doğu yamaçlarında ve kuzey batıdaki Gence-kazak düzündeki yaygınlaşmıştır. Üzüm üretiminde de kolhoz ve sovhoz geleneğinden vazgeçilmemiştir. Ülkedeki üzümlüklerin umumi sahası 200 bin hektara kadar varmış, toplanan üzüm miktarı ise ortalama 1.200 bin tona yakın olmuştur. Ülke arazisinde genellikle 2 çeşit üzüm yetiştirilmiştir. "Sofra üzümü" denilen üzüm tüketimde kullanılmakla birlikte, bu üzüm türü ülke arazisinde çok az yetiştirilmiştir. Üzüm üretiminin büyük bir kısmı şarapçılıkta kullanılmıştır. Ülkedeki yıllık şarap üretimi 10 milyon şişe şarap ve şampanya olurken, şarap ve şampanya'nın %10'u ihraç edilmiştir. Azerbaycan SSC'de "üzümcülük ve şarapçılık Bakanlığı"nın faaliyet göstermesi ülkede üzümcülüğe çok fazla önem verildiğini göstermektedir.

Azerbaycan, 1970'lerin başından bu yana SSCB'nin en büyük üzüm üreticisi olmuştur. Birlik ülkeleri içinde Moldova'dan sonra üzüm üretiminde ikinci sırada bulunan Azerbaycan'da, üzüm bağlarının %65'i suni sulamaya dayanmıştır.

1981 yılı içerisinde üzüm üretimi 1.602.000 ton olurken, 1985'de üretim 1.789.9 bin tona yükselmiş, 1989'da ise 1.054 bin tona gerilemiştir. Üzüm Azerbaycan tarımında yem bitkilerinden sonra ikinci önemli ürün olmuştur.

Diğer sahalarda olduğu gibi üzüm üretiminde de verimsizlik önemli bir sorun olmuştur. Azerbaycan SSC'nin dış dünyaya kapalı olması sonucunda, zirai mücadelede günümüzde kullanılmayan bazı preparatlar oldukça geri tekniklerle uygulanmıştır. Üzüm üretiminde kullanılan göztaşı buna belirgin bir örnek teşkil etmiş, göztaşı yetersizliği nedeniyle de her yıl yaklaşık 200-300 bin ton üzüm kaybı oluşmuştur.

¹⁵²BAYKARA, a.g.e., s.25.

2.2.4. Tütüncülük ve Yeşil Çay Yetiştirilmesi

Azerbaycan tütün ve yeşil çay yaprağı üretimine göre Sovyetler Birliğinin ikinci Cumhuriyeti olmuştur. Tütün ve çay üretimi ülkenin belirli bölgelerinde yapılmıştır. Çay, Sovyetler Birliğinin Gürcistan SSC'dan sonra ikinci mühüm çay üretim sahası olan Lenkeran havalisinde yetiştirilmiştir. Tütün üretimi ise Bakü, Gence, Şamahı ve Şeki'de yapılmış ve buralarda bulunan fabrikalarda işlenmiştir.

Ülkenin pamuktan sonra ikinci derecede önemli endüstri bitkisi olan tütün, Sovyetler Birliği döneminde Birliğin tütün ihtiyacının 1/6'sını karşılamıştır.¹⁵³ Tütün üretimi özellikle Şeki bölgesinde gelişmiştir. Ülkede "Samsun", İtiyaprak-Keskin Yaprak ve "Trabzon" çeşidi kaliteli tütünler yetiştirilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da ortalama 50 bin tona yakın tütün üretilmiştir. Üretilen tütünün bir bölümü ülke içinde hazır mahsul haline getirilmiş, geri kalanı ise Birliğin diğer şehirlerinde yerleşen tütün fabrikalarına gönderilmiştir.

Tütün genellikle kolhoz ve sovhozlarca üretilmiş ve yıllara göre de üretim miktarında önemli değişimler olmamıştır. Stratejik ürün olan tütünün fiyatlandırılması ve alımını devlet kuruluşları yapmıştır. Ülkede üretilen tütün miktarı 1985'de 60 bin ton olurken, 1989'da üretim 48.4 bin tona düşmüş, 1990'da ise yükselerek 53 bin ton olmuştur. Tütün üretim alanı 1975'de 16,6 bin hektar olurken, 1990'da üretim alanında azalma gözlenmiş 14.8 bin hektarlık arazide tütün üretilmiştir. Tütün üretim alanlarının azalması ülkede tahıl üretimine daha fazla önem verilmeye başlamasıyla oluşmuştur.

Çay üretiminde de ülke Sovyetler Birliğinde Gürcistan'dan sonra ikinci sırada bulunmuştur. Çayın yalnız lenkeran havalisinde yetiştirilmesine bakmayarak iç talebi karşılamak mümkün olmuştur. Ülkede SSCB döneminde yılda ortalama 30 bin tondan fazla yeşil çay yaprağı toplanmış ve ilk sanayi imalinden sonra ham malın ancak az bir hissesi Cumhuriyet dahilinde hazır mahsul haline getirilebilmiştir.¹⁵⁴ Yeşil çay yetiştirilen alanların %62'sinde yağmurlama sulama sistemleri kurulmuştur.

Çay üretim alanları ve üretim miktarı 1970'lerden itibaren hızla artmıştır. Bunu aşağıdaki Tablo 16'dan da görebiliriz.

¹⁵³TOBB, a.g.e., s.30.

¹⁵⁴NADİROV, a.g.e., s.23.

Tablo 16: Azerbaycan'da Çeşitli Yıllarda Çay Üretimi

Yıl	Ürün Alınan Alan (Bin Hektar)	Üretim (Bin Ton)
1940	0,12	0,24
1970	5,8	9,9
1975	4,8	13,1
1980	4,6	21,8
1985	7,3	31,7
1988	7,0	34,5
1990	7,9	30,7

Kaynak: TİKA, *Avrasya Dosyası*, Sayı: 96, Nisan 98/1, s.5.

Tablo 16'dan da görüldüğü gibi 1940 yılında yeşil çay üretim alanı 0.12 bin hektar, yeşil çay üretimi ise 0.24 bin ton olmuştur. 1970'de ise üretim alanı 5.8 bin hektara yükselirken, üretim miktarı da 9.9 bin ton olmuştur. 1988'e kadar üretim sürekli artarken 1990'da tekrar düşüşe geçmiştir. Bu düşüşün sebebi de SSCB'deki gelişmelerin ve Ermenistan'la başlayan Karabağ sorununun ülke ekonomisine etkisiyle açıklanabilir.

2.2.5. Ormancılık ve Meyvacılık

Azerbaycan arazisinin % 12'si ormanlarla kaplıdır. Sovyet yönetimi ormanlardan sanayi ve başka amaçlarla kesim yapılmasını yasaklamıştır. Koruma, bakım ve ağaçlandırma çalışmalarıyla, ormanların geliştirilmesi ve genişletilmesi sağlanmıştır. Ormanlar Kafkas dağlarının 1000-2000 metre yüksekliklerine kadar yayılmıştır. Ormanların çoğunu yaprak döken ağaçlarla çamlar meydana getirmiştir. Vahşi hayvan ve kuşlar bakımından ormanlar çok zengindir. Dağlarda ve ormanlarda 97 çeşit memeli hayvan, 346 çeşit kuş, deniz ve nehirlerde de 95 çeşit balık vardır.¹⁵⁵ Bilinen bitki sayısı 1400'den fazladır.

Sovyet döneminde her yıl orman alanlarının % 7'sinde bakım kesimleri, % 0,65'inde de ağaçlandırma çalışmaları yapılmaktaydı. Fidan dikme, ağaçlandırma ve iyileştirme çalışmaları her yıl ormanların % 1'ine yakın kısmında gerçekleştirilmekteydi. Bakım kesimleri sonucunda ağaçların önemli bir kısmı yakacak olarak tüketilmekte, kalan kısmı ise sanayiye verilmekteydi. Sanayinin gereksinimi daha çok Birliğin diğer Cumhuriyetlerinden sağlanmıştır. Ülkede ormanlardan

¹⁵⁵ULUDAĞ-SERİN, a.g.c., s.244.

yararlanma daha çok rekreatif amaçla olmuştur.¹⁵⁶ Ormanlık bölgelerde bulunan bazı yerler (göller, kaynaklar, dereler) turizm alanları olarak kullanılmıştır.

Azerbaycan'ın uygun iklim koşulları meyvelerde geniş bir çeşit zenginliğe olanak vermiştir. Meyvelerde genelde pazarlamaya uygun standart biçim ve renk albenisinin varlığı dikkat çekmiştir. Akdeniz ikliminin tipik bitki örtüsü olan zeytin, bitkisel yağ açığı olan Azerbaycan'ın kıyı şehirlerinde, kışın yapraklarını dökmeyen bir süs bitkisi olarak kullanılmıştır. Bu önemli potansiyelin değerlendirilmemesi ülke için gelir kaybı olmuştur.

Azerbaycan'da başta elma, armut ve ayva olmak üzere fındık, ceviz ve kestane üretimi önem taşımıştır. Burada sıcak ve mülayim iklime mensup olan bütün esas meyve çeşitleri ile yanaşı, çeşitli subtropik meyveler de yetiştirilmiştir.¹⁵⁷ Ülkede meyve üretim alanları 136.000 hektar dolayında olmuştur. Meyve üretiminin en fazla olduğu bölgeler Guba, Haçmaz, Şeki, Şirvan, Dağlık Karabağ ve Nahçıvan bölgeleri olmuştur. Ülkede yılda ortalama 300 bin tondan fazla meyva üretilmiştir.

Azerbaycan'da sebzeçilik de gelişmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan hem kendi iç talebini karşılamış, hem de Birliğin ihtiyacının karşılanmasına önemli katkı sağlamıştır. Yıllık ortalama sebze üretimi 1.900 bin ton olmuştur. Ayrıca çiçekleri ilaç yapımında kullanılan ve çok pahalı olan "zeferan" bitkisi de Azerbaycan'da üretilmiştir. Çok değerli olan bu bitki Azerbaycan'da sadece Bingeh Zeferan Sovhozunda, yılda ortalama 150 kg. (kuru zeferan) dolaylarında üretilmiştir.¹⁵⁸

Kısacası meyvecilik geniş yayılmış sebzeçilikle birlikte, Azerbaycan SSC konserve sanayiinin hammal bazasını teşkil etmiştir.

2.3. Hizmetler Sektörünün Durumu

Avustralya kökenli iktisatçı Colin Grant Clark, ekonomik faaliyetleri, tarım, sanayi ve hizmetler olarak üç ana gruba ayırmıştır. BM'in yapmış olduğu ayırımı göre hizmet sektörü; hükümet hizmetleri, genel kamu hizmetleri ile kişisel hizmetleri kapsamaktadır. Genel olarak hizmet sektörüne; ulaştırma, haberleşme, taşımacılık, turizm, sigorta ve bankacılık, danışmanlık hizmetleri dahildir.

¹⁵⁶KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.47.

¹⁵⁷NADİROV, a.g.e., s.23.

¹⁵⁸TOBB, a.g.e., s.30.

Sektörel bazda işgücünün dağılımı, bunun yarattığı katma değer, bu değer toplam ekonomi içerisindeki yeri ve diğer kriterler tüm gelişmiş ülkelerde hizmetler sektörünün üstünlüğündedir. Bu durum seçilmiş ülkelerde 1987 yılı rakamlarıyla Tablo 17'de verilmiştir.¹⁵⁹

Tablo 17: Seçilmiş Bazı Ülkelerde İşgücünün Sektörlerarası Dağılımı (1987)

Ülkeler (*)	Tarım-Orman (%)	Sanayi (%)	Hizmetler (%)
ABD	3.0	27.1	69.9
Kanada	4.9	25.6	69.5
Fransa	6.8	25.9	67.3
Almanya	4.6	40.0	55.4
Azerbaycan	34.0	26.0	40.0
Türkiye	48.6	15.2	36.2
Pakistan	48.7	19.4	31.9
Hindistan	62.6	12.6	24.8
Çin	68.4	17.5	14.4

Kaynak: (1) **Büyük Ansiklopedi**, Milliyet Yayınları, 1990.

(2) DPT, **1992 ve 1993 Yılı Programları**.

(*) Sıralama, hizmetler sektörünün istihdam ettiği işgücü payının büyüklüğü dikkate alınarak, büyükten küçüğe doğru yapılmıştır.

Tablo 17'den açık bir şekilde görüldüğü üzere, Amerika Birleşik Devletleri hizmetler sektörünün toplam ekonomi içindeki payı, % 69.9 ile ilk sıralarda gelmektedir. Onu Kanada, Fransa, Almanya gibi ülkeler izlemektedir. Bu sıralamada Azerbaycan'ın yeri Türkiye, Pakistan, Hindistan ve Çin'den önde gelmektedir. Bu durum, iki ayrı ekonomik sistem arasındaki hesaplama tekniğindeki farklılıktan kaynaklanmaktadır.

Azerbaycan'da hizmetler sektörü ulaştırma dışında o kadar da gelişmemiştir. Ekonominin çok yönlü gelişimi, iç ve dış iktisadi ilişkilerin gerekli düzeyde kurulması için Azerbaycan'ın müstesna derecede elverişli coğrafi durumu çok sahalı ulaşım ağının kurulmasına olanak tanımıştır. Ülkede demiryolu, denizyolu, karayolu, havayolu ve boru kemerleri gibi esas ulaşım araçları faaliyet göstermiştir. Cumhuriyet arazisinin hemen hemen tüm esas hisseleri demiryolu vasıtasıyla birbirine bağlanmıştır. İç yolcu ve yük taşımacılığında karayolu taşımacılığının büyük ağırlığı olmuştur. Ülkenin kenar

¹⁵⁹KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.121.

bölgelerle alakasının temin edilmesinde, Hazar Denizi ile sınırı bulunan devletlerle ticarete, denizyolları ile ulaşım önem kazanmıştır. Dış yük ve yolcu taşımacılığında Havayolları önde gelmiştir. Ülke gelişmiş bir ulaşım sistemine sahip olmakla birlikte, altyapı ve ekipmanlar yenilenmediği için ulaştırma SSCB'nin son dönemlerinde çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Azerbaycan'da haberleşme sektörü devlet tarafından yürütülmüştür. Haberleşme Bakanlığı stratejik planlama, politika belirleme ve operasyon faaliyetlerinin yanısıra posta servisleri, radyo yayınları ve basından sorumlu olmuştur. Haberleşme ağı, ülkedeki tüketicilere hizmet sağlamada yetersiz kalmıştır. Bunun nedeni kullanılan araç ve gereçlerin vadesinin kısmen dolmuş olması olmuştur. SSCB döneminde Azerbaycan'da ortalama 660.000'den fazla telefon abonesi olmuş, fakat telefon görüşmeleri Moskova'daki sınırlı devreler nedeniyle çok kısıtlı olmuştur.

Sovyet döneminde Azerbaycan ekonomisinde bir para piyasası, sermaye piyasası ve serbest piyasa sistemi içinde yer aldığı şekliyle bir mali sektör bulunmamıştır. Var olan kurumlar da, devlet denetimli ve merkezi plana uygun olarak faaliyet göstermişlerdir. Ülkede SSCB döneminde Gosbank'ın şubesi durumunda olan 5 banka bulunmuştur. Bu bankaların fonların arttırımı veya dağıtımı konusunda karar verme yetkisi bulunmamıştır.

Azerbaycan dağları, ovaları, nehirleri, gölleri, 825 km'lik Hazar Denizi sahil kıyılarıyla, 9 iklim tipiyle SSCB'nin turizm potansiyeli yüksek bir cumhuriyeti olmuştur. Fakat SSCB döneminde ülkede turizm sektörü gelişmemiştir. Sektör esasen oldukça karmaşık ve birbirinden kopuk bir örgütlenme içerisinde bulunmuştur. Çeşitli sosyal ve kültürel faaliyet alanlarını yönlendiren bir konfederasyon ve bunu oluşturan bir çok şura tarafından yönetilen turizm sektörü geri plana itilmiştir.

Azerbaycan'da sosyal-iktisadi gelişime yöneltilen esaslı inşaat bazasını teşkil eden çok sahalı inşaat materyalleri üretim kompleksi oluşturulmuştur. Ülkenin içerisinde yer aldığı sistem gereği, herkesin oturabileceği bir konutu bulunmuştur. Sayısal olarak ülkede konut sıkıntısı bulunmamakla birlikte, kalite bakımından inşaat sektörü her zaman sıkıntılı bir yapıda olmuştur.

2.3.1. Ulaştırma Sektörü

Sovyet döneminde Azerbaycan geniş bir kara, deniz ve hava ulaşım vasıtalarına

sahip olmuştur. Bu ulaşım şebekesi ile Azerbaycan'ın yeraltı ve yerüstü zenginlikleri Moskova'ya ve SSCB'nin diğer cumhuriyetlerine taşınmıştır. Bakü'den yüklenen petrol ve petrol ürünleri, borular, petrol endüstrisi ile ilgili alet ve edevat, kimyevi ürünler, pamuk, ipek, meyve ve sebze gibi diğer ürünler bu ulaşım vasıtaları ile Rusya'ya taşınmıştır.¹⁶⁰ Azerbaycan'dan Moskova'ya götürülen petrol, petrol ürünleri, pamuk ve mamullerin önemli bir kısmı Hazar Denizi yolu ile taşınmıştır. Fakat Sovyet rejiminin kurduğu bu ekonomik sistem çalışan insanlara eşit faydalanma şansı vermediği ve haksızlığa uğrayan insanlara da hakkını arama şansı tanımadığı için yavaş yavaş kapasitesi düşmüş ve üretkenlikten bir nevi uzaklaşmıştır.

Demiryolu Taşımacılığı Azerbaycan'da sosyo-ekonomik yaşamın omurgasını oluşturmuştur. Ülkede bir yılda gerçekleşen yolcu taşımacılığında demiryollarının payı (metro taşımacılığında dahil) %98 düzeyinde gerçekleşmiştir. Azerbaycan şehirlerini birbirine bağlayan demiryollarının toplam uzunluğu 2070 km olmuş, bununda 1278 km'sinde elektrifikasyon yapılmıştır.¹⁶¹ Demiryolu hatları Azerbaycan'ın başka ülke ve cumhuriyetlere, o cümleden İran'a çıkışını sağlamıştır. Yük taşımacılığında demiryollarının payı ortalama olarak %8 civarında olmuştur. Bakü'den Moskovaya günde 2 tren seferi olup, diğer Sovyet Cumhuriyetlerine de her gün en az bir sefer bulunmuştur.¹⁶² Ayrıca Bakü'de fonksiyonel işleyen 810 vagonlu ve 35 km'e hat uzunluğunda metro bulunmuştur. 2 milyon nüfuslu Bakü'de sadece metro ile taşınan yolcu sayısı, yılda 167 milyondan fazla olmuştur.

Karayolu taşımacılığı ülkenin iç ekonomik bağlantılarının kurulmasında önemli yer tutmuştur. Ülkede karayollarının uzunluğu 26 bin kilometreye yakın olmuştur. Bu yolların çoğunluğunu stabilize ve toprak yollar kapsamıştır. Ülkenin toplam karayolu ağının asfaltlanmış kısmı %27.6 oranında olmuştur. Karayolu taşımacılığı, toplam taşımacılık içerisinde yolcu sayısı itibariyle %8.6, yük taşımacılığı itibariyle de %81.3 düzeyinde bir paya sahip bulunmuştur.¹⁶³ Karayolu taşımacılığında ağırlıklı olarak otobüs kullanımı ön planda gelmiştir. Toplam karayolu taşımacılığının %80'den fazlası otobüslerle gerçekleşmiştir. Azerbaycan'da otobüs başına düşen yolcu sayısı 54 kişi olurken, otobüs ve diğer araç başına düşen nüfus 954 kişi olmuştur.

¹⁶⁰SARAY, "Yeni Türk...", s.57.

¹⁶¹TİKA, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, S:103, Temmuz, 98/2, s.4.

¹⁶²NASRATTINOĞLU, *a.g.e.*, s.30.

¹⁶³KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, *a.g.e.*, s.130.

Denizyolu ve Boru taşımacılığı Petrol ve doğalgaz taşınmasında hayati rol oynamıştır. Hazar Denizinde biri büyük olmakla iri ufaklı 15 liman bulunmuş, Türkmenistan'la Azerbaycan arasında feribotla yapılan yolcu taşımacılığı dışında, limanlar genellikle yük taşımacılığına göre yapılmıştır. Azerbaycan'da üretilen petrol Hazar Denizinden vapurlarla diğer sahil limanlara, yük vagonlarıyla başka ülkelere, ayrıca Bakü ve Batum arasında inşa edilen 890 km'lik boru hattıyla Batuma gönderilmiş, bu limandan da dış ülkeler ihraç edilmiştir.¹⁶⁴ Ülke içinde sadece kuru yük taşıyan gemiler yapılmış, diğer gemi türleri SSCB'nin öteki cumhuriyetlerinden sağlanmıştır.

Karayolu Taşımacılığı, ulaştırma sektörünün diğer alt kollarında olduğu gibi çok yetersiz durumda olmuştur. SSCB döneminde ülkede 3203 adet koltuk kapasiteyle 35 uçak bulunmuştur. Uzun mesafe yolcu ve yük taşımacılığında kullanılabilir 7-8 uçak bulunmuştur. Azerbaycan SSC'de 27 adet havaalanı bulunmasına bakmayarak, bunların sadece 5'i normal yolcu uçakları trafiğine uygun olmuştur. Ülkenin uluslararası trafiğe açık tek alanı, oldukça yetersiz bir durumda olan Bakü havalimanı olmuş, geriye kalan 26 alan ise ülke içi ulaşımda güçlüklerle işlevini yerine getirmiştir. Uçuş fiyatlarının oldukça hesaplı olması nedeniyle halk yoğun bir şekilde yolculuklarında uçağı tercih etmiştir. Bakü'den öteki 14 Cumhuriyetin birçok şehirlerine hergün uçak seferleri bulunmuştur.¹⁶⁵ Ermenistan, Gürcistan, Türkmenistan gibi Azerbaycan'ın sınır komşusu olan Cumhuriyetlere hergün birkaç uçak gidip gelirken, uzaktaki Sibiry'a da hergün en az bir uçak seferi bulunmuştur.

2.3.2. Haberleşme Sektörü

SSCB'nin haberleşme alanında ulaştığı ileri teknik düzey, belli ölçülerde Azerbaycan'a da yansımıştır. Ülkede haberleşme sektörü "Haberleşme Bakanlığına" bağlı olarak faaliyet sürdürmüştür. Haberleşme Bakanlığı stratejik planlama, politika ve diğer faaliyetlerin yanısıra posta servisleri, radyo yayınları ve basından da sorumlu olmuştur. 1980'lerin sonlarına doğru, haberleşme teknolojisinin eskimesi ve yenilenmemesi dolayısıyla Azerbaycan'da haberleşme alanında büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Haberleşme ağının, kullanım kapasitesi %95 gibi yüksek bir oran olmasına rağmen, mevcut talebi karşılamakta yetersiz kalmıştır.

¹⁶⁴ULUDAĞ-SERİN, a.g.e., s.242.

¹⁶⁵NASRATTİNOĞLU, a.g.e., s.29.

Bütün Sovyetler Birliği gibi, Azerbaycan'da da telefon Şebekesi oldukça geniş olup, fiyatı da çok düşük tutulmuştur. Ölkede ortalama 660.000'den fazla olan telefon aboneleri, ne kadar konuŐma yaparlarsa yapsınlar, ayda 2.5 ruble sabit ücret ödemekle yükümlü olmuşlardır. Türkiye'de ancak bir kaç yıllık mazisi olan, sokaklardaki telefon kulübelerine Azerbaycan'da hemen her yerde rastlamak mümkündür.¹⁶⁶ Bu telefonların konuŐma ücreti çok düşük olmuş, bütün Şehirler birbirlerine otomatik hatla bağlı bulunmuşlardır. Bu hizmet türünün halka sunulmasında kırsal ve kentsel alanlar, arasında bir ayırım gözetilmemiŐ, her kesime aynı Şekilde hizmet ulaŐtırılmıŐtır.

Azerbaycan'da bu dönemde üç kanaldan televizyon seyredilebilir. Kanallardan ikisi Moskova'dan yapılan yayınlar olup, öteki ise, Azerbaycan Televizyonunun özel yayınıdır.¹⁶⁷ Radyo yayınları genellikle Azeri Türkçesi ile olmasına rağmen, Rusça ve Ermenice de yayınlar yapılmaktaydı. Ayrıca Bakü'den 1941 yılından itibaren Türkçe, Farsça, Arapça ve Azeri Türkçesinin İran Őivesinde de yayınlar yapılmaya başlanmıştır. Azerbaycan'da SSCB döneminde yaygın bir Şekilde 51 ekran siyah-beyaz televizyon cihazı kullanılmış, ölkede televizyonsuz hane bulunmamıştır.

Azerbaycan'da fax, telex, mobil veya araç telefonu gibi telekomünikasyon araçları, bağımsızlıktan sonra, yeni yeni piyasada görölmüŐ ve kullanıma girmiştir. Resmi olmayan istatistiklere göre toplam telekomünikasyon cihazları içinde müzik setlerinin payı %1, el radyolarının payı ise %7 gibi düşük bir düzeyde olmuştur.

2.3.3. Turizm Sektörü

Azerbaycan kafkas dağları, ovaları, nehirleri, gölleri, 825 km'lik Hazar Denizi sahil Őeridi, zengin mineral suları, birçok iklim tipinin bir arada yaşanması ve zengin tarih hazinesiyle turizm potansiyeli oldukça yüksek bir Cumhuriyet olmuştur. Azerbaycan 9 iklim bölgesine birden sahip olması nedeniyle doğal olarak bir turizm çekim merkezi haline gelmiştir.

Turizm'de SSCB döneminde iç turizmin gelişmesine bakmayarak dış turizm gelişmemiştir. 1989'da ölkeye gelen yabancı turist sayısı 269.000 gibi düşük bir rakam olmuştur. Sektör esasen oldukça karmaşık ve birbirinden kopuk bir örgütlenme

¹⁶⁶KARABAĐLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.135.

¹⁶⁷NASRATTINOĐLU, a.g.e., s.31.

içerisinde bulunmuştur. Ülkede ortalama 113 turizm tesisi bulunmuştur ki, bu tesislerin oda sayısı 5600'den, yatak sayısı ise 16500 den fazla olmuştur.

Azerbaycan'da Turizm sektörünü aşağıdaki alt başlıklar altında toplamak mümkündür:¹⁶⁸

- i. Tatil Turizmi (Zakatala, Şeki, Guba, Gence, Kazak, Lenkeran)
- ii. Plaj Turizmi (Hazar Denizi sahilleri)
- iii. Av Turizmi (Ülkede 97 çeşit memeli hayvan, 346 çeşit kuş ve 95 çeşit balık bulunmaktadır.)
- iv. Yayla Turizmi (Zakatala, Şeki, Gence, Guba, İsmayıllı, Lahıç, Ağdaş, Hacıkent, Göy-Göl)
- v. Kaplıca ve Sağlık Turizmi (Azerbaycan'da 1000 kadar mineral su (termal su) vardır. Ayrıca "Naftalan" denilen ve dünyada sadece Azerbaycan'da bulunan petrol karışımı çamursu birçok hastalığı iyi gelmektedir. Senatoryumlardaki toplam yatak sayısı 4000 civarındadır.)
- vi. Din ve Kültür Turizmi (Ülke çok zengin bir kültür ve tarih hazinesine sahiptir. Ateşperestlikten kalma tarihi tapınaklar, anıt, mezar, türbe ve binalar koruma altındadır.)

SSCB döneminde Turizm sektörü Azerbaycan Hemkerlar şurasına bağlı olan 18 şuradan birisinin etki ve yetki alanına girmekte ve 26 kişiden oluşan bir heyet tarafından yönlendirilmekteydi.¹⁶⁹ Ancak adı geçen turizm şurası ile genellikle dış turizmle ilgilenen "İnturist Teşkilatı" ve diğer kurumlar birbirinden oldukça kopuk, koordinasyondan yoksun çalışmışlardır. Yapı ve örgütlenme karakteristikleri bakımından herhangi bir resmi kurum ve kuruluştan farksız olan "İnturist teşkilatı", aynı zamanda seyahat acentacılığı işlevi de görmekteydi. "İnturist Teşkilatının "Hemkerlar şurası" ile birlikte ülke genelinde 20 civarında şubesi bulunmaktaydı.

2.3.4. Bankacılık ve Sigorta Sektörü

Azerbaycan'da SSCB döneminde tüm ekonomik kararlar ve bu arada bankacılık ve mali kurumlarla ilgili kararlar da Moskova'da bulunan Devlet Planlama komitesi

¹⁶⁸TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, 1996, Ankara, 1997, s.39.

¹⁶⁹KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.147.

(Gosplan)'in planlarına uygun olarak gerçekleşmiştir. Ülkedeki mevcut sistem gereği bankacılık faaliyetleri yoğun ve çeşitli bir görünüm arz etmemiştir. Merkezi bir planlamanın mevcut olduğu Azerbaycan'da bankacılık ve mali kurumlarla ilgili uygulamalar, devlete ve devlet kuruluşlarına kredi vermekten öte bir anlam taşımamıştır. Sovyet sisteminin bir parçası olan Azerbaycan'da bankacılık sistemi;

- Devlet Bankaları
- Kommersiya Bankaları
- Kooperatif Bankaları
- Aksiyoner Bankalar

şeklinde örgütlenmeye tabi tutulmuştur.¹⁷⁰

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde de SSCB Gosbank'ın şubesi konumunda bir Azerbaycan Respublikası Gosbank'ı, ayrıca yine SSCB Sberbank'ın şubesi durumunda olan Emanet Bankı (Tasarruf Bankası), Promstroibank'ın şubesi konumunda Sanayi Yatırım Bankası, Agroprombank'ın şubesi konumunda Tarım Bankası ve Vneskehenombank'ın şubesi olan Beynelhalk Bank (Uluslararası Banka) faaliyet göstermekteydi.¹⁷¹ Bu şubelere fonlar merkezi plana göre dağıtılıyor, bu bankalar da merkezi planın kredi ve hesaplarını uyguluyor, ayrıca halkın tasarruflarını da muhafıza ediyorlardı. Bankaların hiçbirisinin fonların arttırımı ve dağıtımını konusunda karar verme yetkisi bulunmamaktaydı.

1991 yılında SSCB Gosbankın izniyle ve onun denetiminde Azerbaycan'da ticari bankalar da faaliyet göstermeye başlamışlardır. Devlet tarafından kurulan bu bankalar, faaliyet olarak da özel sektöre, sanayiye ve küçük tesebbüslere kredi vermekteydi. Bankaların kredi kaynakları ise merkez bankasının kendilerine açtığı kredilerden oluşmaktaydı.

Azerbaycan'ın dış ödemeleri ve dışarıdan alacakları da Sovyet sistemi kurumlarından olan ve "şubelerarası karşılıklı hesaplaşma" olarak adlandırılan (Rusça Mej Filialnye Obaroty, MFO) bir usule göre gerçekleştiriliyordu.¹⁷² Bu usulde, kuruluşlar arası ödemeler banka ödeme emirlerine geçiriliyor, diğer Sovyet Cumhuriyetleri ile olan ödeme emirleri Moskova'daki merkezi birim kanalıyla işlem

¹⁷⁰KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.149.

¹⁷¹AKDIŞ, a.g.e., s. 108.

¹⁷²AKDIŞ, a.g.e., s.109.

görüyordu. Cumhuriyet bankaları arası hesaplar burada uyumlaştırılıyor, ancak ödenmemiş borçlar ve ortaya çıkan dengesizlikler uzun süre belirsiz olarak kalıyordu.

Ülkede devlet tarafından yürütülen sigortacılık karmaşık bir yapı arzemiş ve gelişmemiştir. Sigortacılık bağımsızlıktan sonra hızla gelişmeye başlamıştır.

Görüldüğü gibi, SSCB döneminde Azerbaycan ekonomisinde bir para piyasası, sermaye piyasası ve serbest piyasa sistemi içinde yer aldığı şekliyle bir mali sektör bulunmamıştır. Var olan kurumlar da devlet denetimli ve merkez plana uygun olarak faaliyet göstermiş, yapıları piyasa kurallarına göre işleyen bir sistemle tamamen farklı özellikler göstermiştir.

2.3.5. İnşaat Sektörü

Azerbaycan'da inşaat sektörü 80 adet birlik içerisinde örgütlenmiş yaklaşık 300 firma tarafından yönlendirilmiştir. Toplam sanayi içinde %3'lük bir paya sahip olan inşaat sektöründe 180.000'den fazla işgücü çalışmıştır. Ülkede konut sıkıntısı bulunmamış, sosyalist sistemin gereği, herkesin oturabileceği bir konutu bulunmuştur. Yıllar itibariyle hemen hemen hiçbir değişiklik göstermeden kişi başına düşen konut alanı, 12 metre kare ölçüğünde olan büyüklüğünü veya küçüklüğünü devam ettirmiştir.¹⁷³ Azerbaycan genelinde aile büyüklüğünün 5.2 civarında olduğu gözönüne alındığında, her konutun ortalama 60 m² büyüklüğünde olması gerekmiştir. Öte yandan konutlar, gerek kalite yönünden, gerekse de kişi başına düşen konut alanı bakımından çağın konut standartlarının hayli gerisinde kalmıştır.

İnşaat materyallerinin geniş hacimde üretilen çeşitlerinden çimento 1 milyon tondan fazla, yığma demir-beton konstrüksiyonları ve mamülleri 1680 bin m³, duvar materyalleri 1454 adet şartı kerpiç, pencere camı 7 milyon m² ve diğer çeşitlerin yeterince bulunmasına bakmayarak, Azerbaycan iç talebi yerli üretim hesabını karşılayamamıştır.¹⁷⁴ Ülke inşaat sektöründe de oldukça yüksek bir potansiyele sahip olmasına bakmayarak dışa bağımlı hale gelmiştir.

Azerbaycan'da SSCB döneminde yapılan inşaatların %90'dan fazlasını

¹⁷³KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.142.

¹⁷⁴NADİROV, a.g.e., s.21.

betonarme yapılar oluşturmuştur. Eski yapılarda klasik Alman mimari tarzı ağır basmış yapılaşmada bu tür eski binalar koruma altına alınmışlar. Müstakil ya da tek katlı konutlar genellikle taş, tuğla, kerpiç ve tahtadan yapılmış, çok katlı konutlarda ise, oldukça basite kaçılmış, hem çevre düzenleme, hem de kullanılan malzeme bakımından kalitesizlik dikkat çekmiştir.

Konut inşaatı özellikle 1985'den itibaren hızla artmıştır. 1986'da 253 bin m²'lik konut inşa edilirken, 1987'de 600 bin m², 1988'de 700 bin m² 1989'da 800 bin m², 1990'da ise 900 bin m² konut inşa edilmiştir.¹⁷⁵ 1991'den itibaren bu yükseliş yerini hızlı bir düşüşe bırakmıştır.

2.4.Sosyo-Ekonomik Durum

28 Nisan 1920'de kızıl ordu birlikleri tarafından işgal edilen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde Ruslar acımasız bir dikta rejimi uygulamışlardır. Azerbaycan'da eğitim ve kültür alanında milli duygulara yer vermeyen bir eğitim sistemi yerleştiren Sovyetler 15-16 sene hiç taviz vermeden bunu yürütmüşlerdir. Milli kültüründen, dilinden ve dininden kopartılan Azerbaycan Türkleri için, kendi vatanlarında Sovyet sistemini, Rus dilini ve kültürünü benimsemeden önemli bir mevkiye gelmek hemen hemen imkansız hale gelmiştir. 1933-1937 yılları arasında kendi dilini, dinini ve kültürünü savunan Azeri aydınları Stalin tarafından ya sürgüne gönderilmiş ya da öldürtülmüştür.

1920'li yıllarda, Sovyetlerin bu zoraki eğitim sisteminin pek başarılı olmadığını görüyoruz. Zira 1927'de Bakü bölgesinden gelen Sovyet temsilcilerinin %68.1'i okuma yazma bilmiyordu. Fakat 1959'da aynı bölgeden gelen temsilcilerin %97'si okuma yazma biliyordu.¹⁷⁶

Sovyet döneminde Azerbaycan'da okuma yazma bilenlerin sayısı hızla yükselmiş, SSCB'nin son dönemlerinde ise %100 civarında olmuştur. Zira Sovyet döneminde önce ilkokul sonra da ilk ve ortaokul mecburi tahsil dönemi olarak uygulanmıştır.

SSCB döneminde Azerbaycan'da 2 kez alfabe değişikliği yapılmış, bunun

¹⁷⁵TİKA, *Avrasya Dosyası*, S:64, Eylül 96/1, s.8.

¹⁷⁶SARAY, *Yeni Türk...*, s.58.

sonucunda da halkın ilmi, felsefi ve estetik dehasının kayıtları, manevi medeniyeti ve tarihi kısmen mahvolmuştur. Asırlardan beri Arap alfabesinin kullanıldığı Azerbaycan'da 1929 yılından itibaren bütün müesseselerde işler Latin alfabesi ile yürütölmeye başlanmıştır. 1940 yılından başlayarak kiril alfabesi kullanılmış, bağımsızlıktan sonra tekrar Latin alfabesine geçilmiştir.

Sovyetlerin 1950'li yıllara kadar uyguladığı eğitim sistemi neticesinde Azerbaycan'da halkın milli duyguları büyük ölçüde zedelenmiş, fakat 1950'li yıllardan itibaren buna bir tepki olarak bir grup Azerbaycan aydınının öncülüğünde ana dili, milli tarih ve kültür konuları hakkında güzel yazılar yazılmaya ve Moskova'nın Azerbaycana uyguladığı Sovyetleştirme politikasına karşı bir nevi karşı çıkma hareketi başlamıştır. Fakat bu arada bilhassa fen bilimlerinde Azerbaycan'da kıymetli insanların yetiştiğini görmekteyiz. Öyle ki bu kıymetli bilginlerin sayısının gittikçe çoğalması ve Azerbaycan Türkleri arasında bir potansiyel oluşturması Sovyetleri oldukça tedirgin etmiş, bu kişilerin ülkelerinin ve insanların istikbali için, tesirli bir mücadeleye girebileceklerinden endişelenen Sovyet yöneticileri, yetmiş Azeri bilginini Sovyetlerin muhtelif endüstri bölgelerine göndererek dağıtmıştır.¹⁷⁷ 1960'lı yıllarda yapılan bu operasyonunun arkasından Sovyetlerin Azerbaycan'dan gönderdikleri bu ilim adamlarının yerlerine yetersiz bir kadroyu yerleştirdikleri görölmektedir. Hatta bu yetersiz insanların bir kısmına kolay akademik ünvanlar verilerek, Azerbaycan'da ilmi yükselişi dünya basınına aksetmiş ve hayretle tartışılmıştır (1968'de İngiltere'de çıkan "The Guardian" gazetesinde, "The Doctorates in Azerbaijan" adlı makale yayınlanmıştır).

Azerbaycan'da Bakü Devlet Üniversitesi ve 18 yüksekökol ve özel enstitü mevcuttu. 1945'de Azerbaycan'da kurulan orta okul sayısı 3596, öğrenci sayısı 378.500 iken, 1960'da bütün dallardaki öğrenci sayısı 744.000 idi.¹⁷⁸ Bu dönemde ekonomide çalışan insanların %80'den fazlası yüksek ve orta tahsili kişilerdi. Sovhoz ve kolhozlarda 120 meslekten ihtisas sahibi insanlar çalışmaktaydı Cumhuriyetin 18 yüksek okulunda 105 bin genç eğitim almıştır. Azerbaycan SSCB döneminde uzman yetiştiren uluslararası bir merkez olarak da ün yapmıştır. Öğretim kurumlarında 67 ülkeden genç çeşitli branşlarda eğitim almışlardır. Azerbaycan Bilimler Akademisinin 123 bilimsel araştırma enstitüsünde geniş kapsamlı uzay araştırmaları yapılmaktaydı.

¹⁷⁷SARAY, a.g.e., s.59.

¹⁷⁸ULUDAĞ,SERİN, a.g.e., s.233.

Edebiyat ve güzel sanatlar hızlı bir gelişim göstermiştir. Walsh'a göre Azeriler "Rus imparatorluğu içindeki Türk halkların en okumuş ve kültürlüsü olmuşlardır."¹⁷⁹

28 Nisan 1920 yılında kızıl ordunun Azerbaycanı işgal etmesinden sonra Azerbaycan kadının da hayat tarzı tamamen değişmiştir. Bu tarihten sonra Azerbaycan'da kurulmaya çalışılan sosyalist rejim, kendi ideolojisi doğrultusunda bir kadın tipi ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Sistemin kendisine sunduğu imkanların dışına çıkmayan Azerbaycan kadını zorunlu olarak bu ortama ayak uydurmuştur. Sosyalizmin temel taşlarından olan merkezi ekonominin en önemli birimleri olan kolhoz ve sovhozlarda genellikle kadınlar istihdam edilmiştir. Kolhoz ve Sovhoz sisteminin dağılma dönemi olan 1989-1991 yılları arasında buralarda çalışan toplam 600.000 işçinin yarısından fazlasını kadınların oluşturması, Azerbaycan kadının ağır şartlar altında bile yıllarca çalıştığını gösteriyor.¹⁸⁰

Yıllara göre Azerbaycan nüfusuna baktığımız zaman 1970 senesinde toplam 5.117.100 kişinin 2.634.100'ü, kırsal kesimde yaşayan 2552.500 kişinin 1.324.500'ü, kentsel 2.564.600 nüfusun 1.309.600'ü kadınlardan oluşmakta idi. 1980'de ise toplam 6.114.300 kişinin 3.132.800'ü, kırsal 2.886.800 kişinin 1.489.500'ü, kentsel 3.247.500'den 1.643.000'i kadındır. 1990'da da durum değişmemiş, toplam 7.131.000 nüfusun 3.647.000'i, kırsal alanda yaşayan 3.291.500'ün, 1.697.800'ü ve kentsel kesimdeki 3.839.800 kişinin 1.943.200'ü kadındır.¹⁸¹ 1975 yılı verilerine göre ise toplam işçilerin %42.5'i, kolhozda çalışanların %48.4'ü, akademisyenlerin %36.4'ü, sanayide çalışanların %44.4'ü, memurların %45.8'i, eğitim ve kültür elemanlarının %49.8'i kadınlardan teşekkül etmiştir.

Azerbaycan'daki demografik sorunlardan en önemlisi genç erkek nüfusunun SSCB'nin diğer bölgelerine göçü olmuştur. Giden bu nüfusun çoğunluğunun köy yerlerinden olması dolayısıyla evlilik hayatı kurmayan genç kızların sayısı giderek artmıştır. Bu yüzdendir ki, Azerbaycan, halkının her (1000) kişisine düşen evlenmemiş kız ve erkeklerin sayısına göre SSCB ortalamasında ilk sırayı almıştır. Bu dönemde Azerbaycan'da 20-30 yaşları arasındaki gelinlerin %42'si annelik kabiliyetini

¹⁷⁹Margaret BAİNBRIDGE, *Dünyada Türkler*, Say yayınları (Çev: Mehmet Harmaner), İstanbul, 1995, s. 239.

¹⁸⁰H. İbrahim GÜL, "Azerbaycan'da Kadın İşgücü ve İstihdamı Sorunları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S:111, Aralık, 1997, s.21.

¹⁸¹KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.21.

yitirmişlerdir. SSCB genelinde boşanmaların asıl sebebini içki oluşturduğu halde, Azerbaycan'da buna "ailede çocuk olmayışı" sebebiyet vermektedir. 1960-1986 yılları arasında Azerbaycan'da boşanmalar iki kat artmıştır.¹⁸²

SSCB içerisinde genellikle veren durumda olan Azerbaycan ekonomisi, birlik bütçesinden üretim ve kaynaklarına göre pay alamamıştır. Bağımsızlığını, kazandığı döneme kadar Sovyet Rusya'ya 1 milyar 300 milyon ton petrol vermiş, sadece 1970-1988 yılları arasında 30 milyar rublelik mal ve diğer araç gereçler göndermiştir.¹⁸³ 1992 yılı rakamlarıyla ifade edildiğinde petrolün bedelini (1 ton ham petrol=120\$ hesabıyla, 158 milyar 400 milyon \$, diğer malların değerini de Manatın yürürlük tarihi olan Ağustos 1992'de, 1 Manat=10 ruble=0.05 dolar hesabıyla), 1 milyar 500 milyon\$ olarak ifade etmek mümkündür. Sadece bu iki kalemin toplamı 159 milyar 900 milyon Amerikan Doları eder ki, bu da Azerbaycan'ın 1993 yılı tahmini gelir bütçesi olan 74 milyar 643 milyon manat veya (1993'de ortalama 1\$=120 manat hesabıyla) 622 milyon \$'ın 257 katıdır. Başka bir hesapla, aynı yıldaki devlet harcamalarının 220 katıdır.

Azerbaycan SSCB üyesi ülkeler içerisinde kendi kaynakları ve üretimi ile kendini yönetebilen ve diğer cumhuriyetlerden devamlı alacaklı durumda olan ve ihracat fazlası veren az sayıdaki Cumhuriyetten biri olmuştur. Bunu ülkenin bağımsızlığını kazandığı döneme kadar olan ihracat ve ithalat rakamlarını gösteren aşağıdaki Tablo 18'den de görebiliriz.

Tablo 18 Azerbaycan'ın Diğer Ülkelerle Olan Ticareti
(Milyon Ruble)

Türler / Yıllar	1966	1972	1977	1982	1987	1988	1989	1990	1991
İhracat	1603	2935	4556	6633	6762	6782	7122	6429	12199
İthalat	1596	3062	4353	5472	5553	5672	5189	5752	11010
Fark	7	-126	203	1161	1209	1109	1953	677	1189
CUMHURİYETLER ARASI TİCARET									
İhracat	1410	2662	4284	6340	6291	6357	6675	6105	11445
İthalat	1409	2579	3677	4446	4251	4258	3794	4247	8836
Fark	1	82	607	1894	2040	2099	2881	1857	2618
Diğer Ülkeler Arası Ticaret									
İhracat	193	273	272	282	471	424	448	325	744
İthalat	187	482	675	1025	1302	1414	1395	1505	2173
Fark	6	-209	-403	-733	-831	-990	-948	-1180	-1429

Kaynak: Azerbajjan, WB, 1993, s.190.

¹⁸²GÜL, a.g.e., s.23.

¹⁸³AKDİŞ, a.g.e., s.104.

Azerbaycan'ın üretimine ve ihracatına eşit bir gelir elde edemeyişi nedeniyle de ulusal geliri düşük olmuş, 1960 yılına kadar SSCB içerisinde gelir düzeyi en gerideki ülke konumunda kalmıştır. Ülke gelirinin 1985-1991 yılları arasında gösterdiği gelişmeler Tablo 19'da gösterilmektedir.¹⁸⁴

**Tablo 19: Azerbaycan'ın Toplam Gelir Seviyesi
(1985-1991) (Milyon)**

Yıllar	Toplam Gelir (N.M.Ü.)	Toplam Nüfus	Fert Başına Gelir (Ruble)	Fert Başına Gelir (\$) (1)
1985	10.524	6,6	1.594.5	1.008.9
1986	10.162	6,7	1.516.7	959.7
1987	10.774	6,8	1.584.4	1.002.6
1988	11.113	6,9	1.610.5	979.1
1989	10.919	7,0	1.559.8	978.6
1990	10.712	7,7	1.391.1	814.6

Kaynak: **Azerbajjan, WB, 1993, s.159-172.**

(1) Azerbajjan, WB, 1993, s.178'deki oranlara göre sonradan hesaplanmıştır.

Tablo 19'dan da görüldüğü gibi resmi kur oranları esas alındığında bile fert başına milli gelir ancak 1000\$ düzeyine ulaşabilmektedir. Resmi kur oranları ise $1\$=0.63$ ile 0.58 ruble arasında değişmektedir. Bu oranlar 1992'de $1\$=204$ ruble 1994 sonunda ise $1\$=4500$ ruble olmuştur. Serbest piyasa oranları esas alındığında fert başına düşen gelirin çok daha düşük düzeyde kalacağı görülebilecektir. Sonuçta gelir düzeyinin düşük olması, tasarruf düzeyini de etkilemiş, Azerbaycan genelindeki devlet bankalarında halkın tasarruf miktarı 1989 yılında 2 milyar 633 milyon ruble veya yukarıda verilen 1992 kur oranları ile 5 milyon 266 bin ABD doları olmuştur.

SSCB döneminde Azerbaycan'da görünen ve görünmeyen iki türlü ekonomi vardı. Birisi bir işçinin ayda 150-200 ruble aylık aldığı ve resmi kayıtlarda görünen ekonomi, diğeri ise resmi kayıtlarda görünmeyen, ama ortada dönen paradır.¹⁸⁵ Bu para kuşkusuz ki Azerbaycan'da ve bütün SSCB'de gelenek haline gelen rüşvetti. Hayatın bir parçası olan rüşvet, bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın en önemli sorunlarından da biri olmuştur.

¹⁸⁴AKDİŞ, a.g.e., s.106.

¹⁸⁵ULUDAĞ, SERİN, a.g.e., s.246.

Üçüncü Bölüm

SSCB'NİN DAĞILMASINDAN SONRA, SOSYALİST EKONOMİDEN PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞTE AZERBAYCAN'DA UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI

1. SSCB'NİN DAĞILMASINDAN SONRA AZERBAYCAN'DA MEVCUT EKONOMİK DURUM

26 Nisan 1920'de Ruslar tarafından işgal edilen Azerbaycan 1922'de Kafkasya Ötesi Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'ne katılmış, 1936'dan sonra ise Azerbaycan SSC adını almıştır. 70 Sene sosyalist sistemle yönetilen bir ülke olan Azerbaycan 21 Ocak 1990'da bağımsızlığını ilan etmiş fakat hiç bir ülke tarafından tanınmamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması Sovyetler Birliğinde ordunun 1991 Ağustos'undaki başarısız darbe girişiminin ardından diğer cumhuriyetlerdeki çözülmeyi izleyerek 21 Ağustos 1991'de sözkonusu olmuştur. 30 Eylül 1991'de Azerbaycan meclisi bağımsızlık kararını onaylamış, 18 Ekim 1991'de yapılan halk oylamasıyla Azerbaycan'ın istiklali kesinleşmiştir.

70 sene Rus sömürsünde kalan Azerbaycan 1991'de bağımsızlığını ilan ettiğinde tüm alanlarda gelişmiş bir yapıya sahipti. Bu yapıda ülkedeki mevcut rejimin katkısı olsa da, özellikle ülkenin zengin doğal kaynaklara sahip olması esas sebep sayılmıştır. Bağımsızlığını kazandığı döneme kadar Sovyet Rusya'ya 1 milyar 300 milyon ton petrol veren Azerbaycan, bu petrol gelirinin sadece % 3'ünü kullanabilmiştir. Petrolden başka SSCB içinde önemli pamuk üretici olan Azerbaycan, ürettiği ortalama yıllık 300 bin ton pamuktan çok az bir pay alırken, üretilen bu miktar ülkenin 1 yıllık gıda ihtiyacını karşılayacak düzeyde olmuştur. 1989 yılı verilerine göre Azerbaycan'da yılda 25 milyar kw saat elektrik enerjisi, 11 milyon ton petrol, 10 milyar m³ doğal gaz, 1.2 milyon ton otomobil benzini, 120 bin ton kükürt mamülleri üretilmektedir.¹⁸⁶ Ayrıca Cumhuriyette yılda 170 bin ton pamuk lifi, 30 bin ton yün ve pamuk ipliği, 2.400.000 m² halı ve kilim çeşidi, 650 milyon şartı tane balık, meyva ve sebze konservesi, 50 bin ton fermantasyonlu tütün, 300 bin tane klima, 315 bin buzdolabı ve diğer değişik mal üretilmekteydi.

¹⁸⁶MÖVSÜMOV, a.g.e., s.6.

Azerbaycan'da dokuz adet agro-ecological bölge bulunmaktadır. 1990 yılında Azerbaycan Sovyetler Birliği'nin toplam gıda üretiminin % 1.6'sını, pamuk üretiminin % 7'sini, tütünün % 22.5'ini ve üzüm üretiminin % 21'ini gerçekleştirmiştir.¹⁸⁷

Sovyetler Birliği döneminde en hızlı nüfus artışına sahip olan Azerbaycan, cumhuriyetler arasında altıncı sırada yer almış; nüfus Sovyet hakimiyeti döneminde (1920-1990) 3.8 defa artmış ve 1991 yılı sonu itibarıyla 7.800.000'e ulaşmıştır. 1960'da Azerbaycan halkının 22.27'si kentlerde yaşarken 1989'da bunun % 54'e çıktığı, köylerde ise bunun tersi istikamette azalma olduğu görülmektedir.

1 Ocak 1990 yılında Azerbaycanın nüfusu 7.145.000 idi. Çalışabilir nüfus sayısı 3.9 milyon kişi olmasına karşılık çalışma hayatında 2.513.000 kişi bulunuyordu. Bunun da 2.173.000 kişisi devlet sektöründe, 267.000 kişisi kolhozlarda, 40.000 kişisi üretim ve hizmet kooperatiflerinde 240.000 kişisi özel mülk ve faaliyetlerde çalışmakta idi. Çalışabilir nüfustan 325.000 kişi üretim dışı olup eğitim almaktadırlar. Çalışabilir nüfusun 1 milyondan fazlası çalışmamaktadır. Bunların 1/3'ü ev işleri ve çocuk bakımı ile uğraşan kadınlar, 250 bini asker, 115 binden fazlası mevsimlik işte çalışanlar, iş yerini değiştirenler ve 3. derece sakatlar oluşturmaktadır.¹⁸⁸ Ortalama ömrün 69.9 yıl olduğu Azerbaycan'da erkek yaş ortalaması 65.7, kadınlar ise 73.5 yıldır.

Azerbaycan 1990 yılına gelindiğinde komünist rejimin özelliği dolayısıyla okuma yazma oranını % 100'e çıkarmıştır. 1989 verilerine göre cumhuriyette 4.143.500 kişi orta ve yüksek tahsi görmüştür. Bunun 495.000 kişisi yüksek eğitim görmüş, 93.000'i ise yüksek eğitim kurumlarında eğitim görmektedir.

Azerbaycan'da kültür bakanlığına ait 6500 kültürel tesis, 3500 kütüphane, 1990 kültür evi, 73 müze, 40 dinlenme evi, 124 müzik okulu, 14 tiyatro, 43 halk tiyatrosu salonu, 43 kültürel dernek vardır.¹⁸⁹ Araştırma yapan yüksek öğretim kurumlarının sayısı 120 tanedir. Bunların 79 tanesi çeşitli kolları ve bölümleri olan araştırma kuruluşları ve 31 tanesi bilimsel akademi ve enstitülerdir. Kalan 10 tanesi de diğer

¹⁸⁷Ali SÖNMEZ, *Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri, Ülke Profilleri ve Türkiye ile Ekonomik İlişkiler*, DPT Yayınları, Ankara, Şubat 1996, s.7.

¹⁸⁸GKB, *Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınlarından, Harp Akademileri Basımevi, Yeni Levent-İstanbul, Mayıs, 1995, s.24.

¹⁸⁹GKB, a.g.e., s.27.

eğitim müesseselerini oluşturmaktadır. 1989 yılı sonunda Azerbaycan bilimsel harcamalara devlet büttesinden 40.3 milyon ruble (ulusal gelirin % 40'ını) ayırmıştır.

SSCB'nin 15 cumhuriyetinden biri olan Azerbaycan Merkezi Planlamaya bağlı bir ekonomik örgütlenme içinde olmuştur. Bunun sonucu olarak ülke bir çok ürünü kendi üretebileceği halde bu ürünleri üretilmemiş, zorunlu olarak diğer Sovyet Cumhuriyetlerinden karşılanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Merkezi Planlama sistemi de dağılmıştır. SSCB'ni oluşturan 15 Cumhuriyetin hepsi ağır ekonomik buhranla karşı-karşıya kalmıştır.

Azerbaycan'da bu zorlukların yanında bir de, Ermenistan'la savaşa girişilmesi ülkede ekonomik ve siyasi düzeni felce uğratmış, üretimde önemli düşüşler olmuş, bunun sonucunda da ithalat patlaması yaşanmıştır.

1990-1991 yıllarında ekonomik faaliyetlerde önemli düşüşler, fiyatlarda büyük oranlarda artışlar, cumhuriyetlerarası ticarete düşüş ve gerçek gelirin azalması gibi sorunlarla karşılaşılmıştır. 1990'da tarım kesiminin GSYİH'ya katkısı % 37.5, Endüstri'nin % 44.8, inşaat sektörünün % 11.7, ulaştırma-haberleşme sektörünün % 5.2 olurken, 1991'de tarım sektörünün payı % 26.1'e, inşaat sektörünün payı % 10.6'ya, ulaştırma haberleşme sektörünün payı ise % 2.9'a düşmüştür. Yalnız sanayi sektörünün, payı % 54.2'ye yükselmiştir ki, bu da savaş araç-gereçlerinin üretimi dolayısıyla gerçekteşmiştir.

Dış ticarete bu yıllarda önemli artışlar yaşanmıştır. 1990'da toplam ihracat 6.429 milyon ruble, ithalat ise 5.752 milyon ruble olmuş, dış ticaret 677 milyon ruble fazla vermiştir. 1991 yılında ise ihracat 12.199 milyona yükselirken, ithalat da 11.009 milyon ruble olmuş, dış ticaret 1.189 milyon ruble fazla vermiştir.¹⁹⁰ Fakat bu artışın en önemli sebebi eski SSCB ülkeleri arasında dış ticaretin, kullanılan takas usulü nedeniyle artması olmuştur.

Ham petrol üretiminde de önemli gerilemeler yaşanırken, savaş nedeniyle petrol tüketimi artmış, bu da fiyatlara yansımıştır. Bunu aşağıdaki Tablo 20'den de görebiliriz:

¹⁹⁰GKB, a.g.e., s.34.

Tablo 20: Azerbaycan'ın Petrol Üretimi ve Ticareti
(1000 metrik ton)

Yıllar	1990	1991
Üretim	12.512	11.741
İthal Edilen	4.504	4.515
Tüketilen	6.707	7.575
İhraç Edilen	7.769	6.064
Rafine Kullanımı	1.344	1.283
Açıklanamayan	1.196	1.334

Kaynak: IMF, Economic Review.

Tablo 20'den görüldüğü gibi petrol üretimi 1990'da 12.512 bin tondan 1991'de 11.741 bin tona düşmüş, ayrıca ihraç edilen ve rafinede kullanılan petrolde de azalma olmuştur. Tüketim 1990'da 6.707 bin tondan 1991'de 7.575 bin tona yükselmiştir. Diğer taraftan petrol rafine tesislerinin kapasitesi daha fazla olduğu için üretim düşüşü ithalatla karşılanmış, ithalat 1990'da 4.504 bin tondan, 1991'de 4.515 bin tona yükselmiştir.

1990-1991 yıllarındaki gelişmeler tarım sektörünü de etkilemiş, tarımın net maddi üretim içindeki payı, 1980'lerde % 30'dan, 1991'de % 41'e yükselmesine karşın, tarımsal ürün üretiminde 1991'de önemli düşüşler olmuştur. Bunun için Tablo 21'e bakabiliriz:

Tablo 21: Azerbaycan'da Tarımsal Üretim (100 Ton)

Yıllar	1988	1989	1990	1991
Hububat	1.417	861	1.414	1.348
Pamuk	616	581	543	540
Tütün	57	50	53	58
Patates	165	184	185	191
Diğer Sebze	880	915	856	820
Üzüm	1.254	1.057	1.196	1.152
Karpuz	67	64	68	68
Diğer Meyvalar	429	480	367	496
Çay	35	33	31	27

Kaynak: IMF, Economic Review

Tablo 21'den de görüldüğü gibi hububat, pamuk, sebze, üzüm ve çay üretiminde 1991'de önceki yıllara oranla önemli düşüşler olmuştur. Karpuz üretiminde son yıllarda bir değişme olmamakla birlikte meyva ve patates üretiminde artış sağlanmıştır.

1987 yılında 250 bin olan işsiz sayısı, Ermenistanla savaşın başlaması

neticesinde ülkeye göç etmeye zorlanan Azeriler, 1989'da Özbekistan'dan göç eden Meshet (Ahıska) Türkleri ve bazı işyerlerinin üretimi durdurmasıyla 1991'de bir milyon'dan fazla olmuş, bu da bağımsızlıktan sonra ülke için çözülmesi gereken en önemli sorunlardan biri olmuştur.

2. SSCB'NİN DAĞILMASINDAN SONRA SOSYALİST EKONOMİDEN PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞTE AZERBAYCAN'DA UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI

28 Mayıs 1918'de kurulan ve ilk Türk Cumhuriyeti ünvanını alan 1. Azerbaycan Cumhuriyeti, 23 ay ayakta kaldıktan sonra, 27 Nisan 1920 günü Azerbaycan Milli Hükümetinin Rus baskısı zoruyla istifa etmesiyle sona ermiştir. Azerbaycan'ın 2. defa istiklaline kavuşması 18 Ekim 1991'de olmuştur. Azerbaycan, Rusya için son derece önemli bir coğrafyayı ve tabii zenginlikleri ihtiva ettiği için, Ruslar tarafından, içeride birçok karışıklıklar çıkarılmış ve 3 senede 3 Cumhurbaşkanı değişikliği olmuştur. (Ayaz Muttalibov, Ebulfez Elçibey ve Haydar Aliyev)

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin ilk cumhurbaşkanı otomatikman Ayaz Muttalibov olmuştur. (Çünkü Ayaz Muttalibov bu dönemde Azerbaycan SSCKP merkezi komitesinin birinci katibi idi.). Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin cumhurbaşkanlığı görevini (18 Ekim 1991-6 Mart 1992) 6 aya yakın bir zaman içerisinde yürüten Ayaz Muttalibov'dan sonra, ülkenin halk tarafından seçilen ilk cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey olmuştur. Elçibey'de 12 ay (7 Haziran 1992-17 Haziran 1993) Cumhurbaşkanlığı görevini yürütmüş, 29 Ağustos 1993'de yapılan referandumla (Halk oylaması) Haydar Aliyev Cumhurbaşkanı seçilmiştir. 12 Ekim 1998'de görevi sona eren Aliyev, bu tarihte yapılan referandumla tekrar Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı seçilmiştir ve bu görevi halen yürütmektedir.

Bu gelişmelerden hareketle bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da uygulanan politikaları, iktidarla buldukları sürelerin kısa olması ve ülkenin istikrarsız bir ortamda olması nedeniyle Ayaz Muttalibov Ebulfez Elçibey dönemleri ve Haydar Aliyev dönemleri uygulamaları olarak iki döneme ayırarak incelememiş daha uygun olacaktır. Bu nedenle biz de incelememizde bu yoldan hareket etmiş bulunmaktayız.

2.1.Muttalibov ve Elçibey Dönemi Politikaları

Azerbaycan'da serbest piyasa ekonomisine geçiş, tam bağımsızlıktan önce Haziran 1991'de Ayaz Muttalibov başkanlığındaki Azerbaycan Hükümeti tarafından kabul edilen "Ekonomik Bağımsızlık Temeli" kanunu ile başlamıştır. Bu kanunda müttefik bir devlet olarak Azerbaycan'daki milli servetin, onun reel bir şekli olarak kendi mülkiyetine bıkırılması, ekonomik bağımsızlığın başlıca şartı olarak kabul edilmiştir. Bağımsızlıktan sonra ise yapılan ilk iş yabancı yatırımları ülkeye teşvik etmek için hukuki altyapı oluşturmak olmuştur. Bu doğrultuda Ayaz Muttalibov döneminde "Yabancı yatırımları koruma kanunu" Ocak 1992'de yürürlüğe girmiştir. Buna paralel olarak Azerbaycan hükümeti bütçe açığını azaltmak için, 1991'de gelirleri arttırmaya ve harcamaları azaltmaya yönelik çeşitli önlemler almıştır. Sanayi potansiyelinin geliştirilmesi amacıyla, yatırım imkanları araştırılarak, Amerikan ve Avrupa firmalarıyla petrol modernizasyonu anlaşmaları imzalanmıştır.¹⁹¹

7 Haziran 1992'de yapılan referandumla Ayaz Muttalibov'un yerine Ebulfez Elçibey Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Muttalibov'dan farklı olarak daha çok batı eğilimli görüntü çizen Elçibey, iktidara gelince ilk iş olarak ülkede seferberlik ilan etmiş ve Ermenistanla şiddetli bir savaşa girişilmiştir. Ekonomi alanında ise Muttalibov zamanında yürürlüğe giren "Ekonomik Bağımsızlık Temeli" hakkında kanun doğrultusunda piyasa ekonomisinin hukuki altyapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. "Ekonomik reform paketi" olarak adlandırılan bu süreç, aşağıdaki önemli yasalarla şekillenmiştir.

- Tüzel kişilerin vergilendirilmesi hakkında kanun (Haziran 1992)
- Toprak Kanunu (Vergilendirme ve özelleştirme) (Ocak 1993)
- Menkuller ve Taşınabilir Malların Değişimi Kanunu (Şubat 1993)

Yabancı sermayeyi ülkeye çekmek isteyen Elçibey bunu başaramamıştır. Çünkü iç politikada yapılan yanlışlar (özellikle kadro siyaseti), dış diplomatik faaliyetlerde atılan yanlış adımlar (yerli-yersiz "Güney Azerbaycan meselesi"nin ortaya sürülmesi, Rusya'ya menfi münasebetin açık-aşık kabartılması ve bununla da diplomatik manevra yapma kabiliyetinin sıfıra indirilmesi) ülkede istikrarsızlığa neden olmuştur.¹⁹² Bu da bir gerçektir ki, tecrübeli yabancı petrol şirketleri istikrarsız bir

¹⁹¹TIKA, *Azerbaycan Ülke Raporu*, 1995, Türkişbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını, Ankara, s. 14.

¹⁹²NESİROV, a.g.e., s.15.

ülkeye yatırım yapmak istemezler. Nitekim Elçibey, Rusya Federasyonu ve İran gibi, bulunduğu bölgedeki etkin güçleri dikkate almayan ve tam tersine karşısına alan dış politikasının diyetini, bu gelişmelere iç dinamiklerin de eklenmesiyle Cumhurbaşkanlığından azledilerek ödemiştir.

2.1.1. Sanayi Sektörüne Yönelik Politikalar

Azerbaycan ve diğer eski SSCB cumhuriyetlerinin ekonomisi, eski Sovyetler Birliği zamanında, merkezi idarenin plan ve programlarına göre şekillendiğinden, uygulamalar da bu doğrultuda olmuştur. Sanayi tesisleri hammaddenin ağırlıkta olduğu ülkelerin ihtiyacına göre değil, aksine 15 cumhuriyetin talepleri esas alınarak planlanmış ve buna paralel olarak da yeraltı ve yerüstü kaynakların ülkeler itibariyle nasıl kullanılacağı kararlaştırılmıştır. Böylece ekonomik bağımlılığın gerçekleştirilmesine planlı olarak büyük önem verilmiş ve zaman içinde bu hedefe bütün boyutlarıyla ulaşılmıştır.¹⁹³

Azerbaycan'da sanayi sektörü, ağır sanayi, hafif sanayi ve gıda sanayii olarak üç ana sektör şeklinde sınıflandırılmaktadır. Sanayinin yaklaşık olarak yarısını ağır sanayi, beşte birini hafif sanayi ve üçte birini gıda sanayi oluşturmaktadır. Ağır sanayinin temelini ise petrol sanayii oluşturmaktadır. Bu nedenle bağımsızlıktan sonra ilk sanayi politikalarının merkezini petrol sanayi oluşturmuştur. Ham petrol üretimi 1980'de 14.65 milyon tondan, 1991'de 11.7 milyon tona düşmüştür. Son yıllarda ise yatırımın yetersizliği ve eski teknoloji yüzünden, petrol üretimi aynı düzeylerde kalmıştır. Bu nedenle yabancı petrol şirketleri ile anlaşmalar yapma çabaları yoğunlaştırılmış ve bazı kurumsal değişiklikler başlatılmıştır.

Azerbaycan petrol sanayinin idari strüktürlerinde bağımsızlaşma meyli 1988'in sonbaharında başlamıştır. Bu yılda Azerbaycan SSC Devlet Yanacak (yakıt) komitesi kurulmuş ve bu komite tamamen Azerbaycan'a bağlı olmuştur. 1990 senesinin Mayıs ayında "Azerneft" devlet petrol şirketinin SSCB Petrol ve Gaz Bakanlığının terkiinden çıkarılması ve yabancı şirketlerle ortaklıklar kurulması hakkında kararname çıkarılmıştır.

Yabancı petrol şirketlerinin ülkeye ilk gelişleri Muttalibov döneminde olmuştur. Azerbaycan Hükümeti ile yabancı petrol şirketleri arasında 1990 senesinde başlayan ilişkiler çok zor ve yorucu olmuştur.

¹⁹³İktisadi Araştırmalar Vakfı, a.g.e., s.79.

Sanayinin petrol dışındaki diğer sektörlerindeki uygulamalar da Muttalıbov döneminde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Merkezi planlı bir ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde uygulanan iki stratejiden biri olan, “şok terapi” strateji Muttalıbov döneminde Azerbaycan’da uygulanmaya başlanmıştır. Aralık 1991’de 12 aylık enflasyon % 190’a ulaşırken Ocak 1992 ortasındaki fiyat liberalizasyonunu takiben perakende fiyatlar Ocak 1991’e göre % 120 lik artış göstermiştir. Ocak 1992’de Mutalliov hükümeti tarafından uygulanan fiyat liberalizasyonu sonucunda üretici fiyatlarının % 90’ı ve tüketici fiyatlarının % 80’i serbest bırakılırken, petrol, gaz, elektrik, kamu taşımacılığı, haberleşme hizmetleri ve temel tüketim mallarını da içeren 14 grup mal ve hizmetin fiyatları kontrol altında tutulmaya devam edilmiştir.¹⁹⁴ Buna rağmen, kontrol altındaki malların fiyatlarında 2-8 kat artış olmuştur. Serbest bırakılan mal fiyatları ise önceki düzeyin 2-3 misli artmıştır. Bu fiyat liberalleştirilmesinden sonra müesseseler birbirine olan borçlarını ödememe kararı almışlar. Bu dönemde toplam müesseselerin % 94’ünün devlet müessesesi olması durumu daha da istikrarsız hale getirmiştir. Ekonomide maliye iflası gibi değerlendirilen karşılıklı ödemelerin hacmi yedi trilyon manatı geçmiştir.¹⁹⁵

Yapılan daha sağlam hesaplamalara göre sanayi ürün hacminin alt sektörler göre dağılım endeksi, (1985 yılı baz alınarak) 1991’de Azerbaycan sanayisinin durumu hakkında daha detaylı bilgi edinmemizi sağlamıştır. 1985=100 üzerinden yapılan hesaplamaya göre 1991’de, toplam sanayi endeksi % 103,9 olarak hesaplanmıştır. Alt sektörler bazında yapılan incelemede ise ağır sanayi % 116.0, yakıt enerji kompleksi % 88.2, elektrik enerjisi % 112.4, yakıt sanayi % 81.4, metalurji kompleksi % 82.9, makina imal kompleksi 127.5, kimya-orman kompleksi % 97.1, kimya-petrokimya % 88.7, orman, selüloz-kağıt % 135.0, inşaat malzemeleri % 99.1, hafif sanayi % 92.4, dokumacılık % 87.3, dikiş sanayi % 116.3, deri işleme % 90.6, gıda sanayi % 104.1, yiyecekler % 109.0, et ve süt % 96.2, balık % 79.8 olarak gerçekleşmiştir.¹⁹⁶ Görüldüğü gibi sanayi indeksinde 1991’deki artış ağır sanayi, elektrik enerjisi, makina imal kompleksi, orman, selülöz-kağıt, dikiş sanayi, gıda ve yiyecek sanayiindeki artışa bağlı olarak gerçekleşmiştir.

¹⁹⁴GKB, a.g.e., s.31.

¹⁹⁵Safik HÜSEYİNOV, Aydın İBRAHİMOV, “Azerbaycan İktisadi Yapısının Değişiminin Başlıca Sorunları”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 97/16, s.1183.

¹⁹⁶TOBB, a.g.e., s.54.

Sanayideki bu artışı Muttalibov hükümetinin başarısı gibi değerlendiremeyiz. Çünkü SSCB zamanında Moskova tarafından Azerbaycan'ın başına getirilen Muttalibov bağımsız iç ve dış politika yürütmek iktidarında değildi ve tüm icraatları Moskova'nın diktasi ile oluyordu. Ayrıca 1991'de Azerbaycan'ın büyük müessese ve teşkilatlarının mal mübadelelerinin % 85-90'ı Rusya federasyonu ve diğer eski SSCB ülkeleri ile idi. Karşılıklı mübadele (değişim) esasına göre, ikili anlaşmalarla düzenlenmiş ticaret, gümrüklerin olmayışı dolayısıyla Azerbaycan'ın sanayi ürünleri için açık pazar teşkil etmekteydi. Dolayısıyla sanayi üretim artışı rakamlarda gözüktüğü gibi ülke ekonomisine nakit girişi sağlayamamıştır.

1991'de ülkede Gayri Safi Yurtiçi hasılanın dağılımında % 61.5'le sanayi sektörü ilk sırada gelirken, 1980-1991 yılları arasında GSYH da yılda % 1.9 oranında artış göstermiştir.

Kısacası Muttalibov döneminde Azerbaycan fiili olarak bağımsız bir devlet olsa da ekonomik olarak zorunlu bağımlılıkla karşı-karşıya kalmıştır. Ekonomik ilişkileri eski SSCB ülkeleriyle koparmadan mevcut üretim yapısı korunmak istenmiştir. Lakin bazı objektif ve subjektif sebepler dolayısıyla piyasa ekonomisine geçişte başarı sağlanamamış, özellikle kadro yetersizliği nedeniyle hükümet belirli bir "geçiş programıyla" hareket etmemiş, stratejilerini buna göre uyarlayamamıştır.

Muttalibov'un olaylı istifasıyla 7 Haziran 1992'de Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı seçilen Ebulfez Elçibey, Muttalibov'dan farklı olarak Rusya Federasyonu ile mevcut tüm ilişkileri tersyüz eden, en ön planda Türkiye olmak üzere Amerika ve batılı devletlere entegre olmak isteyen ve kuzey İran'da yaşayan 20 milyon civarındaki Azeri Türk ile Kuzey-Güney Azerbaycan'ın (İran Azerbaycan'ı-Kuzey İran) birleşmesi konularını sürekli işleyen bir dış politika izlemiştir.¹⁹⁷ Bu politika ülkenin ekonomisini de önemli etkilemiş, özellikle Rusya Federasyonu ile olan 70 yıllık sosyal-siyasi-ekonomik ilişkilerin tamamıyla koparılması Azerbaycan'da sosyo-ekonomik istikrarsızlıklara sebep olmuştur.

Muttalibov'dan daha radikal olan Elçibey sanayide de "şok terapi" stratejisini uygulamıştır. Ocak 1992 ortasında yapılan fiyat liberalizasyonunu takiben perakende fiyatlar Ocak 1991'e göre % 120'lik artış göstermiştir. Eylül 1992'de Elçibey Hükümeti (Halk Cephesi Hükümeti) bazı istisnalar dışında "takas"ı yasaklamıştır.

¹⁹⁷GKB, a.g.e., s.55.

Ancak, eski SSCB ülkeleri ile takas ticareti daha önce yapılan anlaşmalar çerçevesinde sürdürülmüştür. Hükümet 15 Ağustos 1992'de kendi para birimi olan "Manat"ı kullanmaya başlasa da, bu para birimi sadece yurtiçi ödemelerde geçerli olmuş ve Azerbaycan bu dönemde de Ruble alanı içinde kalmıştır. Fakat ruble alanı içinde kalan Azerbaycan'da kredilere uygulanan faiz oranları 1992 yılında Rusya'dakinden 4.1-6.7 defa, 1993 yılının birinci yarısında 3.5, ikinci yarısında 3.4-4.2 defa aşağı olmuştur.¹⁹⁸ Aynı dönemde Azerbaycan'ın devlet müessesese ve teşkilatlarının mal mübadelelerinin % 85-% 90'ı Rusya Federasyonu ile idi. Bir başka sözleşme satılan malların karşılığında alınacak paraların Rusya'da "takılıp" kalmasına, hatta diğer BDT ülkelerine akmasına ortam yaratılmıştır. Bu bir taraftan ülkeden sermaye çıkışını artırırken, diğer taraftan yerli müesseselerin % 25'le kredi almaları istihsal için kârlı olmamıştır. Nisan 1993'de yeni bir fiyat liberalizasyonu ile ekmek ve bebek maması dışındaki tüketim mallarının fiyatları ve telefon dışındaki telekomünikasyon hizmetleri fiyatları serbest bırakılmıştır. Petrol ve petrol ürünleri, ulaştırma (taksi dışındaki) elektrik, gaz ve ev kiralari fiyatları ise kontrol altında tutulmaya devam edilmiştir. Bu ürünler dışında kalan ürünlerin fiyatlarının belirlenmesi kuruluşlara bırakılmış ve kuruluşların bu çalışmaları yeni kurulan Anti-Tekel komitesi tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Elçibey hükümeti Ocak 1993'de "Toprak Kanunu"nu (vergilendirme ve özelleştirme), Şubat 1993'de ise "Menkul ve Taşınabilir Mallar Değişimi Kanunu"nu çıkararak ülkede pazar ekonomisi için hukuki zemin hazırlamıştır.

Yukarıda kısaca değindiğimiz nedenler dolayısıyla Elçibey Hükümeti tarafından da uygulanan sanayi politikası başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1992'de başlayan düşüş 1993'de de devam etmiş hatta bazı alt kollarda üretim yarı yarıya inmiştir. Müesseselerin hesapları esasında hesaplanan toplam sanayi üretim indeksi 1985 yılı baz alınmakla 1992'de % 79 olurken, 1993'de % 74 olarak gerçekleşmiştir. Ürün çeşitleri esasında yapılan hesaplama göre ise 1992'de toplam sanayi indeksi % 63 olurken, 1993'de % 50'ye inmiştir.¹⁹⁹ Bu dönemde sanayi ürün hacminin alt sektörlere dağılım indeksinde de önemli düşüşler gözlenmiştir. Bunu aşağıdaki Tablo 22'den de görebiliriz.

¹⁹⁸HÜSEYİNOV, İBRAHİMOV, a.g.e., s.1183.

¹⁹⁹ARDSK (SCSRA), a.g.e., s.198.

Tablo 22: Sanayi Ürün Hacminin Alt Sektörlere Dağılım İndeksi (1985=100)

Yıllar	1990	1991	1992	1993
Toplam Sanayi	99.1	103.9	79.3	73.7
Ağır Sanayi	108.2	116.0	87.8	73.6
Yakıt Enerjisi Kompleksi	90.6	88.2	72.2	68.1
Elektrik Enerjisi	111.8	112.4	93.9	91.6
Yakıt Sanayi	64.2	81.4	66.3	61.9
Metaller Kompleksi	84.8	82.9	58.3	40.6
Makina İmal Kompleksi	116.1	127.5	99.2	94.9
Kimya-Orman Kompleksi	89.7	97.1	48.5	43.0
Kimya-Petrokimya	85.4	88.7	40.6	35.4
Orman, Selüloz-Kağıt	104.8	135.0	102.7	93.4
İnşaat Malzemeleri	89.3	99.1	94.9	95.6
Hafif Sanayi	90.5	92.4	76.0	78.2
Dokumacılık	86.2	87.3	76.4	79.9
Dikiş Sanayi	106.7	116.3	110.3	108.5
Deri İşleme	96.4	90.6	72.1	74.5
Gıda Sanayi	103.4	104.1	70.5	62.5
Yiyecekler	104.9	109.0	74.6	62.6
Et ve Süt	96.2	72.2	40.7	33.9
Balık	83.9	79.8	50.4	25.8

Kaynak: TOBB, a.g.e., s.54.

Tablo 22'den de görüldüğü gibi 1992'de orman, selüloz-kağıt sanayi altkolu ile dikiş sanayi altkolu dışında kalan tüm altkollarda önemli üretim düşüşleri yaşanmıştır. Bu düşüş 1993'de de devam etmiş, bu yılda da sadece dikiş sanayide artış olmuş, diğer aykollarda düşüş daha da hızlanmıştır. Bu düşüş özellikle et ve süt sanayi ile balık üretim sanayide dibe vurmuştur. 1985 yılı baz alınarak yapılan hesaplama göre 1993'de et ve süt sanayi üretim indeksi % 33.9 balık üretim sanayi indeksi ise % 25.8 olarak gerçekleşmiştir.

Elçibey döneminde uygulanan politikalar genellikle Almanya'da uygulanan sosyal piyasa ekonomisi doğrultusunda olmuştur. Bu modelin özellikleri, piyasa güçlerinin hakim olması ve özel mülkiyetin yaygın olarak bulunmasıdır. Bu modelde devlet, işsizlik ve fakirlikle mücadele eder ve piyasa güçlerini ortadan kaldırmadan kapitalizmin insancıl yönlerini uygulamaya çalışır.²⁰⁰ Bu doğrultuda 1992 yılı Ocak ayında Milli Meclis "Azerbaycan'da işletmelerin kurulması" ve "işletmelerin kurulmasına devlet yardımı programını" tasdiklemiştir. Aynı yılın Haziran ayında Elçibeyin açıklaması ile "küçük işletmelerin kalkınmasını hızlandırmak ve yatırımları

²⁰⁰DİKKAYA, a.g.e., s.23.

teşvik amacını güden mali nitelikli fon” kurulmuştur.²⁰¹ Avrupa Birliğinin “TACIS” programına uygun olarak küçük ve orta ölçekli sanayi işletmeleri acenteliği kurulmuş, personel hazırlanması ve bilgi sağlanması konularına başvurulmuştur. Ayrıca “TACIS” tarafından 1992 yılında “Devlet işletmelerinin yeniden yapılanmaları ve özel sektörün gelişimi” amacıyla Azerbaycan’a 2.6 milyon ECU’lük fon verilmiştir.²⁰² Hükümet KOBİ’lerin kurulması ve geliştirilmesini desteklerken yeni ortamda devlet mülkiyetinde olan müesseseleri desteklememiştir. 1992 yılına kadar sanayinin % 94’ü teşkil eden ve Merkezi Hükümet tarafından yönetilen yakıt-enerji, metalurji, kimya, petro kimya, makine sanayisi gibi komplekslerin devlet tarafından milli ekonominin taleplerine yöneltmesi yapılmamıştır.²⁰³ Devletin kontrolsüzlüğünden yararlanan ve bu komplekslere ait olan bazı müesseseler istedikleri gibi faaliyet göstermiş, bu da ülkedeki iktisadi krizi derinleştiren en başlıca etken olmuştur.

2.1.2. Tarım Sektörüne Yönelik Politikalar

1991 yılında Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte tarım politikasında da zorunlu değişiklikler yapılmıştır. 1991 yılında tarım-orman sektörü toplam istihdamda % 33.7 ile ilk sırada gelmiştir. Bu yılda Tarım sektörü Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın % 22.2’sini oluşturmuştur. Özellikle 1990’lardan itibaren başlayan ortak ve kiracı işletme uygulaması sonucunda 1985’de 54 olan ortak işletme sayısı 1991’de 195’e çıkmıştır. Ayrıca 1991’de 14 tarım işletmesi kiracılar tarafından işletilmeye başlanmıştır. 1991’de kolhoz sayısında bir artış yaşanmış, 1990’da 983 olan kolhoz sayısı 1176’ya yükselirken, 1990’da 820 olan sovhoz sayısı da 752’ye düşmüştür.²⁰⁴ 1991’de kolhoz sayısının artması yeni kolhozlar kurulması sonucunda değil, eskiden var olan verimsiz kolhozların dağıtılmasıyla oluşmuştur. Kolhoz ve sovhozların tarımsal üretim değerinin toplam tarımsal üretim değeri içindeki payı 1985’den başlayarak azalmış ve bu 1991’de de devam etmiştir. 1985’de ülke toplam tarımsal üretim değeri içindeki, kolhoz ve sovhozlardaki tarımsal üretim değerinin payı % 73.9 olurken, 1991’de bu oran % 61.7 olarak gerçekleşmiştir.

Muttalibov döneminde uygulanan tarım politikasının en önemli özelliği bitkisel

²⁰¹Ragip KULİYEV, “Azerbaycan’daki İktisadi Reformların Uygulanmasının Genel Sorunları, *Avrasya Etudleri Dergisi*, Cilt 1, S: 3, Sonbahar 1994, s.52.

²⁰²TİKA, *Avrasya Dosyası*, S:46, Aralık 94/1, s.7.

²⁰³HÜSEYİNOV, İBRAHİMOV, a.g.e., s.1183.

²⁰⁴TOBB, a.g.e., s.22.

üretim yapısının zorunlu olarak değiştirilmesi olmuştur. Çünkü bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti diğer eski SSCB Cumhuriyetleriyle, ekonomik ve sanayi yapısının özelliği (birbirine bağımlı ve tek yönlü sanayi) nedeniyle sürdürmek zorunda olduğu ürün değişim ilişkisine bağlı olarak, bazı ürünleri de üretmek zorunda kalmıştır. Çeşitli güçlükleri beraberinde getiren bu sistem, Azerbaycan merkezi yönetimine fazla seçenek sunmamıştır. Fakat bunun için de, kısa dönemde bitkisel üretimde önemli değişimler oluşmamıştır.

Bitkisel üretimden farklı olarak 1991'de hayvansal üretimde fazla değişim olmamıştır. 1990-1991 yılları arasında büyükbaş hayvan varlığı % 0.3, koyun ve keçi %-2.3, tavuk % 4.5 azalma göstermiştir. Bu düşüşün en önemli sebebi entansif hayvancılığı temel girdisi olan karma yem üretiminin yeterli düzeyde olmamasıdır. Hayvan sayısının azalmasına karşın, bitkisel üretimde özellikle taneli yem bitkileri üretiminde artışlar olmuştur. Tavuk varlığındaki azalışlardaki birinci neden, karma yem üretiminin oldukça düşük düzeyde olması olmuştur. 1991 yılında, diğer yıllara göre, toplam et üretimiyle, toplam süt üretimi ve toplam yumurta üretiminde önemli düşüşler olmuştur. Süt üretiminde de aynı şekilde yıllara göre düşüşler olmuştur. 1991 yılında 1989 yılına göre inek sütünde % 9.7, koyun sütünde % 32.7, keçi sütünde % 39 oranında düşüş gerçekleşmiştir.²⁰⁵

Tüm bu olumsuzluklar sonucunda, piyasa ekonomisine geçişin de etkisiyle Muttalibov hükümeti Ocak 1992'de tarımsal ürünlerin fiyatlarını serbest bırakmıştır. Stratejik önemi olan üzüm, tütün, pamuk, çay, tahıl ve ipek ürünlerinin fiyatları ise alıcı devlet kuruluşu ile üretici arasında anlaşmayla belirlenmiştir. Fakat tarımda yapılan bu fiyat liberalizasyonu üretimi arttırmamış, hatta 1992 senesinde daha da düşürmüştür.

1992'deki üretim düşüşleri tarım sektörünün tüm altkollarında kendini göstermiştir. Elçibey hükümetinin uyguladığı tarım politikası da başarılı olamamıştır. Bunun en önemli nedeni savaşın şiddetlenmesi ve değişimin Muttalibov döneminden daha radikal ve fazla olmasından kaynaklanmıştır.

Elçibey döneminde tarım sektörünün Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payı 1992'de 1991'e göre % 2.0 azalarak % 20.2 olurken, 1993'de de 1992'ye göre % 1.8 oranında gerileyerek % 18.4'e inmiştir. 1992'de ülkedeki kolhoz sayısı 1991'e göre

²⁰⁵KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.c., s.41.

(1176 adet) 20 adet artarak 1196'ya yükselirken, 1993'de kolhozların sayısı 1096'ya gerilemiştir. Ayrıca sovhoz sayısındaki azalma bu dönemde de devam etmiş 1991'de 752 olan sovhoz sayısı, 1992'de 731'e, 1993'de ise 719'a düşmüştür. Ortak işletmeler de 1991'e göre 1992 ve 1993'de sırasıyla 195'den 185 ve 188'e inerken, kiracı işletmelerde ve özel kooperatiflerde önemli artışlar olmuştur. 1991'de 14 olan kiracı işletme sayısı 1992'de % 100 artarak 28'e çıkarken 1993'de de değişmemiştir. Elçibey döneminde özel kooperatif sayısında artış yaşanmış, daha önceki dönemlerde sayıları hakkında bile bilgi olmayan özel kooperatifler 1992'de kayıtlara 106 adet olarak geçerken, 1993'de bu sayı 112'ye yükselmiştir.²⁰⁶ 1985 yılından itibaren düşme gösteren toplam tarımsal üretimin kolhoz ve sovhozlardan elde edilme oranı, bu dönemde de önemli ölçüde düşmüş ve 1993'de % 53.0'a inmiştir. Bunu aşağıdaki Tablo 23'den daha ayrıntılı görebiliriz.

**Tablo 23: Kolhoz ve Sovhozlardaki Tarımsal Üretimin Değeri
(1983 Fiyatlarıyla Milyon Manat)**

Yıllar	Toplam	Ülke Toplam Tarımsal Değeri İçindeki Payı (%)	Bitkisel Üretim		Hayvansal Üretim	
			Değer	%	Değer	%
1985	303.7	73.9	239.2	78.8	64.5	21.2
1990	230.9	64.9	172.9	74.9	58.0	25.1
1991	220.3	61.7	165.7	75.2	54.6	24.8
1992	157.7	58.0	119.6	75.8	38.1	24.2
1993	119.0	53.0	91.5	76.9	27.5	23.1

Kaynak: TOBB, a.g.e., s.23.

Tablo 23'den de görüldüğü gibi 1985 yılı itibariyle, (1983 yılı fiyatlarıyla) 411.8 milyon manat olan toplam tarımsal üretimin 303.7 milyon manatlık bölümü (% 73.9) kolhoz ve sovhozlardan, geri kalan 108.1 milyon manatlık bölümü ise kişilerin kendi arazilerinden elde edilmiştir. Toplam tarımsal üretimin kolhoz ve sovhozlardan elde edilme oranı, yıllar ilerledikçe gerileme göstermiş ve 1993 yılında % 53.0'a düşmüştür. 1993 yılı itibariyle toplam bitkisel üretim değerinin % 65.5'i ve toplam hayvansal üretim değerinin ise % 32.4'ü kolhoz ve sovhozlardan elde edilmiştir. Hayvansal üretimde kolhoz ve sovhozlardan için oranın düşük oluşu, özellikle kırsal kesimde yaşayan halkın kendi ihtiyaçları için birkaç hayvan bulundurmasından kaynaklanmıştır.

²⁰⁶TOBB, a.g.e., s.22.

2.1.3. Hizmetler Sektörüne Yönelik Politikalar

Bir ülkenin gelişmişlik, daha doğrusu refah düzeyi son yıllarda gittikçe artan bir eğilimle hizmetler sektörünün toplam ekonomi içerisindeki yeri ve konumu ile ölçülmektedir. Sektörel bazda işgücünün dağılımı, bunun yarattığı katma değer, bu değerlerin toplam ekonomi içerisindeki yeri ve diğer kriterler hemen tüm gelişmiş ülkelerde hizmetler sektörünün üstünlüğündedir.

Azerbaycan'da 1987 yılında hizmetler sektörünün toplam ekonomi içerisindeki yeri % 40 olurken, hizmetler sektörünün GSYİH içerisindeki payı % 27.7 olmuştur. Azerbaycan hizmetler sektörünün istihdam açısından 1991 yılı itibariyle 1987 yılına göre 2 puan arttığı, ancak hasıla yönünden 8 puan azaldığı görülmektedir. Buradan da Azerbaycan'da hizmetler sektörünün üretken olmadığı anlaşılmaktadır. Ülkede hizmetler sektöründe çalışan % 42 civarındaki bir işgücü payı ile milli gelirin % 19.7'si yaratılırken, Türkiye'de bu durum % 38.3'e karşın, % 52.2'dir. 1991 yılında Azerbaycan'da hizmetler sektörünün payı tarımın da gerisinde kalmıştır. Bu kriterler uyarınca 1991 yılı itibariyle Azerbaycan'ın gelişmiş bir ülke olduğunu söylemek mümkün olmamaktadır.

Hizmetler sektörünü ulaştırma, haberleşme, inşaat, turizm, bankacılık, iç ticaret, sağlık, eğitim ve kültür sektörü olarak 9 sektör halinde inceleyeceğiz.

Muttalibov döneminde yukarıda 9 alt sektöre ayırdığımız hizmetler sektöründe ulaştırma, haberleşme ve bankacılık sektörleri dışında önemli gelişmeler olmamıştır. Uygulanan politikalarda bu üç alt sektöre öncelik tanınmış, fakat önemli gelişmeler sağlanamamıştır.

Ulaştırma sektörünün 1985'de GSYİH içindeki payı % 10.4 iken, bu pay 1990'da % 4.8'e, 1991'de ise % 3.1'e düşmüştür. 1985'den başlayan bu düşüşün en önemli nedeni ülkenin içinde bulunduğu savaş, eski teknoloji ve geçiş döneminin zorlukları olmuştur. Demiryolu taşımacılığında taşınan yolcu sayısında 1990'a göre % 6.5, taşınan yük miktarına göre ise % 5.2'lik düşüş yaşanmıştır.²⁰⁷ Karayolu taşımacılığında ise taşınan yolcu sayısında 1990'a oranla 1991'de % 27.4'lük bir artış yaşanmıştır ki, bu artışta da % 38.8 ile otobüs taşımacılığındaki artış önemli etken olmuştur. Karayolu ile yük taşımacılığında ise % 8.8'lik bir düşüş gözlenmiştir.

²⁰⁷KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.127.

Havayolu ile yolcu taşımacılığında ise 1991'de bir önceki yıla nazaran % 4.3'lük bir artış sağlanmıştır. Ulaştırma sektöründe en fazla düşüş denizyolu taşımacılığında yaşanmıştır. 1991'de 1990'a oranla denizyolu ile taşınan yolcu sayısında % 20, taşınan yük miktarında ise % 15.7'lik düşüş yaşanmıştır. Boru hattı taşımacılığında da petrol taşımacılığında % 4.1, doğalgaz taşımacılığında ise % 4.7'lik düşüş yaşanmıştır.

Görüldüğü gibi ulaştırma alanında gelişmiş bir sisteme sahip olmakla birlikte Azerbaycan'da alt yapı ve ulaşım ekipmanları kötü bir durumdadır. Muttalibov hükümetinin uyguladığı devlet politikası yetersiz kalmış ve sektörün yeniden yapılanması ve değişen talebe uyum sağlayıp ekonomiye daha etkili bir şekilde katkıda bulunması için somut adımlar atılmamıştır. Sadece 1992'nin başlarında birkaç devletle hava ulaştırma anlaşmaları imzalanmış ve yine Şubat 1992 tarihinde Ekonomik İşbirliği Teşkilatına (ECO) üye olunarak ulaştırma sektöründeki problemlerin çözülmesine çalışılmıştır.

Haberleşme sektöründe ise 1991'de ulaştırma sektörüne oranla önemli gelişmeler sağlanmıştır. Özellikle bu alanda altyapı mevcut olmuş, sadece eski teknolojinin yenilenmesi gerekmiştir. Yabancı devletlerle yapılan anlaşmalar sonucunda telefon hizmetlerinde (hat kapasitesi) 1991 yılında 1990'a oranla % 9.2'lik artış sağlanmıştır. Azerbaycan telekomünikasyon şebekesine uyumlu ilk DMS-100/200 sayısal telefon santrali Eylül 1991'de Netaş tarafından Bakü'de servise verilmiştir. Ayrıca Avusturya-Azerbaycan ortaklığındaki bir kuruluş kiraladıkları uydu vasıtasıyla telefonlaşma sorununu çözmeye başlamışlardır.

Bu dönemde inşaat sektöründe yılda yaklaşık 2.6 milyon m² konut yapılmıştır. Bunun ortalama olarak % 72'sini özel inşaatlar oluşturmuştur. Ülkede devlet hesabına yapılan inşaat hacminde sürekli bir düşüş olurken, buna karşın özel inşaatlar artmıştır. Muttalibov döneminde tarım, sanayi, hizmet sektörü, kültür ve spor, basın-yayın, haberleşme ve ulaştırma amaçlı hiç bir inşaat yapılmamıştır.

Turizm sektöründe de önemli düşüşler olurken 1991'de ülkeye 176.000 yabancı turist gelirken, çıkan yerli turist sayısı 61.000 olmuştur.²⁰⁸ 1991'de turizm acentası sayısında bir önceki yıla göre değişme olmamış, diğer tüm alanlarda düşüşler yaşanmıştır.

²⁰⁸KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.147.

İç ticarete 1990/91 arasında her türlü ürünü kapsayan bir canlanma görülmüştür. Bu canlanma kişilerin özel mülk edinme ve serbest çalışma hürriyetinin sağlanmasıyla birlikte özel girişimcilik ruhunun yarattığı dinamizmden kaynaklanmıştır. Ancak 1990/91'de devlet stoklarında önemli miktarda azalmalar olmuştur. Ülkede "Gösteriş Amacıyla Tüketim" iç piyasanın 1990/91'de canlanmasında en önemli etken olmuştur. Örneğin kürk ve kürk ürünlerindeki artış 1991/90'da % 155.1 düzeyinde gerçekleşmiştir.²⁰⁹ Temel gıda maddeleri satışında da ticaret, tedarik ve gıda kooperatiflerinin satışında önemli düşüşler olurken, temel ihtiyaç maddeleri iç ticaretinde üretim ve tüketim kooperatiflerinin satışı fazlalaşmıştır. Özellikle üretim kooperatifleri satışında 1991'de 1990'a oranla % 3200'lük artışla satış patlaması yaşanmıştır.

Sağlık, eğitim ve kültür sektörlerinde 1988'den başlayan durgunluk 1990/91 yıllarında da devam etmiştir. Sağlık sektöründe 1991'de miktar olarak artışlar olsa da kalite önemli ölçüde düşmüştür. 1991'de gazete sayısında bir önceki yıla göre % 17.3'lük bir artış olurken, gazete tirajı % 44.7 azalmıştır.

1992 yılında Elçibey hükümeti döneminde Azerbaycan'da cari fiyatlarla GSYİH hızla artmakta ise de sabit fiyatlarla 1992 yılında 1991 yılına göre % 28.2 ve 1993 yılında 1992 yılına göre % 13.3 gerileme göstermiştir.²¹⁰ Ekonomideki bu gerileme hizmetler sektöründe de devam etmiştir. Fakat hizmetler sektörünün bu dönemde bazı altkollarında önemli gelişmeler yaşanırken, bazı alt kollarda da gerilemeler olmuştur.

Elçibey hükümetinin bu dönemde hizmetler sektörüne yönelik politikalarında ulaştırma, haberleşme, inşaat, bankacılık ve eğitim sektörüne öncelik tanınmış, sosyal piyasa ekonomisi modeli doğrultusunda hareket edilmiştir.

Elçibey hükümeti Azerbaycan'ın serbest pazar ekonomisine geçme yolundaki en önemli adımlardan birini oluşturan bankacılık ve merkez bankacılığı konusundaki düzenlemelerle ilgili olarak 7 Ağustos 1992'de Merkez Bankası hakkında kanun ile bankalar ve bankaların faaliyetleri hakkında kanunları arka arkaya yürürlüğe sokmuştur. Bununla Azerbaycan'da iki seviyeli bankacılık sisteminin kurulması amaçlanmıştır;²¹¹

²⁰⁹KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY a.g.e., s.153.

²¹⁰TOBB, a.g.e., s.18.

²¹¹TİKA, Azerbaycan.....1996, s.42.

- 1. seviyede Merkez Bankası
- 2. seviyede Diğer Bankalar
- Kurulacak olan bankacılık sisteminin dışarıya açık olması hedeflenmiştir.

Yapılan yeni düzenlemeyle Azerbacan finans kesimi Azerbaycan Milli Bankası (Merkez Bankası-ANB) ve 4 ihtisas bankası; Azerbaycan Uluslararası Bankası (Beynelhalk Bank), Agroindustrial Bank (Ziraat Bankası), Sanayi İinvestisyon Bank (Sanayi ve Yatırım Bankası), Emanet Bank (Tasarruf Bankası) ile çok sayıda ticari ve kooperatif bankadan oluşmuştur.

Azerbaycan bağımsızlığını elde eder etmez, milli paranın dolaşıma sürülmesi çalışmaları da hızlandırılmıştır. Elçibey hükümeti yetkilileri, Azerbaycan'ın parayı ve döviz kurlarını kontrol edecek mekanizmalara sahip olmadığı için bu konuda acele edilmemesi gerektiği düşüncelerine rağmen, 15 Ağustos 1992'de ulusal para birimi olan Manat'ı 1'lik, 10'luk ve 250'lik banknotlar halinde Fransa'da bastırarak piyasaya sürmüşlerdir.²¹² 1992'de 197 milyon manat piyasaya sürülerek Ruble'yle beraber işlem görmeye başlamıştır. 1992 sonu itibariyle piyasada sadece % 7 oranında manat bulunurken, 1993 Mayısına gelindiğinde bu oran % 70'e çıkmıştır. Hükümet milli paranın da dolaşıma çıkmasıyla döviz piyasalarındaki gelişmeleri yerleştirmek amacıyla 1993 yılının Ağustos ayında "Bakü Bankalar Arası Döviz Borsası"nı (BİRJA) kurmuştur. Bu borsada Ukrayna karbovanetlerinin, Rusya Rublelerinin ve Amerikan Dolarının alış-verişi yapılarak manat değerinin istikrarının korunması hedeflenmiştir. Fakat borsanın çalışması 1995 yılının başlarında mümkün olabilmiştir.

Elçibey döneminde diğer önemli gelişme eğitim sektöründe görülmüştür. Eğitim kalitesini arttırmayı amaçlayan hükümet ilk kez üniversiteyi giriş sınavlarında değişiklik yaparak doğrudan seçmeli test yöntemi uygulamaya konulmuştur. Eğitim işçileri ve hocalarının ücretleri arttırılırken, ayrıca bazı muafiyetler de getirilmiş, devlet tarafından hocalara gıda yardımı yapılmaya başlanmıştır. 1992'de Türkiye Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'a açtığı 2000 civarında burstan yararlanarak, bu miktarda öğrenci Türkiye'nin çeşitli üniversite ve liselerinde eğitim almaya hak kazanmıştır.

Elçibey hükümeti döneminde sağlık ve kültür alanında fazla gelişme olmasa da, gerileme de fazla olmamıştır. İç ticarete ise Muttalibov döneminin mirası olan

²¹²AKDİŞ, a.g.e., s.112.

“Gösteriş amacıyla tüketim” bu dönemde de devam etmiş, bu da halkın tasarruf gücünü zayıflatmıştır.

2.1.4. Dış Ticaret Politikaları

Eski Sovyetler Birliğini oluşturan cumhuriyetlerin, siyasi ve ekonomik açıdan doğrudan Merkezi Hükümete bağlı olmaları, sektör ve alt sektörlerde üretimden dış ticarete kadar olan tüm uygulamaların, bu merkezce yönlendirilmesi ve yönetilmesini zorunlu kılmıştır. Bu uygulama ile cumhuriyetler, sadece tek merkeze değil, aynı zamanda üretilen, satılan mal ve hizmetler yönünden birbirlerine de sıkıca bağımlı hale getirilmişlerdir. SSCB'nin üyesi olan Azerbaycan da bu nedenle zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olmasına rağmen bu ürünlerini birliğin diğer ülkelerine göndermekle yükümlü olmuştur.

Azerbaycan'ın SSCB'nin dağılmasıyla 1991 yılında bağımsızlığını kazanması zengin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini serbest bir şekilde istediği devlete satma fırsatı vermiştir. Bu doğrultuda 1991 yılında Azerbaycan 71 ülke ile ticari ilişkiye girmiştir.²¹³ 1991 yılında başlayan bu ilişki sonucunda İngiltere, İtalya, Fransa gibi batılılarla, Doğu Avrupa Ülkeleri, Japonya ve özellikle İran, Azerbaycan'ın giderek genişleyen ticaretinden daha çok pay almaya çalışmışlardır.

Üçüncü ülkelerle dış ticaret ilişkilerine girilse de Muttalibov hükümetinin 1991 yılında uyguladığı dış ticaret politikası eski SSCB, yeni BDT ülkeleri ağırlıklı olmuştur. Daha çok zorunluluğa dayanan bu ticaret Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı, kontrolünde olup, ikili anlaşmalarla düzenlenmiştir. Bu anlaşmaların takas bazında olması cumhuriyetlerin birbirleriyle olan ticaretlerini teşvik etmiş ve geliştirmiştir.

Azerbaycan'da ticari ilişkide bulunduğu eski Sovyet Cumhuriyetleri ve üçüncü ülkelerle olan ithalat-ihracatı Tablo 24'de gösterilmektedir:

²¹³KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.182.

**Tablo 24: Azerbaycan'ın Değer Olarak 1991 Yılı Toplam Dış Ticareti
(Milyon Ruble), (Rakamlar Yuvarlaklaştırılmıştır)**

Ülkeler	İthalat	İhracat	Toplam
Rusya Federasyonu	4.960	6.840	11.800
Ukrayna	2.500	1.500	4.000
Kazakistan	466	473	939
Gürcistan	173	696	869
Belarus	248	569	817
Türkmenistan	23	513	536
Özbekistan	192	285	487
Moldavya	62	138	200
Tacikistan	42	120	162
Litvanya	54	98	152
Latviya	50	87	137
Kırgızistan	51	67	118
Estonya	19	57	76
Eski SSCB Toplamı	8.840	11.453	20.293
3. Ülkeler	2.173	744	2.917
Genel Toplam	11.013	12.197	23.210

Kaynak: KARABAĞLI, AĞAOĞLU, OKTAY, a.g.e., s.181.

Tablo 24'den görüleceği gibi 1991'de Azerbaycan'ın 23.2 milyar Rubleyi bulan dış ticareti içinde Eski Sovyet Cumhuriyetlerinin payı % 87.4, gibi yüksek bir düzeye varırken, 3. ülkelerinki sadece % 12.6 olmuştur. Bu durum da gösteriyor ki eski uygulamaların bir sonucu olarak cumhuriyetler arası ticaret, şartlar düzeline kadar ağırlığını koruyacaktır. Öte yandan, toplam dış ticaretin % 50.8'inin Rusya Federasyonu, % 17.2'nin ise Ukrayna ile yapıldığı görülmektedir. Diğer bir önemli unsur dış ticaretin 1184 milyon ruble fazla vermesi olmuştur.

1991 yılında Azerbaycan'ın dış ticaretinde ihracat kalemleri içinde petrol ürünleri sanayi ilk sırayı alırken, petrol ürünlerinin % 29'u üçüncü ülkelere, geri kalan % 71'i ise Eski Sovyet Cumhuriyetlerine ihraç edilmiştir.

Kısacası, 1991'de Muttalibov hükümetinin dış ticaret politikası eski SSCB dönemindeki dış ticaret yapısını değiştirmeden mevcut durumu devam ettirmek olmuştur. Bu durumda incelememizden de gördüğümüz gibi Azerbaycan ham mal ihracatçısı konumunda kalırken, kendi üretebileceği ürünleri de ithalatla karşılamak zorunda kalmıştır. Ayrıca eski SSCB'nin üretimde kaliteden çok, miktara önem vermesi durumunun devam ettirilmesi dış ticaretin rekabetçi yapıya kavuşmaması sorununu da gündeme getirmiştir.

1993 yılında da dış ticaretin en fazla eski SSCB ülkeleriyle (yeni BDT) yapılırken, ilk kez bu cumhuriyetlerle yapılan ticarete dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır. Üçüncü ülkelerle olan ticarete ise dış ticaret fazlası olmuştur. Azerbaycan'ın 1993 yılı itibariyle BDT ile dış ticareti aşağıdaki Tablo 25'de verilmiştir.

**Tablo 25: Azerbaycan'ın BDT ile Dış Ticareti
(1993 yılı) (Milyon \$)**

Ülkeler	İthalat	İhracat	Toplam
Beyaz Rusya	7.7	14.6	+6.9
Kazakistan	32.5	29.8	-2.7
Kırgızistan	0.6	1.3	+0.7
Moldova	9.3	13.0	+3.7
Özbekistan	1.3	4.1	+2.8
Rusya	118.8	181.2	+62.4
Tacikistan	0.1	6.1	+6.0
Türkmenistan	51.1	38.6	-12.5
Ukrayna	50.2	47.3	-2.9
Gürcistan	17.2	29.9	+12.7
Reeksport İçin İthalat	9.14	-	-91.4
Toplam	380.2	365.9	-14.3

Kaynak: TOBB, a.g.e., s.41.

Tablo 25'den görüldüğü gibi 1993'de BDT ile 380.2 milyon \$'ı ithalat, 365.9 milyon \$'ı ihracat olmak üzere 745.1 milyon \$'lık dış ticarete hacmi gerçekleşmiş ve Azerbaycan 14.3 milyon \$ dış ticaret açığı vermiştir. BDT ile olan dış ticarete 300 milyon \$'lık toplam dış ticaret hacmiyle Rusya Federasyonu yine ilk sırayı almış, bu ülkeyi 97.5 milyon \$'lık dış ticaret hacmiyle Ukrayna ve Türkmenistan takip etmiştir.

Sonuç olarak Elçibey döneminin dış ticaret politikasıyla Azerbaycan eski SSCB üyesi ülkelerle olan dış ticaretini azaltarak, üçüncü ülkelerle ticareti arttırmıştır. Eski SSCB üyesi ülkelerle dış ticaret farklı zemine oturtulmak istenmiş, ayrıca dış ticarete yeni pazarlar oluşturulması istenmiştir.

2.1.5. Sosyo-Ekonomik Politikalar

Önceki bölümde de incelediğimiz gibi Azerbaycan SSCB içinde doğal kaynakları bakımından en önemli cumhuriyetlerden birisi olmuştur. Ürettiği ürünleri merkezi planlama çerçevesinde birliğin diğer ülkelerine göndermekle yükümlü olan Azerbaycan halkı, ürettiğinin karşılığını alamamıştır. Azerbaycan 1960 yılına kadar SSCB

içerisindeki gelir düzeyi en gerideki ülke konumunda kalmıştır. 1980'li yıllarda ortalama GSMH'sı 25 milyar ruble olduğu halde, % 90'ını merkezi gönderdiğinden Azerbaycan'da kişi başına gelir ancak 160-170 manat (yaklaşık 35.000TL) olmuştur. Ve yine Azerbaycan'da bir kişiye 30 arabanın düştüğü görülürken, Rusya'da bu miktar 80 araba olmuştur.

1991 yılında ülkenin bağımsızlığını kazanmasıyla halkta artık hak ettiği refah seviyesine kavuşacağı inancı artmıştır. Fakat sistem değişikliğinin sancıları ve bu arada başına musallat edilen Karabağ ve savaş göçmenleri problemleri ile ekonomik sıkıntıya düşen Azerbaycan'da hakin gelir seviyesi düşmeye başlamıştır.

1991'de ülkede giderek hızlanan bir enflasyon başgöstermiş ve 1991 yılı enflasyonu % 121 olarak gerçekleşmiştir. 1991 yılında bir önceki yıla oranla halkın alım gücü zayıflamış ve temel gıda maddelerinde bile kişi başına düşen tüketim miktarı azalmıştır.

1991 yılında Muttalibov hükümeti tarafından uygulanan sosyo-ekonomik politikalar doğrultusunda ülkede gelişmiş bir sosyal güvenlik ağı kurulmak istenmiştir. Yeni kurulan sosyal güvenlik ağı maliyeti oldukça yüksek olup, GSMH'nın % 18'ini oluşturmuştur. Azerbaycan istatistik tanımlamalarına göre, erkeklerde 16-60 yaş, bayanlarda 15-55 yaş arası çalışılabilir yaş olarak kabul edilmiştir. Savunmasız gruplara verilmesi planlanan para yardımı için belirlenen miktar daha çok orta gelirli tüketiciye hitap etmiştir.

Yeni sistem ile yaşlılar, sakatlar, çok çocuklu aileler ve işsizlerin korunması hedeflenmiştir. Sistem üç değişik bütçe dışı fonda oluşmaktadır;²¹⁴

- Devlet emekli aylığı fonu,
- Sosyal sigorta fonu,
- İstihdam fonu ve sosyal hizmetler bakanlığı fonu

Devlet emekli aylığı fonu Ocak 1991'de oluşturulmuş, fonun kapsamına maluliyet aylıkları ve 18 yaşın altındaki çocuklar için yardımlar dahil edilmiştir. Fon kaynağı, işverenler tarafından ödenen % 40'lık maaş vergisinin % 85'i, çalışanlar

²¹⁴TIKA, Azerbaycan.....1996, s.68.

tarafından ödenen % 1'lik vergi ve devlet ve yerel bütçelerden aktarılan kesintilerden oluşmuştur.

Sosyal Sigortalar Fonu da 1991'de düzenlenmiş, fonun yönetiminden işçi sendikaları sorumlu olmuştur. Fon tazminatlar, hastalık, doğum nedeniyle işten ayrılma, cenaze harcamaları ve hastane giderlerini kapsamıştır. Fonun gelirleri, maaş kesintilerinden oluşmakta ve % 40'luk maaş vergisinin % 15'i fona aktarılmaktadır.

İstihdam Fonu ise Haziran 1991'de oluşturulmuş ve üç çeşit hizmet sunmuştur.²¹⁵

- İşçilere özelliklerine uygun bir iş bulmada yardımcı olunması,
- Becerileri arttırmak amacıyla yönelik olarak eğitim verilmesi,
- İşsizlere yardımcı olmak amacıyla, 6 aya kadar tazminat verilmesi.

Görüldüğü gibi Muttalibov hükümeti tarafından ülkede gelişmiş bir sosyal güvenlik ağı kurulmuştur. Fakat bu sistem etkili bir şekilde çalışmamıştır. Devletin halka sağladığı parasal yardım miktarı sembolik anlam taşımış, ayrıca ödemeler zamanında yapılmadığından, 2-3 ay sonra alınan bu paralar enflasyondan etkilenerek değerini kaybetmiştir.

1992 ve 1993 yıllarında Elçibey hükümetinin uyguladığı genel ekonomi politikası içinde sosyo-ekonomik politikalara büyük önem verilmiştir. 1992 15 Ağustos'unda Azerbaycan para birimi olan Manatın tedavüle çıkarılması ve Ermenistanla savaşın şiddetlenmesi, ayrıca geçiş döneminin zorlukları nedeniyle enflasyon % 616, 1993 yılında ise % 833 olmuştur. Bu arada yaklaşık 1 milyon 200 bin savaş göçmenine iş bulma arayışları Azerbaycan ekonomisini ağır bir stagflasyon ortamına sürüklemiştir.²¹⁶ Üretimde büyük gerilemeler yaşanmış, toplam milli üretim sabit fiyatlarla 1990 yılında % 11, 1991 yılında % 0.7, 1992 yılında % 22, 1993 yılında ise % 13 oranında azalmıştır. Bu durum halkın gelir düzeyini de etkilemiş, ekonominin çeşitli alanlarında çalışanların aylık ortalama geliri 1992 yılında 18.79 \$ ve 1993 yılında 22.42\$ olmuştur.

Muttalibov hükümeti tarafından başlatılan Azerbaycan'da yeni sosyal güvenlik

²¹⁵GKB, a.g.e., s.50.

²¹⁶AKDIŞ, a.g.e., s.106.

ağı kurulması çalışmaları Elçibey hükümeti tarafından da devam ettirilmiştir. Haziran 1992'de sosyal güvenlik ödenek sepeti, 3172 ruble olarak kabul edilmiştir. 1992 yılı itibariyle 1.2 milyon kişi emekli fonundan yararlanmış ve Haziran 1992'de ortalama aylık emekli maaşı 1020 ruble olarak belirlenmiştir. 1992 Temmuz-1993 Temmuz tarihleri arasında 20264 kişi devlete iş başvurusunda bulunmuş, bunlardan 18712 kişiye Devlet tazminatı bağlanmıştır. Böylece 1992-1993 yıllarında devlete iş başvurusunda bulunanların % 92'si devletten tazminat almıştır. Ayrıca bu dönemde Elçibey hükümeti Ermenistan'la savaşta şehid olanların ailelerine devlet yardımı yapmış, savaşa katılanlarda birtakım muafiyet ve istisnalardan yararlandırılmıştır.

2.2. Aliyev Dönemi Politikaları

10 Ekim 1993 tarihinde göreve gelen Aliyev izlediği politikalarda yılların deneyimini ve birikimini kullanmıştır. H.Aliyev, Elçibey'in Türkiye ağırlıklı siyasetinden vazgeçerek, tüm bölgesel güçlerle eşit ilişkilere dayalı, bir denge politikası izlemeye çalışmıştır. Özellikle Dağlık Karabağ konusunda Ermenilerle devam eden savaşta, Rusya Federasyonu'nun rolünü iyi bilen Aliyev, bu ülkeyi bu konuda en azından nötrale edebilmek amacıyla BDT'ye üye olmuş, Ortak Güvenlik ve Ekonomik İşbirliği anlaşmalarını imzalamıştır. Fakat Aliyev Rusya'dan umduğu desteği bulamamıştır.

Ermenilerle savaşta dış güçlerin oynadığı rolü iyi bilen Aliyev Ermenistan'ı barışa davet etmiş ve Mayıs 1994'de savaşta ateşkes ilan edilmiştir. Aliyev Mayıs 1994'ün ilk haftasında NATO ile Azerbaycan arasında Barış İçin Ortaklık (BİO) anlaşmasına imza koymuştur.

Aliyev dünya devletlerinin Azerbaycan'a ilgisini arttırmak böylece Karabağ savaşının sona erdirilmesine katkıda bulunması açısından 20 Eylül 1994'de batılı büyük petrol şirketleri ile yaklaşık 8 milyar dolar değerinde petrol üretimini öngören anlaşma imzalanmıştır.

Aliyev'in bu tutumundan rahatsız olan Rusya 1994 yılında iki kez Aliyev'e karşı darbe girişiminde bulunmuş, fakat her ikisinde de başarısız olmuştur. Bunun üzerine Aliyev'in ülkede prestiji daha da artmış ve 12 Ekim 1998'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde tekrar Azerbaycan'ın (2003 Ekim ayına kadar) Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Ülkede siyasi istikrarsızlığa son veren ve Ermenistan'la savaşta ateşkes ilan eden Aliyev çoğunluğunu eski komünist partisi üyelerinin oluşturduğu, "Yeni Azerbaycan Partisi"ni de (YAP) iktidara taşımıştır. Fakat piyasa ekonomisine geçişte Aliyev hükümeti aynı başarıyı gösterememiştir. Sovyet ekonomisinin (merkezi planlı ekonomi) işleyiş mekanizmasının ve eski Sovyet alışkanlıklarının yeni sistemde geçerli olmaması hükümeti zor durumda bırakmıştır. Yeni hükümet çareyi yabancı yatırımları ülkeye teşvik etmekte ve İMF'nin ekonomik reçetelerini uygulamakta görmüştür. Elçibey hükümeti tarafından benimsenen "şok tedavi" stratejisinin yerine Aliyev hükümeti tarafından "aşamalı olarak yeni sisteme geçiş stratejisi" benimsenmiştir. Hükümet özelleştirme çalışmalarını hızlandırmış, tarımda toprak reformu yapmış, yabancı yatırımları ülkeye teşvik ederek, özellikle 1998'den itibaren ekonomik gelişmeyi başlatmıştır.

2.2.1. Ülkede Siyasi ve Ekonomik İstikrarın Sağlanması

Aliyev hükümeti geçiş dönemini daha iyi canlandırabilmek için, daha evvel bu süreci yaşamaya başlamış olan Doğu Avrupa Ülkelerinden ilham alınarak ortaya konulan bir model olan Kozminski'nin "değişik safhalı modeli"ne uygun geçiş dönemi politikası izlemiştir. Bu model altı safhadan oluşmaktadır.²¹⁷ Bunlar:

- Siyasi safha (komünizmin siyasi monopol ve baskı unsurlarının yok edilmesi, etnik çatışmaların çözüme kavuşturulması, siyasi partilerin ve demokratik kurumların pekiştirilmesi).
- Erken piyasalaşma safhası (Fiyatların serbestleştirilmesi, paranın iç konvertibilitesinin sağlanması, özel teşebbüsü engelleyen hukuki yapının kaldırılması ve küçük çaplı özelleştirme).
- Enflasyonu kontrol safhası (kısıtlayıcı para politikası uygulanması, sübvansiyon vb. harcamalar kesilerek bütçeye disiplin getirilmesi).
- Piyasalaşma safhası (Devlete ait kurumların ticarileştirilmesi, özelleştirmenin genişletilmesi, hükümetin yeniden yapılanarak fonksiyonlarının yeniden belirlenmesi, bankacılık sistemi reformu, vergi

²¹⁷DİKKAYA, a.g.e., s.53.

reformu, sermaye piyasasının oluşturulması, yabancı yatırımlar için hukuki ve kurumsal çerçevenin düzenlenmesi).

- Yeni iktisat politikaları safhası (Gereksiz işletmelerin rehabilitasyonu, verimsiz devlet kuruluşlarının yeniden yapılanması, yeni iş alanları ve istihdam politikalarının oluşturulması, kitlesel olarak modernleşme ve altyapının geliştirilmesi vb).
- Büyüme safhası (paranın tam konvertibl hale getirilmesi, ihracata dayalı büyümeyi destekleyen geniş kapsamlı sanayi politikalarının uygulanması).

Öngörülen altı safhadan oluşan piyasa ekonomisine geçiş modeli mutlak anlamda bir geçiş teorisi olarak görülmüştür. Çünkü geçiş, herşeyden evvel bir süreç olup ülkeden ülkeye farklılık arz etmektedir. Örneğin, Özbekistan ve Türkmenistan'da geçiş daha muhafazakar ve merkezîyetçi bir görünümde iken, Kırgızistan ve Kazakistan'da daha dışa açık bir görünümde dir.²¹⁸

Aliyev hükümeti IMF'nin de yardımıyla Kozminski'nin değişik safhalı modelinde dördüncü aşama olan piyasalaşma safhasına geçmiş ve şu anda da bu safhada bulunmaktadır. Bu safhanın en belirgin özellikleri olan özelleştirmenin genişletilmesi, bankacılık sistemi reformu, vergi reformu, sermaye piyasasının oluşturulması çalışmaları şu anda hükümetin üzerinde çalıştığı konulardır. Kısaca deyindiğimiz bu konuları aşağıda daha geniş inceleyeceğiz.

2.2.2. Yabancı Yatırımların Ülkeye Teşvik Edilmesi

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti mevcut potansiyel imkanlarını ve serbest pazar ekonomisi için gerekli reformları Karabağ savaşının da olumsuz etkileri ile istenilen düzeyde gerçekleştirememiştir. BDT ülkeleri ile ilişkilerin bozulması, devlet bütçesinin büyük bir bölümünün savunma için kullanılması, bir milyondan fazla vatandaşının mülteci durumuna düşmesi, bu dönem içinde yabancı sermayenin istenilen düzeyde Azerbaycan'a gelmemesi ve özelleştirmenin sanayi sektöründe fiilen başlatılamaması, ekonomik darboğazın yaşanmasına ve gerekli reformların yapılamamasına sebep olmuştur.²¹⁹

²¹⁸DIKKAYA, a.g.e., s.55.

²¹⁹İktisadi Araştırmalar Vakfı, a.g.e., s.59.

1994 yılından itibaren ateşkesin elde edilmesi ve ülkede iç istikrarın sağlanmasına yönelik çalışmalarla beraber petrol anlaşmalarının imzalanarak yürürlüğe konulması, pazar ekonomisine yönelik hukuki altyapının oluşturulmasına yönelik gayretler, uluslararası finans kuruluşlarının Azerbaycan'a kredi vermeye başlaması, Azerbaycan'ın uluslararası piyasalarda görünümünü olumlu yönde etkilemiş ve yatırım yapılabilecek ülke konumuna getirmiştir.

Nitekim 1994 sonu itibariyle Azerbaycan'da yatırım yapmak veya ticari faaliyette bulunmak üzere ortak işletme kuran, şube veya temsilcilik açan firmaların sayısı çok olmakla birlikte faaliyette bulunanların sayısı düşük düzeyde kalmıştır. 1994 yılında 813'ü ortak işletme (JV) 321'i şube veya bağımsız firma, 114'ü temsilcilik olmak üzere 1248 yabancı şirket faaliyette bulunmuştur.

1995 yılında yabancı sermayenin ülkeye girişi çoğalmış ve yabancı yatırımlı işletmelerin sayısı 1385'e yükselmiştir. Bunlardan 913'ü ortak işletme, 472'si ise tam yabancı sermayeli işletme olmuştur. Ortak işletmelerden bu yılda Türk kuruluşlarının katılımı ile oluşanların sayısı % 42.2, İran % 22.1, Rus % 8, ABD % 4.3, Alman % 4.1, İngiliz % 1.8, İsviçre % 1.5, İsrail % 1.1, diğerlerinin payı ise % 1'in altında bulunmuştur.²²⁰ Önemli bir çoğunluğu petrol anlaşmasına hizmet etmek amacıyla kurulan tamamen yabancı sermayeli kuruluşlar arasında 155 Türk, 95 İran, 98 Rus, 19 ABD, 17 İngiliz, 13 Ukrayna, 6 Alman ve 5 İsviçre şirketi bulunmuştur. 1995 yılına ilişkin istatistikler ülkede yabancı sermayeli şirketlerin artmasına rağmen, bu işletmelerce üretilen ürünlerin ihracatının henüz istenilen düzeyde olmadığını göstermiştir. 1995 yılı boyunca Azerbaycan'ın sermaye piyasasında faaliyette bulunmak isteyen ortak müesseselerin ihracattaki payları % 3.2 (17253.66 bin dolar) ithalatta ise % 9.5 (63190.97 bin dolar) olmuştur. Doğrudan yatırımlar genellikle petrol ve petrokimya endüstrisinde yoğunlaşmıştır.

1994-1995 yıllarında yabancı firmalar Azerbaycan'a toplam 317.7 milyon dolarlık yatırım yapmışlar. Bu yatırımların 230 milyon doları petrol sanayiine ayrılırken 4.2 milyon doları makina imal sanayiine, yine 4.2 milyon doları yem sanayiine ayrılmıştır. Geriye kalan kısım ise ekonominin diğer sektörlerine çok az miktarda ayrılmıştır.

²²⁰TİKA, *Avrasya Dosyası*, S:61, Temmuz 96/2, s.1.

1993 yılında 15 milyar ABD Doları olan yabancı sermaye girişi yıllar itibariyle artarak 1996'da 496 milyon ABD dolarına çıkmıştır. 1997 yılında yabancı yatırımların yaklaşık 1.7 kat artması ülkeyi yabancı yatırımlar için bir cazibe merkezi haline getirmiştir.

Azerbaycan'a 1995, 1996 ve 1997 yılları itibariyle yapılan yabancı yatırımlar aşağıda Tablo 26'da verilmiştir. Fakat tabloda gösterilen mali kredileri ileride daha ayrıntılı inceleyeceğimiz için burada değinmeyeceğiz.

Tablo 26: Azerbaycan'da Yıllar İtibariyle Yabancı Yatırımlar
(Bin ABD \$)

Yıllar	1995	%	1996	%	1997	%
Toplam Yatırım	375102.3	100.0	620586.4	100.0	1307300.0	100.0
Petrol	139788.7	37.2	416236.0	67.1	780100.0	59.6
Mali Krediler	220403.0	58.5	101502.0	16.3	196300.0	15.0
Ortak İşletme ve Yabancı Firma	14911.6	4.0	102848.4	16.6	330900.0	25.4

Kaynak: TİKA, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, S: 103, Temmuz 98/2, s.6.

Tablo 26'dan da gördüğümüz gibi yabancı yatırımlarda ortak işletme ve yabancı firmaların payı 1995'de % 4, olurken bu oran 1996'da % 16.6, 1997'de ise % 25.4 olmuştur. Petrol endüstrisine yapılan yatırımlar toplam sermaye yatırımlarının 1995'de % 37.2'sini oluştururken, bu oran 1996'da % 67.1'e yükselmiş, 1997'de ise % 59.6'ya düşmüştür. Bunun nedeni ise 1995-1997 yılları arasında yabancıların ekonominin diğer sahalarına da yatırım yapmağa başlamaları ve hükümetin mali krediler yerine doğrudan yatırımları teşvik eden bir politika izlemesi olmuştur.

Yabancı yatırımların ülkeler itibariyle dağılımına baktığımızda Türkiye'nin 1995, 1996 ve 1997 yıllarında da ilk sırada olduğunu görüyoruz. Türkiye'yi ülkeye yapılan yabancı sermaye miktarına göre ABD izlemiştir. ABD'nin toplam yabancı sermaye içindeki payı 1995'de % 0.6 olurken, bu oran 1996'da % 6.7'ye, 1997'de ise % 7.4'e yükselmiştir. Bu da ABD'nin ileride Türkiye'nin yerini alabileceğini ve Azerbaycan'a yapılan yatırımları arttıracığının bir göstergesidir.

1998 yılının ilk üç ayında da Azerbaycan'a yapılan yatırımlar devam etmiş ve 1998 yılının ilk üç ayında yabancı sermaye Azerbaycan ekonomisinin çeşitli sektörlerine yatırım yapmaya devam etmiştir. Bu yatırımların 269.8 milyon doları petrol sektörünün, 2.3 milyon doları uluslararası finans kuruluşlarının, 2.3 milyon dolarlık kısmı ise diğer sektörlerinin payına düşmüştür.

Kısaca Aliyev hükümetinin uyguladığı yabancı yatırımı ülkeye teşvik politikası başarılı olmuş, yabancı şirketler Azerbaycan'a yatırım yapmak için adeta birbiriyle yarışa girmişler. İlk senelerde ağırlıklı olan petrol sanayine yönelen yatırımlar, son yıllarda ekonominin tüm sektörlerine yayılmış ve yabancı yatırımların içinde doğrudan yatırımların payı artmıştır.

2.2.3. Yapılan Petrol Anlaşmaları

Azerbaycan yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından çok zengin bir ülke olmuştur. Yeraltı zenginliklerine göre ise petrol ve doğalgaz üretimi birinci sırada gelmektedir. Toplam petrol rezervlerinin 8 milyar varil, toplam doğalgaz rezervlerinin ise 8 milyar varil olduğu tahmin edilmektedir. Ülkede petrolün % 77'si Hazar Denizinden çıkarılmaktadır. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) 1994 yılı istatistiklerine göre 11354 petrol kuyusuna sahiptir.

Ülkenin bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte zengin petrol rezervlerinin işletilmesi için yabancı petrol şirketleriyle anlaşma zemini aranmış, fakat ne Mutallibov, ne de Elçibey dönemlerinde, daha önce de incelediğimiz gibi bir türlü anlaşma sağlanamamıştır.

H. Aliyev Hükümeti de bu doğrultuda çalışmalara başlamış ve sonunda 20 Eylül 1994'de Bakü'de, Hazar Denizinin Azerbaycan sektörünün "Azeri", "Çırac" ve derinsulu "Güneşli" yataklarında "petrolün ortak üretimi ve bölüşümü" konusunda uluslararası anlaşma imzalanmıştır. İmzalanan bu anlaşma önemine göre "Asrın Anlaşması" adlandırılmıştır. 400 sayfa ve 4 dilde olan "Mega Proje" ya da "Asrın Anlaşması" olarak da adlandırılan ve toplum yatırım bedeli 8 milyar dolara ulaşan bu proje kapsamında üretilebilir petrol rezervlerinin 540 milyon ton, doğalgaz rezervlerinin ise 30 milyar m³ olduğu tahmin edilmektedir.²²¹ Anlaşma 30 yıl

²²¹Kenan ÇELİK, Cemalettin KALAYCI, "Azeri Petrolünün Dünyü ve Bugünü, *Avrasya Etüdleri Dergisi*, TİKA Yayınları, Sonbahar-Kış, 1999, S: 116, s.108.

yürürlükte kalacaktır. Söz konusu dönemde tahminen 511 milyon ton petrol çıkarılacaktır. Petrolün % 80'i Azerbaycan'ın, % 20'si ise yabancı şirketlerin olacaktır. Yani 258 milyon ton petrol ve petrole birlikte çıkarılan 55 milyar m³ doğalgaz Azerbaycan'ın olacaktır. Azerbaycan'ın bu anlaşmadan elde edeceği gelir tahminen 34 milyar doları bulacaktır.

Anlaşma 12 Aralık 1994'de Azerbaycan parlamentosu tarafından kabul edildikten sonra yürürlüğe girmiştir.

"Production Shering" (hazır ürünün bölüşümü) tipindeki bu anlaşmada şirketlerin payları şu şekildedir:²²²

Tablo 27: "Asrın Anlaşması"nda Yer Alan Şirketler ve Payları

Sıra	Ülke	Şirket	Pay (%)
1	İngiltere	BP	17.1
2	ABD	Amaco	17.0
3	ABD	Unocal	10.0
4	Rusya	Lukoil	10.0
5	Azerbaycan	SOCAR	10.0
6	Norveç	Statoil	8.6
7	ABD	Exxon	8.0
8	Türkiye	TPAO	6.8
9	ABD	Penzoil	4.8
10	Japonya	Itachu	3.9
11	İngiltere	Ramco	2.1
12	S.Arabistan	Delta	1.7

Kaynak: NESİROV, a.g.e., s.30.

Böylelikle 20 Eylül 1994 tarihinde SOCAR ile AIOC (Azerbaijan International Oil Consortium-AIOC) arasında yapılan anlaşmayla "Azeri", "Çırak", "Güneşli" bölgelerinde petrol arama ve çıkama yetkisi AIOC'a verildi. 432.4 km² alanda gerçekleştirilecek olan petrol arama ve çıkarma çalışmalarında, Tablo 27'den de görüldüğü gibi ABD'nin 4, İngiltere'nin 2, Norveç, Japonya, Rusya, Türkiye, S. Arabistan ve Azerbaycan'ın 1'er şirketi iştirak etmiştir. En fazla payı ise BP (İngiltere)

²²²NESİROV, a.g.e., s.29-30.

% 17.1 ve Amoco (ABD) % 17.0 ile almışlardır. Ülkeler bazında hisselerin dağılımına bakıldığında ise Mega projede en büyük payın ABD'ye ait olduğu görülmektedir. Amerikan şirketlerinin toplam payı yaklaşık olarak % 40'dır. İngiliz şirketlerinin toplam payı ise yaklaşık olarak % 19'dur. Amerikan ve İngiliz şirketlerinden sonra konsorsiyumdaki en büyük paylar % 10'la Rus ve Azerbaycan şirketlerine aittir.

“Asrın Anlaşması”ndan sonra Hazar Denizinin Azerbaycan sektöründeki diğer yatakların işletilmesi ile ilgili yabancı petrol şirketleri ile anlaşma zemini aranmıştır. Sonuçta 10 Kasım 1995’de “Karabağ” yatağının işletilmesiyle ilgili 4 yabancı şirketle 25 yıllık anlaşma imzalanmıştır. 427 km² alanı kapsayan bu anlaşmaya göre petrol rezervleri 100-120 milyon ton civarında tahmin edilmekteydi. Anlaşma 14 Şubat 1996’da Azerbaycan parlamentosu tarafından kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. “Production Sharing” (hazır ürünün bölüşümü) tipli “Karabağ” anlaşmasında yer alan şirketler ve payları şu şekildedir.

Tablo 28: “Karabağ” Anlaşmasında Yer Alan Şirketler ve Payları

Sıra	Ülke	Şirket	Pay (%)
1	ABD	Penzoil	30.0
2	Rusya	Lukoil	12.5
3	Azerbaycan	SOCAR	7.5
4	(Rusya-İtalya)	Lukagip	45.0
5	İtalya	Agip	5.0

Kaynak: NESIROV, a.g.e., s.35.

Fakat yapılan araştırmalar sonucunda “Karabağ” yatağının petrol rezervlerinin çok aşağı seviyede olduğu sonucuna varılmış ve anlaşma iptal edilmiştir.

Üçüncü anlaşma 4 Haziran 1996 tarihinde “Şahdeniz” yatağının araştırılma ve geliştirilmesiyle ilgili olarak 5 yabancı şirketle imzalanmıştır. Anlaşma Bakü’den 70 km uzaklıkta yaklaşık 200 km² alanı kapsamaktadır. Bu alandaki toplum petrol rezervlerinin yaklaşık olarak 200 milyon ton, gaz rezervlerinin ise 500 milyar metreküp olduğu tahmin edilmektedir. Projenin maliyeti 4 milyar dolar olup, üretimin 2004 yılında başlaması planlanmaktadır.²²³ Anlaşmanın süresi 30 yıl olarak belirlenmiştir.

²²³ÇELİK-KALAYCI, a.g.e., s.109.

11 Ekim 1996'da Azerbaycan parlamentosu tarafından onaylanan "Şahdeniz" anlaşmasına katılan şirketlerin payları şöyledir.²²⁴

Tablo 29: "Şahdeniz" Anlaşmasında Yeralan Şirketler ve Payları

Sıra	Ülke	Şirket	Pay (%)
1	İngiltere-Norveç	BP-Statöil	51.0
2	Azerbaycan	SOCAR	10.0
3	İran	OIEC	10.0
4	Fransa	Elf-Acquitaine	10.0
5	Rusya	Lukoil	10.0
6	Türkiye	TPAO	9.0

Kaynak: TİKA, *Avrasya Dosyası*, S: 85, Ekim, 97/2, s.5.

"Şahdeniz" anlaşmasıyla iki yeni şirket, İranın OIEC ve Fransa'nın Elf-Acquitaine Şirketleri de Azerbaycan petrol sanayisine yatırım yapmışlar. "Şahdeniz" projesi aynı zamanda İranın katılıp, ABD'nin katılmadığı tek projedir. Projede BP-Statöil (İngiltere-Norveç) ortaklığı % 51 payla ilk sırayı almıştır. Diğer dört ülkenin petrol şirketlerinin payı % 10, Türkiye'nin TPAO şirketinin payı ise % 9 olmuştur.

Azerbaycan'ın yabancı şirketlerle imzaladığı dördüncü anlaşma "Dan Ulduzu-Eşrefi" yataklarını kapsamaktadır. Anlaşma 1996 yılı 14 Aralıkta imzalanmıştır. 453 km² alanı kapsayan yataklarda 150 milyon ton petrol ve 60 milyar m³ doğalgaz rezervinin olduğu hesaplanıyor.²²⁵ Maliyeti 2 milyar dolar ve 25 yıllık olarak imzalanan bu anlaşmaya göre petrol üretimi 2003 yılına kadar tamamlanacaktır.

Anlaşmanın gerçekleşmesi için yabancı petrol şirketleri "Kuzey Apşeron" adlı bir konsorsiyum kurmuşlar. Anlaşmada yer alan şirketlerin (Kuzey Apşeron Konsorsiyumu) payları aşağıdaki gibidir:

²²⁴TİKA, *Avrasya Dosyası*, S:85., Ekim 97/2, s.5.

²²⁵TİKA, *Avrasya Dosyası*, S:85., Ekim 97/2, s.6.

Tablo 30: “Dan Ulduzu-Eşrefi” Anlaşmasında Yer Alan Şirketler ve Payları

Sıra	Ülke	Şirket	Pay (%)
1	ABD	Amoco	30.0
2	ABD	Unocal	25.5
3	Azerbaycan	SOCAR	20.0
4	Japonya	Itochu	20.0
5	S.Arabistan	Delta	4.5

Kaynak: TİKA, *Avrasya Dosyası*, S: 85, Ekim, 97/2, s.5.

İmzalanan bu anlaşma diğer anlaşmalardan önemli ölçüde ayrılmıştır. Çünkü bu anlaşmanın kapsadığı petrol yataklarının sahile yakın olması anlaşmanın gerçekleşmesi için geosiyasi riskleri sıfıra indiriyor. Hazar Denizi'nin statüsü konusunda Rus görüşü kabul edilse bile, bu anlaşmayı hiçbir tehlike beklemiyor.²²⁶ Bu anlaşmanın diğer bir önemli yanı ABD'nin bu anlaşmanın gerçekleşmesine çok önem vermesidir. Bu ABD şirketlerinin % 50'den fazla pay aldıkları ilk anlaşmadır. Japonya'nın “Itochu” şirketinin yüksek payla bu anlaşmaya iştiraki, diğer taraftan “SOCAR”ın ilk kez petrol anlaşmalarında % 20 pay alması anlaşmanın önemini arttıran faktörlerdendir.

Petrol alanında beşinci anlaşma petrol rezervi 350 milyon varil hacminde olan “Lenkeran Deniz” ve “Talış Deniz” yataklarıyla ilgili olarak 13 Ocak 1997 tarihinde Fransa'da imzalanmıştır. Anlaşma toplam 4.3 milyar dolarlık sermaye yatırımını gerektirmiştir. Karadan 30 km uzaklıkta yerleşen bu yataklardan petrolün çıkarılması ve bölüşülmesi üzere yapılan anlaşma 25 yıllık olarak imzalanmıştır. Bu anlaşmada öteki anlaşmalardan farklı olarak Azerbaycan Devlet Petrol Şirketinin (SOCAR) % 25'lik payını yabancı şirketlerden finanse edeceği öngörülmüştür. Konsorsiyuma katılan şirketlerin payları şöyledir.

²²⁶Rus görüşüne göre Hazar Deniz değil göldür. Bu yüzden Azerbaycan 45 mil uzaklıktaki petrol yataklarını tek taraflı işletemez. Bu yataklar Hazar Denizi'yle sınırı olan ülkeler tarafından ortak işletilmelidir.

**Tablo 31: “Lenkeran Deniz” ve “Talış Deniz” Anlaşmasında
Yer Alan Şirketler ve Payları**

Sıra	Ülke	Şirket	Pay (%)
1	Fransa	Elf-Acquitaine	40.0
2	Azerbaycan	SOCAR	25.0
3	Fransa	Total	10.0
4	Almanya	Deminex	10.0
5	İran	OIEC	10.0
6	Belçika	Petrofina	5.0

Kaynak: TİKA, **Avrasya Dosyası**, S: 79, Temmuz, 97/2, s.2.

Bu anlaşma ilk olarak Fransa şirketleri ve SOCAR arasında imzalanmış, sonradan % 25’lik pay Almanya, İran ve Belçika şirketleri arasında bölüştürülmüştür.

Tablo 31’den de görüldüğü gibi Fransa şirketleri anlaşmada en fazla payı almış ve Elf-Acquitaine şirketi konsorsiyumun operatörü seçilmiştir. Ayrıca bu anlaşmayla ilk kez Almanya ve Belçika Şirketleri de Azerbaycan petrol sanayisine yatırım yapmışlar.

3 Temmuz 1997 tarihinde Devlet başkanı Haydar Aliyev’in Rusya’ya yaptığı resmi ziyaret esnasında petrol üzere altıncı anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma “Yalama/D-222” yatağının keşif ve üretim çalışmalarını içeriyor. Anlaşmada Rusya’nın Lukoil şirketinin payı % 60, SOCAR’ın payı ise % 40 olarak belirlenmiştir. Fakat sonradan Lukoil kendi payını Rus-ABD ortak şirketi olan LUKARCO’ya devretmiştir ve anlaşmanın sonunda şirketlerin payı şöyle olmuştur:

- LUKARCO (Rusya-ABD) % 60
- SOCAR (Azerbaycan) % 40

Yedinci anlaşma 1 Ağustos 1997 tarihinde ABD’de Chevron şirketi ile imzalanmıştır. Anlaşma “Apşeron” (Eski Tağıyev) yatağının keşif ve üretim çalışmalarını içeriyor. Projede şirketlerin payı şöyledir:

- SOCAR (Azerbaycan) - % 50
- Chevron (ABD) - % 30
- Total (Fransa) -% 20

Toplam sahası 300 km² olan “Apşeron” yatağındaki petrolün keşfi, üretimi ve bölüşümü anlaşmasında ilk kez % 30 payla iştirak eden Chevron şirketi konsorsiyumun operatörü seçilmiştir. Chevron anlaşma sonucunda üretilen petrolden elde edilecek kârın % 30’unu alacaktır.

Sekizinci anlaşma yine aynı tarihte (1 Ağustos 1997) ABD’de Exxon şirketi ile imzalandı. Anlaşma sahası 180 km² olan, Hazar Denizinin güneyinde yerleşen “Nahçıvan” (eski D-3) yatağının keşif ve üretim çalışmalarını içeriyordu. Operatörü Exxon olan bu anlaşmada SOCAR ve Exxon’un payları eşittir.

- Exxon (ABD) - % 50
- SOCAR (Azerbaycan) - % 50

Dokuzuncu anlaşma 1 Ağustos 1997 tarihinde ABD’de Mobil şirketi ile imzalandı. Bakü’den 19 km uzaklıkta yerleşen ve 225 km²’lik alanı kapsayan “Oğuz” yatağıyla ilgili olan bu projede Mobil ve SOCAR eşit oranda paya sahiptirler. ABD’nin Mobil şirketi de bu anlaşmayla Azerbaycan petrol sanayiye yatırım yapan diğer bir şirket olmuştur. Şirketlerin projeden alacakları pay şöyledir:

- Mobil (ABD) - % 50
- SOCAR (Azerbaycan) - % 50

Böylece ABD’de imzalanmış yukarıdaki üç anlaşma da Azerbaycan parlamentosu tarafından 5 Aralık 1997’de onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

Yabancı petrol şirketleriyle 1997 yılına kadar enerji sahasında yapılan işbirliği anlaşmaları doğrultusunda 1998’de daha önemli adımlar atılmıştır ve 1998’de 7 petrol anlaşması daha imzalanmıştır. Şimdi de sırasıyla bu anlaşmaları inceleyelim.

Azerbaycan’ın petrol alanında yabancı şirketlerle 10.’su olan “Kürdaşı petrol yatağı”nın işletilmesine ilişkin anlaşma 2 Haziran 1998’de Bakü’de imzalanmıştır. Kürdaşı Deniz bloku 3 yataktan (Kürdaşı, Araz Deniz ve Kirgan Deniz) ibarettir. 100 milyon petrol rezervi olduğu tahmin edilen Kürdaşı blokunun işletim projesine 2.5 milyar ABD doları yabancı sermaye yatırılmıştır.²²⁷ Anlaşmaya katılan şirketlerin payları aşağıdaki gibidir:

²²⁷TİKA, Avrasya Dosyası, S: 102, Temmuz 98/1, s.1.

Tablo 32: “Kürdaşı” Anlaşmasında Yer Alan Şirketler ve Payları

Sıra	Ülke	Şirket	Pay (%)
1	Azerbaycan	SOCAR	50.0
2	İtalya	Agip	25.0
3	Japonya	Mitsui	15.0
4	İspanya	Repsol	5.0
5	Türkiye	TPAO	5.0

Kaynak: TİKA, *Avrasya Dosyası*, S: 102, Temmuz, 98/1, s.1.

Anlaşmanın şartlarına göre İtalya'nın “Agip” şirketi konsorsiyumun operatörü seçilmiştir. Anlaşmada SOCAR'dan sonra en yüksek payı İtalya'nın Agip şirketi almıştır. Ayrıca Japonya'nın Mitsui ve İspanya'nın Repsol şirketleri ilk kez Azerbaycan'da faaliyete başlamışlardır. Anlaşma 30 Temmuz 1998'de Azerbaycan parlamentosu tarafından onaylanmıştır.

Onbirinci petrol anlaşması olan “Güneybatı Gobustan” yatağı ile ilgili anlaşma, aynı zamanda Azerbaycan'ın karada olan petrol yatakları ile ilgili yabancı şirketlerle imzaladığı ilk anlaşma olmuştur. “Güneybatı Gobustan” Azerbaycan'ın karada yerleşen zengin yataklarından biri olup, “kuzey”, “merkez” ve “sahil” bloklarından ibarettir. Yatağın petrol rezervlerinin 50 milyon ton olduğu ve 1 milyar dolar yatırım yapılması kararlaştırılmıştır.

Yabancı petrol şirketlerinin bu anlaşmada payları aşağıdaki gibidir.²²⁸

- SOCAR (Azerbaycan) - % 20
- Commonwealth Oil and Gas (Kanada ve İngiltere) - % 40
- Union Texas Petroleum (ABD) - % 40

Görüldüğü gibi bu anlaşmada SOCAR dışında iki şirket iştirak etmiştir. Azerbaycan petrol sanayinde ilk kez faaliyete başlayan bu şirketlerin her ikisinin de % 40 payla anlaşmaya katılması, sözü edilen petrol yataklarının karada olması dolayısıyla riskinin sıfır olmasıyla açıklanabilir.

²²⁸TİKA, *Avrasya Dosyası*, S: 102, Temmuz 98/1, s.2.

Azerbaycan'ın karada yerleşen ikinci petrol yatağı olan "Kürsenği/Karabağlı" yatağının işletilmesiyle ilgili yabancı şirketlerle imzalanan 12. petrol anlaşması olan "Kürsenği/Karabağlı" anlaşmasına SOCAR dışında iki yabancı şirket katılmıştır. Bakü'den 150 km uzaklıkta bulunan her iki yatakta toplam 152 milyon ton petrol rezervi olduğu tahmin ediliyor. Şirketler bu yatağın işletilmesi için 1 milyar dolarlık yatırım yapmışlardır. Anlaşmada yer alan şirketler ve pay yüzdeleri şöyledir.²²⁹

- SOCAR (Azerbaycan) - % 50
- Frontiera Recourses (ABD) - % 30
- Delta Ness (S.Arabistan ve ABD) - % 20

Görüldüğü gibi bu anlaşmada % 50'yle en fazla payı SOCAR alırken, ABD'nin "Frontiera Recourses" şirketi % 30'la ikinci, S.Arabistan/ABD ortak şirketi olan "Delta Ness" ise üçüncü sırada yer almıştır. Ayrıca anlaşmaya katılan her iki şirkette ilk kez Azerbaycan'da faaliyete başlamışlardır.

SOCAR'ın yabancı petrol şirketleriyle yaptığı son dört anlaşmadan üçü Cumhurbaşkanı Aliyev'in İngiltereye resmi seferi zamanı Londra'da yapılmıştır. Bu anlaşmalar Hazar Denizinin Azerbaycan Sektörüne ait olan "İnam", "Araz", "Alev ve Şark" ve "Muradhanlı" yataklarını kapsamıştır.

"İnam" yatağının işletilmesi ile ilgili anlaşma 21 Temmuz 1998'de Londra'da yapılmıştır. 225km² alanı kapsayan "inam" yatağının rezevleri 1,4 milyar varil olarak hesaplanmıştır. Yapılan yatırım 1,5 milyar dolardır. 25 yıllık olarak imzalanan anlaşmaya katılan şirketler ve payları şöyledir:

- SOCAR (Azerbaycan) - % 50
- Amoco (ABD) - % 25
- Monument Resources (İngiltere) - % 12,5
- Central Fuel (Rusya) - % 12,5

Anlaşmada SOCAR'dan sonra en fazla pay alan (% 25) ABD'nin Amoco şirketi, aynı zamanda konsorsiyumun operatörü seçilmiştir İngiltere'nin "Monument Resources" ve Rusya'nın "Central Fuel" şirketleri ise Azerbaycan petrol sektörünün yeni üyeleri olmuşlar.

²²⁹NESİROV, a.g.e., s.50.

Yine 21 Temmuz 1998'de Londra'da "Araz, Alev ve Şark" yataklarının işletilmesiyle ilgili yeni bir anlaşma imzalanmıştır. 25 yıllık olarak imzalanan anlaşmaya göre yabancı petrol şirketleri Azerbaycan petrol sanayiine 3,5-4 milyon dolar daha yatırım yapmayı kabul etmişlerdir. 1400 km² alanı kaplayan Araz, Alev ve Şark yataklarının toplam petrol rezervlerinin 1 milyar ton olduğu tahmin edilmiştir. Anlaşmaya katılan şirketler ve pay bölgeleri aşağıdaki Tablo 33'de verilmiştir.

Tablo 33: Araz-Alev-Şark Anlaşmasında Yer Alan Şirketler ve Payları

Sıra	Ülke	Şirket	Pay (%)
1	Azerbaycan	SOCAR	40.0
2	İngiltere	BP	15.0
3	Norveç	Statoil	15.0
4	Türkiye	TPAO	10.0
5	Belli Değil	Belli Değil	20.0

Kaynak: NESİROV, a.g.e., s.52.

Anlaşmada SOCAR'dan sonra en fazla pay alan İngiltere'nin BP ve Norveç'in Statoil şirketlerinden, BP anlaşmanın operatörü seçilmiştir. Tablo'dan da görüldüğü gibi % 20'lik pay'ın kime verileceği daha belli değildir. Fakat bu payın ABD'nin Exxon veya Kanada'lı bir şirkete verilemesi ihtimali bulunmaktadır.

21 Temmuz 1998'de Londra'da imzalanan anlaşmaların üçüncüsü "Muradhanlı" yatağının işletilmesi olmuştur. Muradhanlı bloku üç yataktan oluşmuştur. Muradhanlı, Caferli ve Zerdab yataklarının oluşturduğu Muradhanlı blokunun sahası 565 km²'dir. Azerbaycan Devlet Petrol şirketi tarafından yapılan açıklamaya göre, Murathanlı yatağında yaklaşık 18 milyon ton petrol rezervi olduğu belirtilmiştir.²³⁰ Jeofizik ve Jeoloji Mühendislik Üretim Birliği Başkanlığınca, önümüzdeki yıllarda Murathanlı petrol yatağının Azerbaycan'ın en büyük petrol yatağı olacağı ifade edilmiştir. Yatağın kullanılması için 1 milyar dolarlık yatırım yapılması kararlaştırılmıştır. Azerbaycan'ın karada sayıca üçüncüsü olan bu uluslararası petrol anlaşmasına SOCAR'la birlikte İngiltere'nin Ramco şirketi de iştirak etmiştir. Şirketlerin payları aşağıdaki gibidir.

1. SOCAR (Azerbaycan) % 50
2. Ramco (İngiltere) % 50

²³⁰TIKA, Avrasya Dosyası, S: 126, Ocak 2000, s.2.

Görüldüğü gibi anlaşmaya SOCAR ve Ramco şirketleri % 50 payla iştirak etmişler ve diğer şirketlerin anlaşmaya katılmasına gerek duyulmamıştır. Çünkü S.S.C.B. döneminde de kullanılan ve karada yerleşen bu yatakların riski sıfırdır ve çok büyük miktarda petrol rezervine sahip olduğu daha S.S.C.B. döneminden bilinmektedir.

Yabancı şirketlerle petrol alanında yapılan anlaşmaların onaltıncısı 25 Aralık 1998'de Bakü'de yapılmıştır. Anlaşma, Hazar denizindeki Ateşgah, Yanan Tava ve Mugan deniz petrol sahasında petrol arama çalışmaları yapılmasını öngörmektedir.²³¹ 510 km² alanı kapsayan petrol sahasında 75-90 milyon ton petrol rezervi bulunduğu tahmin edilmektedir. Yapılacak yatırım miktarı ise 2-3 milyar dolar olarak hesaplanmıştır. Anlaşmaya katılan şirketler ve payları şöyledir:

1. SOCAR (Azerbaycan) % 50
2. Japex, Itochu, Taikoku ve Inpex Konsorsiyumu
(Japonya ve Endonezya) % 50

Görüldüğü gibi bu anlaşmada % 50 payı SOCAR, % 50 payı ise Japon-Endonezya ortaklığı almıştır. Ayrıca Azerbaycan'ın payına düşen % 50'lik hissenin finansmanını da Japon-Endonezya ortaklığı karşılayacaktır. Bu anlaşmayla ayrıca Japonya ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler daha da gelişmiştir.

Buraya kadar yaptığımız incelemelerde Azerbaycan'ın Haydar Aliyev döneminde 14 yabancı devletin 30 büyük petrol şirketiyle 16 anlaşma imzaladığını görüyoruz. Yapılan bu anlaşmalarla Azerbaycan ekonomisinin petrol ve petrokimya sektörüne 47.2 milyar ABD doları tutarında yatırım yapılacağı hesaplanmıştır. Yapılan anlaşmalar sonucunda çıkarılacak 2,5-3,5 milyar tonluk petrol'den Azerbaycan 147-215 milyar dolar gelir sağlayacaktır. Yapılan hesaplamalara göre 2010 yılında Azerbaycan 50 milyon ton petrol ve 17 milyar m³ doğal gaz üretecektir.

Doğal gaz ithalatçısı olan Azerbaycan'da BP/Amoco ortak girişimli şirket tarafından bulunan 4 milyar m³'lük doğal gaz yatağının kullanılması halinde Azerbaycan'ın petrol yanında doğal gazda ihraç edeceği bir konuma geleceği düşünülmektedir.

²³¹TİKA, Avrasya Dosyası, S: 112, Ocak 99/1, s.7.

Ayrıca 12 Kasım 1997 yılında Azerbaycan Uluslararası Operasyon Şirketi (AIOC) "Çırak-1" yatağından erken petrol çıkarmaya başlamış ve bu petrolü Bakü-Novorossiysk kemeri ile dünya pazarına çıkarmıştır. Bakü-Supsa boru hattı da 1999'dan itibaren kullanılmaya başlanmıştır.

Ana ihraç boru hattının seçiminde ise Azerbaycan devleti Bakü-Tiflis-Ceyhan projesine öncelik tanıdığını resmen bildirmiş ve bu tutumunu tarihi Ankara Anlaşmasıyla bir daha tasdiklemiştir. İstanbul'da 18 Kasım 1999 tarihinde, Hazar petrollerinin Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol ihraç boru hattı (MEPCO) ile Türkiye üzerinden dünya pazarlarına taşınmasına yönelik atılan imzalar, Azerbaycan petroleri için dönüm noktası olmuştur. Anahtar teslimi müteahhitlik anlaşmasına göre (TA) çalışmalara 1 Ocak 2000'de başlanması halinde Bakü-Ceyhan petrol boru hattı'nın 2004 Nisan'ında devr alınması planlanmaktadır. Fakat uluslararası uzmanlar, imzalanan anlaşmada ne yazılırsa yazılsın 2006 veya 2008 yılından önce petrolün akabileceğine inanmıyorlar.

Aşağıdaki Tablo 34'de Azerbaycan petrollerinin taşınacağı muhtemel boru hatları verilmiştir.

Tablo 34: Azerbaycan Petrollerinin Taşınacağı Muhtemel Boru Hatları

Petrol Boru Hatları	Toplam Uzunluk (Km)	Yatırım Maliyeti (\$)	Ulaşım Maliyeti (\$/ton)	Ülke Başına Uzunluk (km)
Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye (Bakü-Ceyhan)	2000	4.8 Milyar	24	Azerbaycan-550 Gürcistan-250 Türkiye-1200
Azerbaycan-Gürcistan (Bakü-Supsa)	800	1.8 Milyar	9	Azerbaycan-400 Gürcistan-400
Azerbaycan-Rusya (Bakü-Novorossiysk)	1300	2 Milyar	10	Azerbaycan-200 Rusya-1100

Kaynak: ÇELİK, KALAYCI, a.g.e., s.120.

Tablo 34'den de görüleceği gibi Bakü-Ceyhan boru hattı diğer boru hatlarına nazaran daha uzun olup, toplam uzunluğu 2000 km'dir. Boru hattının 550 km'lik kısmı Azerbaycan'dan, 250 km'lik kısmı Gürcistan'dan, 1200 km'lik kısmı ise Türkiye'den geçecektir. Bu hattın toplam maliyeti 4.8 milyar dolar, ulaşım maliyeti ise 24 \$/ton'dur. Baku-Ceyhan boru hattının yatırım ve ulaşım maliyetlerinin oldukça

yüksek olması bu hattın hayata geçirilmesini engelleyen etkenlerden sadece birisidir. Özellikle Rusya ve bazı batılı ülkeler boru hattının Türkiye'den geçmesi halinde, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin daha da gelişmesinden endişe duymaktadır. Bu nedenle Bakü-Ceyhan boru hattının önündeki engellerin ekonomik olduğu kadar siyasi olduğu da söylenebilir. Ancak bugün rahatlıkla Bakü-Ceyhan savaşında Türkiye ve Batı % 51 oranında mesafe aldı denilebilir.

2.2.4. Tarım Sektörüne Yönelik Politikalar ve Toprak Reformu

Azerbaycan dünya'nın en değişik iklim tiplerine sahip ülkelerinden biridir. Ülkenin toprak büyüklüğü 8.641.500 hektardır. Bu miktarın ancak 1.545.000 hektarını ekime elverişli alanlar teşkil etmektedir. Geriye kalan 1.037.000 hektarı ormanlık ve meşelik, 114.000 hektarı otlak, 95.000 hektarı nadas, 257.300 hektarı çok yıllık ekimler, 156.000 hektarı bahçeler ve 3.132.000 hektarı da yerleşim yerleri ile diğer kullanım ve tarım dışı sahalardır.²³²

Tarım sektöründe 1991'den itibaren başlayan gerileme Aliyev iktidarı döneminde daha da şiddetlenmiştir. Özellikle 1991 ve 1995 yıllarında bozulan mali durumun meydana getirdiği imkansızlıklar nedeniyle tarım alanında, ekim sahalarında ve hayvancılıkta rasyonel bir düzen kurulamamıştır. İstihdamı artıran bitkilerin ekim alanlarının miktarı ile büyükbaş hayvan sayısı bir hayli azalmıştır.

GSYİMH içindeki payı % 20 olan tarım sektöründe, üretimin 1997'de 1996 yılına oranla % 6.9 düşmesi bu sektörde yürütülen devlet politikası sonucunda tarımın monokültür bir yapıda ihtisaslaşması sonucunda olmuştur. Bu uzmanlaşma (ihtisaslaşma) sonucunda sanayi (teknik) bitkilerinin ekim alanlarının tamamen azaltılması bekleniyor ki, bu da tarım sektöründe istihdamın azalmasına ve üretimin düşmesine neden olabilir. Hükümetin reformlara ilk önce tarım sektöründen başlaması olumlu sonuçlar doğursa da, yerlerdeki rüşvet ve yolsuzluklar sonucunda bu sektörün durumu yıllar itibariyle daha da kötüleşmiştir. Aşağıdaki Tablo 35'den bu durum daha net görülmektedir.

²³²TİKA, Azerbaycan, 1996, a.g.e., s.24.

**Tablo 35: Azerbaycan'da Temel Tarım Ürünleri Üretimi
(Arazi 1000 ha-ürün 1000 ton)**

Yıllar	1993	1994	1995	1996	1997
Tahıl					
Arazi	709,5	637,0	609,4	639,4	660,9
Ürün	1.147,9	1.039,0	921,4	1.018,0	1.117,0
Pamuk					
Arazi	223,7	214,2	210,4	213,4	214,8
Ürün	284,5	283,7	274,1	274,4	124,6
Tütün					
Arazi	15,9	10,6	8,0	8,7	8,4
Ürün	44,9	20,8	11,7	11,2	13,5
Üzüm					
Arazi	140,1	110,3	97,7	83,3	-
Ürün	411,3	313,8	308,7	275,0	144,0
Çay					
Arazi	13,3	13,2	11,4	8,4	-
Ürün	24,0	19,4	9,4	3,0	1,6

Kaynak: TİKA, *Avrasya Dosyası*, S: 93, Şubat 98/2, s.2.

Tablo 35'den de görüldüğü gibi tarım sektöründeki gerileme özellikle pamuk, tütün, üzüm ve çay bitkilerinin üretiminin azalması sonucunda oluşmuştur.

Zirai alet ve makina parkı eskimiş ve yıpranmıştır. Mevcut traktör parkının % 22'si yük taşıma makinalarının % 19'u, biçer-döverlerin % 18'i mibzerlerin % 34'ü, pamuk toplayan makinaların % 42.5'i 10 yıldan fazla kullanıldığı için ömürlerini tamamlamışlardır.²³³

Tarım ürünleri üretiminin bu şekilde düşüş göstermesi hükümeti Azerbaycan Cumhuriyetinin gıda maddeleri açısından ileriki yıllarda tamamen dış ölkere bağımlı hale geleceği tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. 1995 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti 54.7 milyon dolar tutarında ihracat yapmıştır ve bununda sadece % 6.5'ini (33.158.711 dolar) tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünlerinin ihracı teşkil etmiştir. Buna karşılık aynı yılda 667.6 milyon dolar değerinde mal ithal edilmiştir. İthal edilmiş malların arasında buğday, un, şeker ve şeker mamulleri, et ve et mamulleri, tereyağı ve margarin, bitkisel yağlar, yumurta, peynir ve makarna gibi temel gıda maddelerinin ve tarıma dayalı diğer sanayi ürünlerinin tutarı temel gıda maddelerinin ve tarıma dayalı diğer sanayi ürünlerinin tutarı % 38 oranında (254.017.829 dolar) olmuştur. Bu örnek tehlikenin hangi boyutlarda olduğunu daha iyi göstermektedir.

²³³İktisadi Araştırmalar Vakfı, a.g.c., s.61.

1997 yılında tarım sektöründeki gerilemenin de etkisiyle özelleştirme çalışmalarına hız verilmiş, 1997 yılının sonuna kadar 40 konserve fabrikası özelleştirilirken, Kolhoz topraklarının da çiftçilere dağıtılması hızlandırılmıştır.

Hükümetin Tarım sektöründe yaptığı reformlar sonucunda 1998 yılı itibariyle kolhoz ve sovhozların % 94'ü tasfiye edilmiş, ülkede 34.000 tarımsal işletme kurulmuştur.

1999 ve 2000 yılında da hükümet tarımda reformlara devam etmiştir. 2000 yılının başında yapılan çalışmalar doğrultusunda Dünya Bankası Uzmanları tarım sektöründe inceleme ve görüşmelerde bulunmak amacıyla Azerbaycan'a gelmişlerdir. Uzman heyet Azerbaycan'daki tarım işletmeleri ile ilgili sağlanabilecek uzun vadeli kredi imkanlarını araştırmış, çiftçiler için danışmanlık merkezleri oluşturmak ve çeşitli kurslar düzenlemek üzere çalışmalarda bulunmuşlardır.

Aliyev Hükümeti uluslararası kuruluşların da yardımıyla 1998'den itibaren tarım sektöründeki gerilemeyi durdurmuştur.

2.2.5. Ülkede Yapılan Özelleştirmeler

Özelleştirme, kısaca devletin mülkiyet hakkının değiştirilmesi formasıdır. Liberal ekonomiyi değişik uygulamaları ile benimsemiş ülkelerden başlayarak, eski Sovyetler Birliği ülkelerine kadar hemen hemen bütün ülkeler az veya çok oranda özelleştirme yöntemine başvurmuşlardır. 1940'lı yılların millileştirme akımı 1970'lerden itibaren yerini özelleştirmeye bırakmıştır.

1991'de Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni bağımsız cumhuriyetlerde, geçmişte sosyalist ekonomik sistemi benimsemeleri ve bütün ekonomik birimlerin devlet mülkiyetinde toplanılması nedeniyle özelleştirme ayrı bir önem taşımıştır. Çünkü bu cumhuriyetlerde sadece devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi değil, bununla yeni bir ekonomik sisteme de geçiş sözkonusu olmuştur.

1994 yılından itibaren Azerbaycan'da özelleştirme işlemleri başlatılmış ve özelleştirmede Çek (Voucher) yöntemi benimsenmiştir. Vesika, makbuz, senet gibi anlamlara gelen ve her ülkede farklı terimlerle isimlendirilen çek (Voucher) kavramı,

özelleştirilecek müesseselerin hisselerini belgeleyen bir özelleştirme payı ve sertifikası anlamındadır.²³⁴ Sistemin uygulanması için, önce çekle özelleştirilecek müesseselerin değerlerinin tesbit edilmesi, tesbit edilen bu değerleri temsil eden çeklerin bastırılması, bastırılan çeklerin halka dağıtılması, çeklerin alınıp satılabileceği bir piyasanın oluşturulması; daha sonra da özelleştirilecek müesseselerin anonim şirkete çevrilerek hisselerinin belli bir bölümünün açık arttırmalarda çek bedeli ile satılması ve çek sahiplerinin bu bedelleri çeklerle ödeyerek ilgili şirketin hisselerini almaları gibi aşamalar gerekmektedir.

Çek sistemi Dünya Bankasının önerisi ile özellikle eski Doğu Bloku ülkelerinde, öncelikle de Çekoslovakya, Litvanya ve Moğolistan'da uygulama alanı bulmuş ve her ülkede farklı şekillerde tatbik edilmiştir.²³⁵

Azerbaycan'da özelleştirmeyi gerçekleştiren kurum Devlet Emlak Komitesi (DEK) olarak belirtilmiştir. Bu kurum özelleştirilecek bütün kurum ve kuruluşları tesbit etmekte, bunların hangi sisteme göre özelleştirileceğini belirlemekte ve uygulamaktadır.

Azerbaycan'da özelleştirilecek küçük, orta ve büyük işletmeler için ayrı ayrı usuller benimsenmiş, orta ve büyük boy işletmelerin özelleştirilemesinde çek yöntemi uygulanmıştır. Uygulama kapsamında olan işletmeler sektörlere göre, sanayi, ulaştırma, inşaat, ticaret ve hizmet işletmeleri olmak üzere beş gruba ayrılmıştır. Bu işletmelerde çalışan işçi sayısına göre, büyük, orta ve küçük işletmeler olmak üzere üçe ayrılmışlardır.

Azerbaycan'daki işletmelerin gruplandırılmasında esas alınan ölçüler aşağıdaki Tablo 35'de gösterilmektedir.

²³⁴Muhammed AKDİŞ, "Bir Özelleştirme Yöntemi Olarak Halka Çek (Voucher) Dağıtılması Yöntemi ve Azerbaycan Uygulaması, *Avrasya Etüdlere Dergisi*, S:15, Yaz 1999, s.26.

²³⁵AKDİŞ, "Bir Özelleştirme...", s.27

Tablo 36: Azerbaycan'daki Mevcut İşletmelerin Gruplanma Ölçüleri

İşletmelerin Faaliyet Alanları	Çalıştırılan İşçi Sayısına Göre İşletmelerin Gruplandırılması		
	Küçük	Orta	Büyük
1. Sanayi	50	51-300	300'den yukarı
2. Taşımacılık	15	16-75	75'ten yukarı
3. İnşaat	25	26-150	150'den yukarı
4. Ticaret	10	11-50	50'den yukarı
5. Hizmet	10	11-50	50'den yukarı

Kaynak: AKDİŞ, a.g.e., s.29.

Tablo 36'da verilen ölçülere göre Azerbaycan'da küçük işletme kabul edilen kurumların özelleştirilmesi devlet özelleştirme programına göre mecburi kabul edilmiş ve özelleştirmede çek (Voucher) usulü uygulanmamıştır. Bu işletmelerin özelleştirilmesinde işletmenin % 15'inin çalışanlara imtiyazlı fiyatlarla devredilmesi, diğer kısmının ise açık arttırmalarla satılması hedeflenmiştir.

1994 yılından itibaren küçük işletmelerin özelleştirilmesine başlanmış, fakat 1994 sonu verilerine göre özelleştirme oranı % 25'in üzerine çıkmamıştır. Kasım 1997 tarihine kadar Azerbaycan Devlet Emlak komitesinin açıklamalarına göre ülkede 12.000 küçük ölçekli işletme özelleştirilmiştir.²³⁶ Ocak 1998 itibariyle bu sayı 13.000'i geçmiş ve toplam sayının % 90'ına yaklaşmıştır. 1998 Nisan ayı itibariyle 16.346 küçük ölçekli devlet işletmesi özelleştirilmiştir. Bunların 9237'si hizmet, 1450'si ticaret, 399'u benzin istasyonu, 529'u fırın, 383'ü sanayi, 89'u inşaat, 3477'si nakliye araçları, 57'si inşaatı tamamlanmamış binalar, 7'si eczane, 576'sı ise kiralanmış konut dışı tesislerden oluşmuştur.²³⁷ 1997 yılı sonu itibariyle küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinden 20.320.000 dolar gelir elde edilmiştir. 1 Ocak 1999 tarihi itibariyle özelleştirilen küçük işletme ve tesis sayısı 20.620 olmuştur.

Azerbaycan'da büyük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi aşaması özelleştirmenin en büyük ve başlıca aşaması hesap olunur. Ülkede orta ve büyük müesseselerin özelleştirilmesine 1 Mart 1997 yılından itibaren başlanmıştır.²³⁸

²³⁶AKDİŞ, "Bir Özelleştirme...", s.29.

²³⁷TİKA, *Avrasya Dosyası*, S: 86, Kasım 97/1, s.2.

²³⁸TİKA, *Avrasya Dosyası*, S: 103, Temmuz 98/2. s.3.

Özelleştirmenin Devlet programına göre bu müesseselerin sermaye hisselerinin % 50'sinin çeklerle satılması gerektiğinden dolayı, orta ve büyük müesseselerin özelleştirilmesine çek yöntemi deniyor.

Büyük ve orta ölçekli işletmeler, özelleştirilmeden önce anonim şirket şekline dönüştürülmekte ve sermayesi hisselerine ayrılmaktadır. Daha sonra bu hisselerin;

- % 15'i, işletmenin işçilerine imtiyazlı satış şeklinde,
- % 50'si, çek açık arttırmalarında,
- % 10-20'si paralı açık arttırmalarda,
- Geriye kalanları ise, paralı açık arttırmalarda veya yatırım fonları oluşturulmasında²³⁹

kullanılarak devir işlemlerinin yapılması ve özelleştirmenin tamamlanması öngörülmektedir. Bütün özelleştirmenin milli para olan Manat'la gerçekleştirilmesi kanun hükmüdür. Ayrıca stratejik olarak kabul edilen faaliyet alanlarındaki işletmeler ile kamu sağlığı ve güvenliği alanındaki işletmeler özelleştirilirken devlet "Altın Hisse" (kızıl sehim) denilen bir uygulamaya da başvurabilmektedir. "Altın hisse" şartı devlete, işletmelerin yönetim kurullarının 3/4 çoğunlukla alacakları kararları veto etmek hakkı tanımaktadır.²⁴⁰

1995 yılında yürürlüğe giren özelleştirme devlet programına uygun olarak çek çıkarılması ile ilgili işlemler DEK tarafından yapılmış ve Mart 1997 döneminde bu çeklerin halka dağıtılmasına başlanmıştır. Çek dağıtımı bütün ülke çapında yürütülmüş ve 15.08.1997 tarihinde de sona ermiştir.

Uygulamaya esasen 1 Ocak 1997 tarihine kadar doğmuş ve hayatta olan her bir Azerbaycan vatandaşına hamiline yazılı dört çekten ibaret olan bir özelleştirme payı verilmiştir. Çeklerle özelleştirilecek devlet mülkiyetinin toplam hisseleri 32 milyon adet olarak hesaplanmış ve nüfus ile birlikte ek olarak verilecek özelleştirme payları da hesaba katılarak 8 milyon özelleştirme payı çıkarılmıştır. Böylelikle her bir Azerbaycan vatandaşı çekle özelleştirilecek devlet emlakının 4/32.000.0000'ına sahip kılınmıştır.²⁴¹ 15.08.1997 tarihi itibarıyla Azerbaycan vatandaşlarına herbiri 4 çekten oluşan 7.183.803 adet pay dağıtımı yapılmıştır.

²³⁹Gubad İBADOĞLU, Eflatun AMAŞOV, *Özelleştirme ve Metbuat*, Yeni Nesil Azerbaycan Journalistler Birliği Yayını, Bakı, 1998, s.27.

²⁴⁰AKDİŞ, "Bir Özelleştirme...", s.31.

²⁴¹AKDİŞ, "Bir Özelleştirme...", s.35.

Yabancı yatırımcılar ise özelleştirme sürecine DEK'den aldıkları opsiyonlar karşılığında katılabilmişlerdir.²⁴² Opsiyonların fiyatları 0.5-1 dolar olarak belirlenmiş, fakat sonradan 25 dolara kadar yükselmiştir. Ayrıca opsiyon alımında limit uygulamasına geçilmiş ve bir yabancıya alabileceği opsiyon miktarı 400 bin adetle sınırlandırılmıştır. Ocak-1998 itibariyle yabancılara satılan opsiyon adedi 18 milyonu geçmiştir.

Azerbaycan'da çekle özelleştirme işlemlerine 18 Mayıs 1997 tarihinde başlanmıştır. Azerbaycan'da 15.01.1998 tarihine kadar 14 çek açık arttırması, 13 paralı açık arttırma yapılmıştır. Bu tarihe kadar 726 adet işletme açık arttırmaya çıkarılmış ve açıklanan miktarları ile yaklaşık 160 milyon dolarlık gelir elde edilmiştir. 1998 yılında Azerbaycan cumhurbaşkanı tarafından imzalanan "özelleştirilmiş devlet işletme ve tesislerine ait olan topraklardan faydalanılması" hakkında kanuna göre özelleştirilecek devlet işletme ve tesislerine ait toprakların satış hakkı Devlet Emlak Komitesine (DEK) verilmiştir.²⁴³ 9 Temmuz 1998 tarihinden başlayarak DEK toprak mülkiyet hakkı veren belgeleri sahiplerine teslim etmeye başlamıştır.

2.2.6. Para-Kredi ve Enflasyonla Mücadele Politikaları

Merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişin gerekli kıldığı düzenlemeleri yapmak, merkezi planlı ekonominin kurumlarını kaldırıp, piyasa sisteminin kurumlarını yerleştirmek, bu tür ülkeleri belirli zorluklarla karşı karşıya getirmiştir.

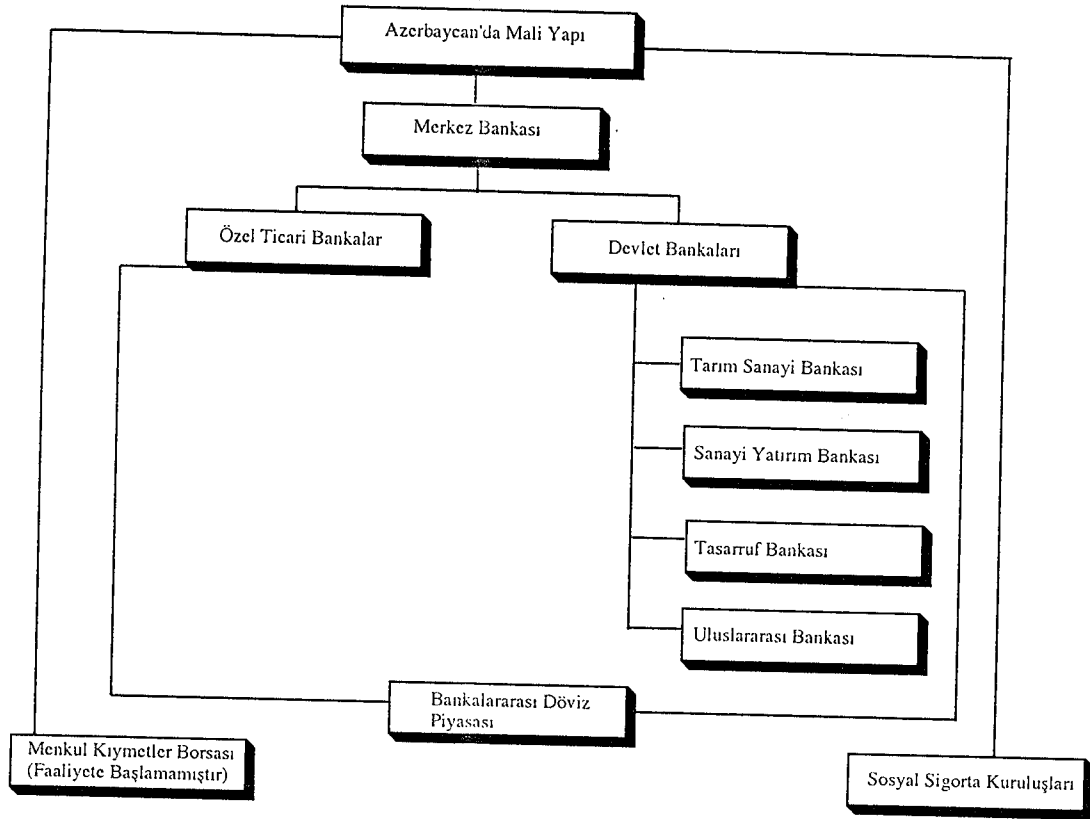
Bu zorlukların en önemlisi ise bankacılık ve mali piyasalar alanında ortaya çıkmıştır. Çünkü bu ülkeler, kredilerin ve faiz oranlarının doğrudan kontrolünden dolayı kontrolüne geçmektedirler. Bu geçiş ise para politikası araçlarının, para ve Interbank piyasaları ile ilgili kurumsal düzenlemelerin, ödeme sistemlerinin yeniden yapılanmasını ve mali piyasaların oluşturulup kurumsallaştırılmasını gerektirmektedir.²⁴⁴ Bu ise ekonomik olduğu kadar sosyal ve hukuki engellerin de aşılmasına bağlı bulunmaktadır.

²⁴²İBADOĞLU, AMAŞOV, a.g.e., s.55.

²⁴³TİKA, *Avrasya Dosyası*, S:104, Ağustos 98/1, s.1.

²⁴⁴AKDIŞ, "Bir Özelleştirme...", 1995, s.151.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da bankacılık ve mali yapının yeniden yapılandırılması çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda Azerbaycan'da mali yapı aşağıdaki gibi düzenlenmiştir.²⁴⁵

Azerbaycan'ın finans kesimi Azerbaycan Milli Bankası (Merkez Bankası) ve 4 ihtisas bankası; Azerbaycan Uluslararası Bankası (Beynelhalk Bank), Agroindustrial Bank (Ziraat Bankası), Sanayi Yatırım Bank (Sanayi ve Yatırım Bankası) Emanet Bank (Tasarruf Bankası) ile çok sayıda ticari ve kooperatif bankadan oluşmuştur.

Ülkede mali sektör içindeki en büyük rol merkez bankasına ait bulunmaktadır. Bankaların bankası, para ve kredi politikalarının belirleyicisi durumundaki Merkez Bankası, piyasa sisteminin de temel kurumlarından birini oluşturmaktadır. Ayrıca milli bankacılık sisteminin ve mali sektörün oluşması, milli para biriminin varlığı ve istikrarı ile yakından ilgili bulunmaktadır. Azerbaycan Merkez Bankasının (ANB) temel görevleri aşağıdaki gibidir.²⁴⁶

²⁴⁵TİKA, Azerbaycan, 1996, s.43.

²⁴⁶TİKA, Azerbaycan, 1996, s.44.

- Milli parayı tedavüle sürmek,
- Devletler arası ödeme sisteminin kurulmasını ve işlenmesini sağlamak,
- Milli paranın değerini ve faiz oranlarının istikrarını korumak için gerekli para politikalarını belirlemek ve uygulamak,
- Ticari Bankaların kredilendirilmesi ve denetlenmesini sağlamak,
- Devletin mali idareciliğini yapmak,
- Devletin döviz ve altın rezervlerini muhafaza ve idare etmek.

Merkez Bankası para politikalarını, heryıl devlet bütçesi ile birlikte Milli Meclis tarafından onaylanan “para politikasının başlıca hedefleri” çerçevesinde yürütmektedir.

Azerbaycan Merkez Bankası, ticari ve mali piyasa sisteminin tam yerleşmemiş olması ve bu alandaki hukiki düzenlemelerin de yürürlüğe konulmamış olması nedenleri ile sadece zorunlu karşılık oranları ve kısmen selektif kredi politikası araçları (reeskont oranları) ile para miktarı ve faiz oranları üzerinde etkili olmaya çalışmaktadır.

Azerbaycan’da gelişmiş ülkelerdeki yapılarına uygun bir hazinenin kurulmamış olması, Merkez Bankasının hazinenin, devlet borçlarının ve faizlerinin ödenmesini sağlamak (Merkez Bankası, devletin parası olsun olmasın bu işlevi yerine getirmektedir) ve devlet gelir ve giderlerini tahmin ederek, gider açıklarını belirlemek yani fiskal planlamayı yapmak gibi işlevlerini de yerine getirmek zorunda kalmıştır.

1 Ocak 1994 tarihi itibariyle Azerbaycan kendi milli parası olan Manatı tek yasal geçerli para olarak ilan etmiştir. Döviz piyasalarındaki gelişmeleri yerleştirmek amacıyla da 1993 yılının Ağustos ayında “Bakü Bankalar Arası Döviz Borsası” (Birja) kurulmuştur. Bu devirde de hükümet daha 1993 senesinden başlayan, “yüksek enflasyon seviyesinde dondurulmuş ücret” politikasını devam ettirmiştir. Sonuçta para arzının azaltılarak enflasyonun düşürülmesi politikası halkın alım gücünü düşürmüş enflasyon % 1668.5 seviyesinde dururken, toptan fiyat endeksi % 2300 artmıştır. İhracatı arttırmak için hükümetin yaptığı % 1200 devalüasyon sonucunda 1 dolar 1993’deki 118 manat seviyesinden 4182 Manata yükselmiştir. Merkez Bankası Haziran 1993 tarihinden itibaren Manat mevduatları için % 12, döviz mevduatları için ise % 5 olarak uyguladığı reeskont oranlarını bu dönemde de değiştirmemiştir.

Bu dönemde Merkez Bankası Bankalara verdiği finans kredilerinin de faizlerini arttırmağa devam etmiş ve Ağustos 1994’de faiz oranı % 150’ye çıkmıştır. Merkez

Bankasından aldıkları kredileri, kullanımcılarına artı 10 faiz oranı ile vermek durumunda olan ticari bankalar kredi taleplerini azaltmışlardır. GSYİH'nın 1994'de 1993'e oranla % 21.9 oranında gerilemesi ve yüksek enflasyon ekonomiyi istikrarsızlığa sürüklemiştir. 1993 yılından itibaren ekonomideki bu gelişmeleri incelemek için Tablo 37'ye bakalım:

Tablo 37: Azerbaycan Cumhuriyetinin Esas Makro Ekonomik Göstercileri

Göstergeler	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999*
GSYİH (Milyar Manat)	157.1	1.873,4	1.066,9	1.366,3	1.579,1	1.614,4	1.645,7
GSYİH'nın Yıllara Göre Değişimi (Yüzde)	-23.1	-21.9	-11.8	1.3	5.8	10.0	7.4
Kişi Başına Düşen GSYİH Miktarı (ABD Doları ile)	177.6	-	321.6	421.0	507.5	537.0	508.3
Enflasyon (Yüzde)	1.128,1	1.663,5	411.8	19.9	3.7	-0.8	-8.5
Bütçe Açığı	7.1	11.5	5.2	2.9	2.5	2.0	2.8
Döviz Kuru (1 ABD \$=)	118	4182	4.414	4303	3986	3863	4119

* 1999 yılının ilk 9 ayı.

Kaynak: İBADOĞLU, a.g.e., s.18.

Hükümetin 1995 yılında monetarist para politikalarını tercih etmesi enflasyonla mücadelede çok başarılı olmuş, enflasyon 1995'de % 411.8'e, 1996'da ise % 3.7'ye inmiştir. Merkez Bankası yürüttüğü para politikasında başarı sağlamış, para dolaşımında istikrar sağlanmıştır.

Tablo 37'den gördüğümüz gibi enflasyon, bahsettiğimiz monetarist para politikası uygulamaları sonucunda % 3.7'ye inmiştir. Bu proses devam etmiş, 1998 yılında ülkede enflasyon değil % 0.8 oranında deflasyon, 1999 ilk dokuz ayında ise % 8.5'lik deflasyon yaşanmıştır.

1998 ve 1999 yıllarında deflasyona rağmen sırasıyla % 10 ve % 7,4'lük büyüme oranları birbiriyle zıtlık teşkil etmişlerdir. Bu ise uygulanan monetarist para politikasının yalnız para tedavülüne yansımaları, üretim prosesine ise yansımalarını ortaya koymaktadır. Başlıca olarak antienflasyon amaçlı bu politikanın ana prensipleri bozulmuş tedavüldeki para hacmi ile ekonominin büyüme hızı ile, daha doğrusu GSYİH artış oranı ile uzlaştırılmamıştır.²⁴⁷ Monetarist politikanın "devlet ekonomiyi düzenlemek için her sene para arzını % 3- % 5 oranında arttırmaktan başka hiç bir şey

²⁴⁷Gubad İBADOĞLU, "1999-Cu İl Üzre Pul-Kredit Siyasetinin Neticelerinin Mügayiseli İktisadi Tehlili", *Ekspert Gazetesi*, No: 1, Yanvar 2000, s.18.

yapmamalıdır” prensibinin aksine tedavüldeki para hacmi her sene azaltılmıştır. Tablo 37’den de görüldüğü gibi para arzının kısılması kısa dönemde etkili olsa da uzun dönemde toplam talebi azaltmış, istihdamı düşürmüş, hatta deflasyona neden olmuştur.

2.2.7. Sanayi ve Dış Ticaret Politikaları

Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonominin derin krize düşmesi ve kurtulmasının güç olması Aliyev iktidarı döneminde de devam etmiştir. Bütün kanallar üzre üretimin genişletilmesinin maliye imkanlarının tükenmesi ve sıradan çıkmış esas fonların aktif hissesinin yerinin doldurulmaması ekonominin, özellikle de sanayinin bütün sahalarında üretim güçlerinin hızla azalmasına sebep olmuştur. 1991-1994 yıllarında tüm sanayi üretim güçleri % 2- % 3 oranında azalmıştır. Sonuçta kendi çapı ve olumsuz sosyal-ekonomik sonuçlarına göre 1991-1994 yılları arasında diğer başka eski SSCB cumhuriyetleri gibi Azerbaycan Cumhuriyetinde de iktisadi kriz 1929-1933 yıllarındaki iktisadi krizlerden daha derin ve etkili olmuştur.²⁴⁸ 1994 yılında üretim 1990 yılına nisbeten iki kat azalmıştır. 1994 yılının ilk on ayı ile 1993 yılının aynı dönemi için kıyaslama yapıldığında, milli gelir üretimi % 24.5, sanayi üretimi % 24.8, tarım üretimi % 11.5 aşağı düşmüş, bütçe açığı 180 milyar Manat olmuştur. 1994 yılında stoklardaki 100 milyar Manatlık mal satılamamıştır. Bu düşüş 1995 yılında da devam etmiş, genel olarak 1995 yılında sanayi ürünlerinin toplam hacmi 1994 yılı ile mukayesede % 21.4 oranında azalmıştır. Daha çok üretim düşüşü maden metalurji, makina imal sanayi, inşaat malzemeleri ve gıda sektöründe olmuştur. Müesseseler için düzenlenen raporlarda kayda alınan 267 önemli sanayi ürününden 217’sinde (% 81.3) üretim bir önceki yıla nazaran azalmış, 31’inde (% 11.6) artış göstermiş, 19’unda ise (% 6.8) üretim olmamıştır.²⁴⁹

Sanayideki düşüş 1996 yılında da devam etmiş, fakat yakıt sanayinde artış devam etmiş, 1996 yılında yakıt sanayi toplam sanayi üretiminin % 52.4’ünü oluşturmuştur.

Sanayi üretimindeki bu düşüş 1997 yılında sona ermiştir. 1997 yılında sanayide 12.5 milyon Manatlık (yaklaşık 3 milyar \$) üretim gerçekleşmiştir ki, bu da 1996 yılına oranla % 3’lük bir artış göstermektedir.²⁵⁰ Fakat 1997 yılındaki bu artış da yakıt-enerji sektöründeki artıştan kaynaklanmıştır.

²⁴⁸HÜSEYİNOV-İBRAHİMOV, a.g.e., s.1182.

²⁴⁹İktisadi Araştırmalar Vakfı, a.g.e., s.60-61.

²⁵⁰TİKA, *Avrasya Dosyası*, S: 103, Temmuz 98/2. s.4.

1997 yılında yakıt-enerji sektörü toplam sanayi üretiminin % 67.7'sini oluşturmuştur. 1997 yılında diğer artış gösteren sanayi altkolu siyah ve renkli metalurji sektörü olmuştur. Bu sektörde bir önceki yıla oranla % 3 oranında üretim artışı olmuştur. Ayrıca sanayinin esas alt sektörleri dışında kalan diğer alt sektörlerde de üretim artışı olmuştur. 1996 yılında sanayinin esas alt sektörleri dışında kalan sektörlerin üretim hacmi, toplam sanayi üretiminin % 5.7'sini oluştururken, bu oran 1997'de % 23.48 oranında olmuştur.

1998 yılında sanayide 11619.7 milyon manatlık üretim gerçekleşmiştir ki bu da 1997 yılına oranla (12568.6 milyon manat) % 7.5 oranında azalma demektir. 1998 yılındaki bu azalma 1997 yılındaki sanayi üretiminin artışını gerçekleştiren çelik ve alüminyum üretiminin düşmesi, diğer taraftan yakıt-enerji sektöründeki üretim azalmalarından kaynaklanmıştır.

1999'da sanayi üretimii tekrar artmış ve bu artış 1998'e oranla % 3.6 olmuştur. 1998 yılı ile karşılaştırdığımızda üretim petrol ve doğalgaz da % 20.0, yakıt-enerjide % 1.5, renkli metalurjide % 81.7, petrol ve petrokimyada % 16.1, gıda sanayide % 3.9, ve özel sektörde % 25.0 oranında artmıştır. Özel sektörün toplam sanayi üretimindeki payı 1999'un başlarında % 26.4 iken, yılın sonlarında bu oran % 35.1'e yükselmiştir.

Kısacası hükümetin sanayi sektörüne yönelik politikaları 1997'den itibaren etkisini göstermiş ve özellikle ağır sanayinin üretiminde bir artış sağlanmıştır. Hükümet özellikle ihracat ürünlerinde üretim artışını desteklemiş, fakat üretilen ürünler, kalite bakımından dünya standartlarına uymaması ve pazarların kaybedilmesi sonucunda satılamamıştır.

Ülkenin esas ihraç ürünlerini ağır sanayi ürünleri ve petrol ürünleri oluşturduğu için sanayideki düşüş ihracatı azaltmış, öte yandan gıda sanayi ve tarımsal üretimdeki düşüş ithalatı arttırmıştır. Bunun sonucunda dış ticaret dengesi 1994-1999 yılları arasında açık vermiştir.

1992'de 544.1 milyon dolar, 1993'de ise 95.6 milyon dolar fazla veren Azerbaycan'ın dış ticaret dengesi 1994'den itibaren açık vermeye başlamıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik komitesinin verilerine göre,

Azerbaycan'ın 1994 yılı toplam dış ticaret hacmi 1.414.680.000 dolar olarak gerçekleşmiştir. 1994 yılı ithalatı 777.910.000 dolar, ihracatı ise 636.770.000 dolar olmuştur. Azerbaycan 1994 yılında ithalatının % 63'ünü, ihracatının ise % 44'ünü BDT ülkeleri ile yapmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti 1994 yılında üçüncü ülkelerden 28'i ile iki taraflı 21 tanesi ile de tek taraflı dış ticaret (ithalat) ilişkisi kurmuştur²⁵¹ Üçüncü ülkelerle ihracatı, ithalatından 70.000.000 ABD Doları daha fazla olmuştur.

1994 yılında Azerbaycan'ın ihracatında ilk sırayı, petrol sanayi araçları, şarap, tütün, pamuk ve demir-çelik ürünleri alırken, ithalatta ilk sırayı gıda ürünleri (küp ve toz şeker, tahıl, bitkisel yağlar, sığır eti), petrol rafine araçları, demir-çelik ürünleri ve eczacılık ürünleri oluşturmuştur.

1994'de dış ticarete ilk sırayı Türkmenistan alırken, onu Rusya ve Ukrayna izlemiştir.

1995 yılında dış ticaret hacmi 1994 yılına göre 183 milyon dolar artarak 1.6 milyar dolar olmuştur. Bunun 612,3 milyon doları ihracat, 985.4 milyon doları ithalat olarak gerçekleşmiştir.²⁵² Azerbaycan'ın 1995'de yaptığı ihracatta ağırlıklı olan ürünler petrol ve kimya ürünleri, pamuk ve ipliği, petrol tesisatları ve borular, ithalatta ise gıda maddeleri, üretim tesisatları, tıbbi malzeme ve doğalgaz önemli yer tutmuştur. 1995 yılında Azerbaycan dış ticaret politikasındaki en önemli gelişme BDT ülkeleri ile ticaret hacminin azalması, diğer ülkelerle artması olmuştur. Nitekim 1995 Azerbaycan ihracatında % 51.7 paya sahip olan tarımsal hammaddeler ve yakıtların önemli bir kısmını AB ülkeleri ithal etmiştir.²⁵³

Aynı zamanda Azerbaycan ithalatında % 64.1 oranında paya sahip olan makina-ulaşım araçları ve gıda ürünlerinin Azerbaycan'a ihracatında ilk sırayı yine AB ülkeleri almıştır. 1995 yılı ihracatında tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünlerinin payı % 6 olurken, ithalatta gıda maddeleri ve tarımda kullanılan diğer girdilerin oranı % 38 olmuştur. 1995 yılı ihracatının GSMH içindeki payı % 18 olurken, ithalatın GSMH içindeki payı % 27 olmuştur.²⁵⁴

²⁵¹TİKA, Azerbaycan, 1996, s.41.

²⁵²TİKA, Avrasiya Dosyası, S: 55, Nisan, 96/2.

²⁵³Sübidcy TOGAN, "Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Dış Ticareti", Yeni Türkiye Dergisi, Sayı: 15, 1997, s.815.

²⁵⁴TOGAN, a.g.c., s.815.

Azerbaycan'ın 1994 yılı toplam dış ticaret hacmi 1.414.680.000 dolar olarak gerçekleşmiştir. 1994 yılı ithalatı 777.910.000 dolar, ihracatı ise 636.770.000 dolar olmuştur. Azerbaycan 1994 yılında ithalatının % 63'ünü, ihracatının ise % 44'ünü BDT ülkeleri ile yapmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti 1994 yılında üçüncü ülkelerden 28'i ile iki taraflı 21 tanesi ile de tek taraflı dış ticaret (ithalat) ilişkisi kurmuştur²⁵¹ Üçüncü ülkelerle ihracatı, ithalatından 70.000.000 ABD Doları daha fazla olmuştur.

1994 yılında Azerbaycan'ın ihracatında ilk sırayı, petrol sanayi araçları, şarap, tütün, pamuk ve demir-çelik ürünleri alırken, ithalatta ilk sırayı gıda ürünleri (küp ve toz şeker, tahıl, bitkisel yağlar, sığır eti), petrol rafine araçları, demir-çelik ürünleri ve eczacılık ürünleri oluşturmuştur.

1994'de dış ticarete ilk sırayı Türkmenistan alırken, onu Rusya ve Ukrayna izlemiştir.

1995 yılında dış ticaret hacmi 1994 yılına göre 183 milyon dolar artarak 1.6 milyar dolar olmuştur. Bunun 612,3 milyon doları ihracat, 985.4 milyon doları ithalat olarak gerçekleşmiştir.²⁵² Azerbaycan'ın 1995'de yaptığı ihracatta ağırlıklı olan ürünler petrol ve kimya ürünleri, pamuk ve ipliği, petrol tesisatları ve borular, ithalatta ise gıda maddeleri, üretim tesisatları, tıbbi malzeme ve doğalgaz önemli yer tutmuştur. 1995 yılında Azerbaycan dış ticaret politikasındaki en önemli gelişme BDT ülkeleri ile ticaret hacminin azalması, diğer ülkelerle artması olmuştur. Nitekim 1995 Azerbaycan ihracatında % 51.7 paya sahip olan tarımsal hammaddeler ve yakıtların önemli bir kısmını AB ülkeleri ithal etmiştir.²⁵³

Aynı zamanda Azerbaycan ithalatında % 64.1 oranında paya sahip olan makina-ulaşım araçları ve gıda ürünlerinin Azerbaycan'a ihracatında ilk sırayı yine AB ülkeleri almıştır. 1995 yılı ihracatında tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünlerinin payı % 6 olurken, ithalatta gıda maddeleri ve tarımda kullanılan diğer girdilerin oranı % 38 olmuştur. 1995 yılı ihracatının GSMH içindeki payı % 18 olurken, ithalatın GSMH içindeki payı % 27 olmuştur.²⁵⁴

²⁵¹TİKA, Azerbaycan, 1996, s.41.

²⁵²TİKA, Avrasya Dosyası, S: 55, Nisan, 96/2.

²⁵³Sübedey TOGAN, "Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Dış Ticareti", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 15, 1997, s.815.

²⁵⁴TOGAN, a.g.c., s.815.

1996 yılında 644 milyon doları ihracat, 1.338 milyon doları ithalat olmak üzere dış ticaret hacmi 1.982 milyon dolar olmuştur. Bir önceki yıla oranla ihracat % 5.2 oranında artarken, ithalattaki artış ise % 35.8 olmuştur. Azerbaycan Devlet Gümrük komitesinin açıklamalarına göre 1996 yılına ülkeye ithal edilen malların toplam hacminin % 39.55'ini gıda ürünleri, % 0.99'unu tüketim malları, % 19.6'sını makina, elektrik tesisat ve yedek parçalar, % 4.45'ini ulaşım araçları ve yedek parçaları, % 6.73'ünü siyah metaller ve ürünleri % 1.85'ini orman ürünleri oluşturmuştur.²⁵⁵ Aynı dönem içinde Azerbaycan'ın ihraç ettiği ürünlerin % 70.84'ünü petrol ürünleri, % 2.74'ünü kimya sanayi ürünleri, % 6.02'sini pamuk, % 2.08'ini klimalar, % 1'ini alkollü ve alkolsüz içecekler, % 93'ünü ise tütün ürünleri oluşturmuştur. İhracatta ilk sırayı İran, ithalatta ise Türkiye almıştır. Rusya Federasyonu hem ithalat, hem de ihracatta ikinci sırayı alırken, Azerbaycan'ın en önemli partneri olma özelliğini korumuştur.

1997 yılında Azerbaycan ekonomisindeki gelişme dış ticarete de yansımış dış ticaret hacmi 2183 milyon dolar olmuştur. Bunun 808 milyon dolarını ihracat, 1.375 milyon dolarını ise ithalat oluşturmuştur. İhracattaki artış bir önceki yıla oranla % 25.5 olurken, ithalat artışı sadece % 2.8 olmuştur. 1997 yılının ilk on ayında BDT ülkeleri ile dış ticarete ithalatın payı % 46 olurken, Azerbaycan BDT dışında 74 ülke ile dış ticaret ilişkisine girmiştir.

1998'de ithalat bir önceki yıla oranla % 25 artarak 1.724 milyon dolar, ihracat ise % 16 oranında azalarak 678 milyon dolar olmuştur.²⁵⁶ 1998 yılının dış ticaret hacmi 1997'ye oranla % 10 artarak 2.402 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticaret açığının 1.046 milyon dolar olmasına bakmayarak, ülkede fiyatlar genel seviyesi % 0.8 oranında düşmüş, GSYİH % 10 oranında büyümüştür. 1998 yılının ilk 10 ayının verilerine göre Azerbaycan dış ticaretinin % 71.8'i BDT dışındaki ülkelerle, % 28.2'si ise BDT ülkeleriyle gerçekleşmiştir. 1998 yılına gelindiğinde BDT ülkelerinin Azerbaycan'ın dış ticaretinde öneminin azaldığı, BDT dışındaki ülkelerle ise ilişkilerin daha da arttığı gözlemlenmiştir.

1999 yılında, 1998 ortalarında yapılan devalüasyonun da etkisiyle ihracat 776 milyon dolara yükselirken, ithalat 1.414 milyon dolara gerilemiştir. İhracattaki artış 1998 yılına oranla % 14.5 artarken, ithalat % 18 oranında gerilemiştir. İthalatın %

²⁵⁵TİKA, *Avrasya Dosyası*, S: 75, Mayıs, 97/2, s.3.

²⁵⁶TİKA, *Avrasya Dosyası*, S: 129, Nisan, 2000, s.4.

33.1'i makina, % 20.2'si gıda ürünleri, % 8.7'si çeşitli nakil araçlarını kapsamıştır. İhracatın % 75.4'ünü petrol ve petrol ürünleri oluşturmuştur. BDT ile dış ticaretin başında Rusya % 57.8 oranla ilk sırayı alırken, BDT dışındaki ülkelerle dış ticarete % 22.5'le İtalya ilk sırayı almıştır.

Buraya kadar yaptığımız incelemelerde Azerbaycan'ın dış ticaretinde 1998 yılına kadar ithalatın hızla arttığını ihracatın ise 1997 yılına kadar çok az bir oranda artış gösterdiğini, 1998'de düştüğünü, 1999'da ise tekrar arttığını görürüz. Kısacası 1998 yılına kadar hükümetin uyguladığı sıkı para politikası sonucunda Manat değer kazanmış, bu da ihracatı azaltırken ithalatı teşvik etmiştir. 1998 yılına kadar ihraç ürünlerinde petrol ve petrol ürünleri üretimi % 60-% 70 oranında yer kapsarken, ithalatta gıda ve tarım ürünleri ilk sırayı almıştır. 1998 yılından itibaren para politikasındaki yumuşama sebebiyle ihracatta artış olmuş, ithalat azalmıştır. 1999 yılında ithalatta gıda ve tarımsal ürünlerin oranının azalması, makina ürünlerinin ise oranının artması dış ticaret için olumlu gelişmeler sayılmıştır.

2.2.8. Sosyo-Ekonomik Politikalar

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan hükümetinin ilk işi Ermenistan'la olan savaşın bitirilmesi olmuştur. 16 Mayıs 1994 tarihinden itibaren Ermenistan'la Azerbaycan arasında ateşkes ilan edilmesi Azerbaycan'da sosyal ve iktisadi reformların yapılması için zemin hazırlamıştır.

1994 yılında ekonominin daralması, enflasyonun % 1460 seviyesine çıkması halkın durumunu daha da kötüleştirmiştir. 1994'de halkın gelirleri 8.4 defa yükseldiği halde gıda ürünlerinin fiyatı 20.1 defa, ekmeğin fiyatı 13 defa, gıda dışı ürünlerin fiyatları 28 defa pahalılaşmıştır.²⁵⁷

1995 yılında hükümetin, sert para-kredi politikası nedeniyle yürüttüğü "dondurulmuş ücret politikaları", ülkede halkın sosyo-ekonomik durumunu daha da kötüleştirmiştir. Hükümetin 1995 yılında yeni vergi politikasıyla vergi gelirlerini artırması ve yeni vergiler tatbik etmesi vergi kaçırma ve yolsuzlukları arttırmıştır. 1995 senesinde asgari ücretin 1500 artırılmasına karşın bütçeden halkın sosyal güvenlik ödemeleri için ayrılan pay bütçe giderlerinin % 7'sini oluşturmuştur ki, buda 1995 yılı

²⁵⁷HÜSEYİNOV, İBRAHİMOV, a.g.e., s.1182.

GSYİH'sının % 1'inden biraz fazla olmuştur. 1995 yılında çalışanların % 56.1'inin devlet sektöründe çalışması ve bu sektörde de ücretlerin aylarla ödenilmemesi durumu daha keskin hale getirmiştir.

1995 yılında ülkede nüfusun % 42.2'si köylerde yaşamakta ve % 38'i tarımda çalışmıştır. Fakat tarımda çalışanların yıllık ortalama geliri, diğer sektörlerde çalışanların yıllık ortalama gelirinin 1/5'i kadar olmuş, bu da tarım sektöründen diğer sektörlerle özellikle de hizmetler sektörüne doğru bir nüfus göçü başlatmıştır. 1995 yılında 28.314 kişi resmi işsiz statüsü kazanmıştır ki, bu da toplam aktif nüfusun % 0.7'sini oluşturmaktadır. 1995 yılında enflasyonun % 84.6 oranında gerçekleşmesi halkın alım gücü açısından pozitif etki yapmıştır.

1996 yılında Azerbaycan'da enflasyonun % 19.8'e indirilmesi ve GSYİH'da % 1.3 artış sağlanması halkın refah seviyesinde az da olsa etkisini göstermiştir. Fakat ülkede yeni işyerlerinin açılmaması ve ücretlerin düşük olması genç nüfusun ülkeyi terk ederek çalışmak için BDT ve diğer ülkelere gitmesine sebep olmuştur. Çalışmak için işgücünün ülkeden kaçmasının yanında BDT ve diğer ülkeler göçde artmıştır. Hatta 1996 yılında Azerbaycan'dan göç eden insanların sayısı 604.503 kişi olurken, bununda 610.070 kişisini Azeriler oluşturmuştur.²⁵⁸ Yabancı insani yardım teşkilatlarının da 1996 yılında Azerbaycan'a yaptıkları insani yardım miktarı önemli ölçüde artmıştır. 1996 yılında 40'dan fazla insani yardım teşkilatı Azerbaycan'a 78 milyon dolar tutarında insani yardımda bulunmuştur.²⁵⁹ Ayrıca 1996 yılında çalışanların % 51'i devlet sektöründe çalışırken, bu oran geçen yıla oranla % 5.1 az olmuştur. Bu azalma da özel sektörün ekonomi içinde payının artması, devlet sektörünün azalması olarak yorumlanmaktadır. 1996 yılı üzere 31.935 kişi resmi işsiz olarak devletten işsizlik aylığı almıştır.

1998 yılında GSYİH'da % 10 oranında artış olmuş, kişi başına düşen milli gelir ise 490 dolara inmiştir. Ayrıca 1998 yılında ilk kez ülkede deflasyonla karşılaşmış, fiyatlar genel seviyesinde % 0.8 oranında düşüş olmuştur. Fakat en önemlisi fiyatlardaki bu düşüşün sebebi arz fazlası değil talep yetersizliği olmuştur. Halkın alım gücünün bu denli düşmesi uygulanan sert para-kredi politikasının tek taraflı gelişiminin kendini göstermesi biçiminde özetlenebilir. Her yıl ortalama % 4-% 5 oranında özel sektörün payının artması 1998 yılında % 0.3 oranında olmuştur. 1998 yılında 42.329 kişi resmi işsiz olarak devlete başvuruda bulunmuştur.

²⁵⁸TİKA, Avrasya Dosyası, S: 88, Aralık 97/1, s.4.

²⁵⁹TİKA, Avrasya Dosyası, S:73, Ocak97/2, s.6.

Sosyo-ekonomik gelişimin 1998 yılında da istenilen sonuçları vermemesi hükümeti bu alana daha fazla kaynak ayırmaya sevk etmiştir. 1999 yılında hükümet sert para-kredi politikasını yumuşatarak mevcut talebi canlandırmış, ekonomide % 7.4 oranında GSYİH artışı sağlanırken, fiyatlar genel seviyesi % 8.6 oranında düşmüştür (deflasyon). Hükümet 1999 yılı bütçe giderlerinin % 44'ünü sadece emekli maaşları ile işsizlik tazminatlarına harcamıştır.

Kısacası Aliyev hükümetinin uyguladığı sert para-kredi politikası enflasyonla mücadelede başarılı olsa da, halkın refah seviyesininin aşağı düşmesine neden olmuştur. 1998 yılında ülkede deflasyon olayının yaşanması hükümeti sert para-kredi politikasını yumuşatmaya ve halkın sosyo-ekonomik problemlerine daha fazla kaynak ayırmaya sevk etmiştir. Uygulanan politikalar sonucunda devlet sektörünün küçülmesi sağlanırken özel sektörün ekonomide daha ağırlıklı yer kaplamasına çalışılmıştır. 1999 sonlarında yapılan Belediye seçimleriyle piyasa ekonomisine geçişte önemli bir adım daha atılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Birinci Dünya Savaşına kadar kapitalizm dünyada çeşitli biçimlerde uygulanan tek sistem olmuştur. Kapitalist sistemle yönetilen ülkeler gelişmelerini önemli ölçüde tamamlamış, hızla birbirleriyle rekabet yarışına girmişlerdir. Bu rekabet Birinci Dünya Savaşı'na neden olmuş, savaşın yarattığı olumsuz koşullar ve kapitalist sistemin eksiklikleri yeni bir sistemin doğmasına neden olmuştur. Bu sistem 1917 yılından itibaren Sosyalizm adıyla Rusya'da uygulanmaya başlanmıştır.

Ancak 1985 yılında Gorbaçov'un SSCB'de başlattığı "glasnost" ve "perestroyka" politikaları SSCB'ni sosyalist sistemin teorisinden kopuş ve çözülme sürecine sokmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrası iki kutuplu dünya sisteminin doğu kutbunu oluşturan SSCB'nin çöküşüyle yaklaşık 70 yıllık bağımlılığının ardından 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan da bağımsızlığını kazanmıştır.

Azerbaycan 70 yıl süreyle merkezi idarenin yaptığı planlar gereğince yönetildiği ve yönlendirildiği için yeraltı ve yerüstü kaynaklarını, kendi gereksinim ve kalkınması doğrultusunda kullanamamış, ancak Moskova'nın uygun gördüğü oranda, ortak imkanlardan yararlanmış ve dolayısıyla tam bağımlı hale gelmiştir.

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte 18 Ekim 1991'de Azerbaycan bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlıktan sonra ülkede birtakım reformlar uygulanmış, ülke kendi para birimi olan "Manat"ı tedavüle çıkararak, "Ruble bölgesi" ülkeleriyle ticaret hacmini küçültmüştür.

Piyasa ekonomisinin gerektirdiği maddi ve hukuki altyapı yeni kabul edilmiş yasalarla (Ekonomik bağımsızlık temeli hakkında kanun, toprak kanunu, yabancı yatırımları koruma kanunu, menkuller ve taşınabilir malların değişim kanunu, tüzel kişilerin vergilendirilmesi hakkında kanun, Merkez Bankası hakkında kanun, bankalar ve bankaların faaliyetleri hakkında kanun vb.) az da olsa oluşturulmaya çalışılmıştır.

Yapılan “Toprak Reformu” ile kolhoz ve sovhozlar tasfiye edilmiştir. 1 Ocak 2000 tarihine kadar, toprak mülkiyeti hukukuna ait devlet kararnamesi ile toprak payı alacak toplam 830 bin aileden 769.363 aileye toprak dağıtılmıştır.

1995 yılından itibaren hız verilen özelleştirme çalışmaları doğrultusunda Azerbaycan vatandaşlarına her biri 4 çektan oluşan 7.183.803 adet özelleştirme payı dağıtılmıştır. 1997 yılı sonu itibariyle küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinden 20.320.000 \$, ve orta ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinden 19.312.000 \$ gelir elde edilmiştir.

Tarım sektöründe uygulanan politikalar soncunda eski tarımsal yapı değiştirilerek, özellikle tahıl üretimi arttırılmak istenmiştir. 1998 yılına kadar düşüş gösteren tarımsal üretim bu yıldan itibaren yükselişe geçmiştir.

Sanayi sektöründe ise eski Sovyet üretim yapısı devam etmiş, bu sektörde 1998 yılından itibaren üretim artışı sağlanabilmiştir. Fakat üretilen ürünler kalite bakımından dünya standardına uymamıştır.

Dış ticarete gelişmiş batı ülkeleriyle ticaret ağırlık kazanmış, bu ülkelere petrol ve petrol ekipmanları, petro-kimya ürünleri ihraç eden Azerbaycan, bu ülkelere gıda maddeleri, tahıl, un, makina araç gereçleri ithal etmiştir. 1994 yılından itibaren dış ticaret dengesi açık vermeye başlamış ve açık gittikçe büyümüştür.

Devletin ekonomideki payı uygulanan politikalar sonucunda azaltılmaya çalışılmıştır ve 1999 yılında çalışan nüfusun sadece % 38’i devlet sektöründe çalışmıştır. Ayrıca 12 Aralık 1999 yılında Azerbaycan cumhuriyetinde ilk defa Belediye seçimleri yapılmış ve iller, kasabalar, kent türü kasabalar ve köylerde belediyeler kurulmuştur. 1998 yılında ülkede kişi başına düşen milli gelir 500 dolar civarında olmuş, devlet sosyal güvenlik ağı kapsamında halkın emekli aylığı ve devletten aldığı yardımları arttırarak refah seviyesini yükseltmeye çalışmıştır.

Yapılan bu çalışmalar olumlu sonuçlar verse de, mevcut iktisadi zihniyet, siyasi istikrarsızlık ve belirsizlik, kurumsal engeller, kaynak, tasarruf ve yatırım eksiklikleri Azerbaycan ekonomisini çözülmesi zor bir fasit daire haline getirmiştir. Ülkede yapılan reform faaliyetlerinin çok tedbirlerle yerine getirilmesi zaten mevcut olan panik ortamını daha vahim hale getirebilir. Bunun için yapılan reformlar uzun süreleri kapsmalı ve

uzman kişiler tarafından hazırlanmalıdır. Bu reformların hazırlanmasında yabancı uzmanların yanında halkın, dilini, dinini, kültürünü, ekonomisini ve bütün beşeri ilişkilerini bilen milli kadrolar da ağırlıklı olarak kullanılmalıdır.

Uygulanan iktisat politikalarının daha verimli olamamasındaki en büyük neden Azerbaycan ekonomisinin sahip olacağı modelin belirlenmemesidir. Bu nedenle devlet Azerbaycan ekonomisinin sahip olacağı modeli belirlemeli ve uygulanan ekonomi politikaları bu doğrultuda olmalıdır. Ekonomik modelin yerleşmesi için ise devletin fonksiyonlarının ana hatları belirlenmelidir. Bu fonksiyonlar, tabii olarak kontrol edici, destekleyici, koruyucu, yönlendirici vesairdir. Meselenin böyle ele alınması teşekkülleşmiş piyasa ekonomisi sistemi açısından yeterli olabilir. Ancak çağdaş Azerbaycan ekonomisi geçiş durumundadır; bu nedenle de öncelikle ekonomide devlet fonksiyonlarının ayarlanması, piyasa prensiplerinin ayarlanmasından daha fazla önemlidir ve piyasaya bu geçiş mantığına daha uygundur.

Öte yandan Azerbaycan ekonomisi devletçilik sisteminden piyasa sistemine geçiş durumundadır ve bu düzen devletin ekonomiyi tanzim etme mekanizmasının özelliklerini ve ekonomiye müdahalelerin sınırlarını çizen koşuldur. Bu açıdan devletin fonksiyonları ile ilgili ekonomideki yapısal değişiklikler üç istikamette baş göstermektedir. Birincisi, ekonominin totaliter devletçilik sistemi devletin ele aldığı tedbirlerin etkisi altında dağılmaktadır. İkincisi, devlet "ekonominin piyasayı kurması" niteliği taşıyan işlere başvurmaktadır. Tabii olarak piyasa ekonomisini devlet değil, insanlar kuracaklardır. Ancak devlet bu ortamı yaratmalıdır. Üçüncüsü, devletin ekonomi ile ilgili faaliyetleri piyasa prensiplerine uygunlaştırılmalıdır. Bu hem makro açıdan ekonomiyi düzenleyen devlet kurumlarının fonksiyonlarının piyasa koşulları ile uyuşan bir duruma getirilmesini ve hem de mikro açıdan çeşitli devlet işletmelerinin piyasa prensipleri içerisinde, özel işletmelerle ekonominin bütünlüğünü temin edecek hale getirilmesini sağlayacaktır.

Azerbaycan'da özel sektörün hukuki yapısının yaratılması amacı ile önemli kanunlar kabul edilmiştir. Bu kanunların önemi onların bir sistem olarak ekonomiyi piyasa ekonomisi koşullarına uygun hale getirecek olmasıdır. Fakat piyasa ekonomisinin gelişmiş batılı ülkelerde, pazar koşullarının tarihsel açıdan teşekkülü ile bu koşulların kanunda tesbit olunması arasında fark vardır. O halde kanunlar piyasa gerçeklerini, bu alandaki darboğazları ifade eder. Azerbaycan'da bugün buna tamamen

aykırı bir düzen bulunmaktadır. Piyasa ekonomisinin hukuki yapısı böyle bir ekonomik gerçek olmadan kurulmaktadır. Öte yandan Azerbaycan hukukçularında ve iktisatçılarında genellikle kanun hazırlamak tecrübesi yerleşmemiştir. Bu nedenler, kanunların hazırlanmasında ve onların tatbikinde çeşitli zorlukları kaçınılmaz hale getirmektedir. Kanunların hazırlanmasında bu koşulların dikkate alınması, uygulamada da önemli kolaylıklar sağlayacaktır.

Ülkede yapılan özelleştirme çalışmalarında sadece sosyal adalet düzeni yaratmak amacı, ekonomik nitelikten daha fazla politik nitelik taşımıştır. Özelleştirmenin ana amacı ekonomik sistemin değiştirilmesi olmalı, diğer amaçlar ise ekonominin etkili kalkınacak bir düzene sokulması, kaynakların dağılımında ve kullanımında dengesizliğin ve israfçılığın aradan kaldırılması olmalıdır. Özelleştirmeden elde edilecek paraların bir kısmı özel mülkiyetin desteklenmesi fonu olarak ayrılmalı ve özel işletmelerin teşviki amacına uygun kullanılmalıdır. Aynı zamanda belediyelerin özel sektör programlarının ve yatırım projelerinin finansmanında da özelleştirmeden elde edilen gelirlerin bir kısmının kullanılmasında fayda vardır. Dış sermayenin özelleştirmede etkili olacağı alanlar açıklanmalı ve geniş teşvik konusu olmalıdır. Dış sermayenin Azerbaycan ekonomisindeki rolü, özel sektörün kalkınması, teknoloji gelişimi, dış piyasalara uygunlaşması, kaynakların rasyonel kullanılması açısından değerlendirilebilir.

Azerbaycan ekonomisinde tarım ve madencilik sektörleri ağırlık taşımaktadır. Fakat hükümet tarafından yapısal değişikliklere bağlı stratejik nitelikli strüktür politikası ve programı hazırlanmamıştır. Ara malı, yatırım malı ve özellikle tüketim malları üretiminde bütünlük temin edilmemiştir. Sektörlerin teknolojik düzeninde bir dengesizlik doğmuştur. Ekonomi ve dolayısıyla teknoloji çok sektörlülük durumundadır. Bu düzenin değiştirilmesi için mutlaka kapsamlı bir program oluşturulmalıdır.

Azerbaycan ekonomisinin hem sektörel ve hem de teknolojik açıdan kalkınmasında petrol özel önem taşımaktadır. Ama bu konunun petrolle sınırlanması yetersiz olabilir. Sektörel ve teknolojik gelişmenin daha fazla faktörlere bağlı tutulması gerekmektedir. Genellikle Azerbaycan ekonomisinin aynı anda ithalatı karşılayıcı ve ihracatı geliştirici bir prensibe bağlanması imkanı vardır ve bu konuda hükümetin üzerine düşeni yapması gerekmektedir.

Ülkede dış yatırım kaynakları ve teknik yardımların kullanılması sistemli bir hale sokularak düzenlenmemiştir. Genellikle Azerbaycan'ın dış ekonomik ilişkiler stratejisinin, hem ekonomik kalkınma ve iktisadi reformların hedeflerine ve hem de devletin dış politikasına uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Ülkede yatırımların büyük bir kısmının Apşeron bölgesine yapılması iktisadi kutuplaşmaya neden olmuş, bu bölgenin gelişimiyle, Azerbaycan'ın içlerine doğru gelişim farkı hızla artmıştır. Bu nedenle devlet yatırımda öncelikli yöre politikasıyla hem iç, hem de dış yatırımları Bakü ve çevresinden daha içlere doğru yayabilir.

Tarım sektörü, dünyada olduğu gibi Azerbaycan'da da halkın yiyecek ihtiyacının karşılanması, sanayiye hammadde sağlanması ve döviz getirisi bir konumda bulunması nedeniyle, önem taşımaktadır. Bu sektörde yapılması gereken en önemli şey toprak sahibi olan çiftçinin, bu toprağı işleyebilmesi için her türlü girdi sağlayabilmesine ortam hazırlamaktır. Özellikle makina ve alet parkı, teknolojik gelişmelere göre yenilenmeli, bunun yanında tahıl ve diğer ürünlerin saklandığı depolarla, soğuk hava depoları ürün kayıplarını önleyecek şekilde modernize edilmeli, ya da son tekniklere uygun yeni depolar yapılmalı ve sayıları da yeterli düzeye çıkarılmalıdır. Öte yandan devletin ve yararlanacakların katkılarıyla modernize edilerek yeni bir statüye bağlanacak olan makina ve alet parkının, köy ve kasabalardaki çiftçilerce, özel sektör anlayışı çerçevesinde ortak şekilde kullanılması sağlanmalıdır. Çiftçilerin birlik veya kooperatif şeklinde örgütlenmesi devlet tarafından teşvik edilmeli, hükümet örgütün faaliyete geçmesi ve dolayısıyla sağlam bir altyapının oluşması için gerekli olan maddi desteği vermeli ve belli bir süre de (3-5 yıl) buna devam etmelidir.

Azerbaycan'ın sanayi sektörünün her alana entegre olabilir bir nitelikte olması bu sektörün gelişmesine ve ülkede hakem sektör olmasına olanak sağlamaktadır. Yapılan özelleştirmeler sanayi sektöründe ağırlıklı olmalı, özellikle ortaklık biçiminde şirketler kurulmasına zemin hazırlanmalıdır. Tarım sektörüne paralel olarak sanayi sektöründe de beş yıllık süreleri kapsayan sanayi kalkınma planları uygulanmalıdır. Bu uygulama devlet desteğiyle, özel sektör ağırlıklı olmalıdır. Uygulanan bu planlarda gelişmiş ülkelerin ve Türkiye'nin tecrübesinden yararlanılmalıdır.

KAYNAKÇA

- AKAŞ, Cem, OKYAY, Sevin. **Gorbaçov'un Rusyası**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- AKYOL, Taha. **Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi**, Burak Yayınevi, No: 23, İstanbul, 1990.
- ARTAM, Atila. **Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri**, Türkiye Milli Kültür Vakfı No: 7, İstanbul, 1993.
- AYDIN, Arzu. **Küba Ülke Etüdü**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın no: 1994-03, İstanbul, 1994.
- BABY, Jean. **Pekin Moskova Çatışması**, (Çev. Atilla TOKATLI), Özgün Yayınları, İstanbul, 1967.
- BAİNBRIDGE, Margaret. **Dünyada Türkler**, Say yayınları (Çev: Mehmet Harmaner), İstanbul, 1995.
- BAYKARA, Hüseyin. **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975.
- BETTELHEİM, Charles. **Nazizm Döneminde Alman Ekonomisi**, Savaş Yayınları, Tarih-Bilim-Ekonomi Dizisi: 4, Birinci Baskı, Kasım 1982.
- BİRDAL İlker, ULUTAN, Burhanettin. **Ekonomik Kalkınma Stratejileri**, Milliyet Yayınları, Birinci bası, İstanbul, Şubat 1992.
- BORA, Tanıl. **Bölgeler, Sorunlar, Yugoslavya Milliyetçiliğinin Provokasyonu**, Birikim Yayınları 4, Bölgeler Sorunlar Dizisi 1, 2. Baskı, İstanbul, 1995.

- CARR, E.H. **Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi 2, 1917-1923**, (Çev.: Orhan Suda), Cilt II, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.
- ÇÖLOĞLU, Halit. **İktisadi Sistemler, Sistem-Doktrin-Eleştiri**, Gazi Üniversitesi Yayın No: 95, Ankara, 1987.
- DOBB, Maurice. **Kapitalizm, Sosyalizm, Az gelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma**, (Çev.: Mehmet Selik), Ankara, 1981.
- DOBB, Maurice. **1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, (Çev.: Metin AKTAN), Özdemir Basımevi, Haziran 1968, İstanbul.
- ERTUĞRULOĞLU, Mehmet. **Ekonomi Doktrinleri Tarihi**, Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara, 1973.
- GÜRCAN, Tefvik. **İktisat Tarihi**, İstanbul, 1999.
- HACELOĞLU, Yücel. **Günümüzde Çin**, Ufuk Ajansı Yayınları, No:3, Ankara, 1973.
- HAMİTOĞULLARI, Beşir. **Çağdaş İktisadi Sistemler, Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:508, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1982.
- İBADOĞLU, Gubad, AMAŞOV, Eflatun. **Özelleştirme ve Metbuat**, Yeni Nesil Azerbaycan Journalistler Birliği Yayını, Bakı, 1998.
- İSLATİNCE, Hasan. **Ekonomik Sistemler**, Eskişehir, 1999.
- KARABAĞLI, Arslan, AĞAOĞLU, O.Kemal, OKTAY, A.R.Güneş. **Azerbaycan'ın Doğal Kaynaklarıyla Ekonomi Potansiyeli Karşısında Türkiye'nin Dış Ticaretini Geliştirme Olanakları**, Milli Produktivite Merkezi Yayınları, No: 489, Ankara, 1993.
- KAZGAN, Gülten. **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitabevi Yayınları, Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 39, Üçüncü Basım, İstanbul, 1984.

- KUMBARACIBAŞI, Onur. **Ekonomik Doktrinler ve Ekonomik Düşüncenin Evrimi**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, No:102, Üçüncü Baskı, Ankara, 1976.
- KUYUCUKLU, Nafiz. **İktisadi Olaylar Tarihi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.
- LARJUGIE, Joseph. **Ekonomik Sistemler**, (Çev.:Nihal Öno), Varlık Yayınları, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1968.
- LOUCKS, William N. **Kıyaslamalı Ekonomik Sistemler**, (Çev.: Belge Yayınları Araştırma ve Çeviri Grubu), İstanbul, 1972.
- LÜTEM, İlhan. **Amerikayı Tanıyalım**, MEB Yayınları, Ankara, 1946, Milli Eğitim Basımevi.
- MILLS, Wright. **Dinle Yankee ve Castro'nun Tarihi Savunması**, Ant Yayınları 21, (Çev. İnci Özgüden, Doğan Özgüden), İstanbul, Haziran, 1963.
- NASRATTİNOĞLU, İrfan Ünver. **Azerbaycan Cumhuriyeti Gezi Notları**, Ergün Matbaası, Ankara, 1982.
- NESİROV, Elman. **Azerbaycan Nefti ve Beynelhalk Mügavileler (1991-1999)**, Respublika Hatıra Kitabı Neşriyyatı, Bakı-1999.
- ÖLMEZOĞULLARI, Nalan **Değişim, Dönüşüm ve Sorunlarıyla İktisadi Sistemler**, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1998.
- ÖZGÜVEN, Ali. **İktisadi Düşünceler - Doktrinler ve Teoriler**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992.
- ÖZKER, Niyazi. **Sovyetler Birliğinde Çözülme ve Teoriden Kopuş : Sosyo-Ekonomik Bir Çözümleme Denemesi**, Ozan Sanatevi Yayınları, No:2, Birinci Baskı, Ağustos, 1999, Bursa.

- RAMADIER, P. **Sosyalizm ve İktidar**, (Çev.: Hayrettin Erkmen), Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, Ocak 1965.
- SARAY, Mehmet. **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXIV. Dizi-Sayı: 21, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- SARAY, Mehmet. **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993.
- SHELLENBERG, Walter. **Kapital Üzerine Temel Kurslar**, (Çev. Ş. Bakırsan), Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1999.
- SEE, Henri. **Modern Kapitalizmin Oluşumu**, (Çev.: Selahattin Özmen), Baha Matbaası, İstanbul, 1972.
- SÖNMEZ, Ali. **Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri, Ülke Profilleri ve Türkiye ile Ekonomik İlişkiler**, DPT Yayınları, Ankara, Şubat 1996.
- TALAS, Cahit. **Ekonomik Sistemler**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969.
- TURANLI, Rona. **İktisadi Düşünce Tarihi-Kronolojik Evrim-**, Beta Yayınları, Ağustos, 1988, İstanbul.
- ULUDAĞ, İlhan, SERİN, Vildan. **S.S.C.B.'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, No:1990-22, İstanbul, 1990.
- ÜLKEN, Yüksel. **20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi, Günümüzün İktisadi Sorunları ve Başlıca Tahlil Aletleri**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992.
- YALÇIN, Aydın. **İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi**, Ekonomik ve Sosyal Yayınlar A.Ş., Ankara, 1976.
- ZARAKOLU, Avni. **Temel Ekonomik Sistemler Bilgisi**, S Yayınları-10, Ankara, 1978.

Kurum Yazarlı

GKB, **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınlarından, Harp Akademileri Basımevi, Yeni Levent-İstanbul, Mayıs, 1995.

İktisadi Araştırmalar Vakfı, **Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkilerinin Geliştirilmesi Konferansı**, (Derleyen: Ahmet İncekara), İstanbul, 1996.

TİKA, **Azerbaycan Ülke Raporu**, 1995, Türkişbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını, Ankara, 1996.

TİKA, **Azerbaycan Ülke Raporu**, 1996, Türkişbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını, Ankara, 1997.

TOBB, **Azerbaycan Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayinin Yapısı ve Türkiye İle İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi**, TOBB Yayın No: 285, Ankara, 1995.

Makaleler

AKDİŞ, Muhammed. "Bir Özelleştirme Yöntemi Olarak Halka Çek (Voucher) Dağıtılması Yöntemi ve Azerbaycan Uygulaması, **Avrasya Etüdleri Dergisi**, S:15, Yaz 1999.

AKDİŞ, Muhammed. "Azerbaycan'da Bankacılık ve Mali Kurumlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 99, Aralık 1995.

AZERBAIJAN RESPUBLİKASI DÖVLET STATİSTİKA KOMİTESİ (State Committee Of Statistics Republic Of Azerbaijan), "Azerbaycan'ın Statistik Göstercileri", **İllik Mecmua**, 1994, (Statistical Yearbook Of Azerbaijan), Ankara, 1994.

- ÇELİK, Kenan, KALAYCI, Cemalettin. "Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü, **Avrasya Etüdleri Dergisi**, TİKA Yayınları, Sonbahar-Kış, 1999.
- DİKKAYA, Mehmet. "Sosyalist Ekonomilerden Piyasa Ekonomisine Geçiş Sorunları", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 110, Ekim 1993.
- GÜL, H. İbrahim. "Azerbaycan'da Kadın İşgücü ve İstihdamı Sorunları", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S:111, Aralık, 1997.
- HÜSEYİNOV, Safik, İBRAHİMOV, Aydın. "Azerbaycan İktisadi Yapısının Değişiminin Başlıca Sorunları", **Yeni Türkiye Dergisi**, S: 16, 1997.
- İBADOĞLU, Gubad. "1999-Cu İl Üzre Pul-Kredit Siyasetinin Neticelerinin Mügayiseli İktisadi Tehlili", **Ekspert Gazetesi**, No: 1, Yanvar 2000.
- KARABAĞLI, Arslan. "Azerbaycan'ın Ekonomik Bölgeler İtibariyle Doğal Kaynakları, Sanayii, Tarım ve Diğer Hizmetleri", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Yıl: 47, Mart-Nisan, Sayı: 320.
- KULİYEV, Ragip. "Azerbaycan'daki İktisadi Reformların Uygulanmasının Genel Sorunları, **Avrasya Etüdleri Dergisi**, Cilt 1, S: 3, Sonbahar 1994.
- MÖVSÜMOV, Ali. "Bugünkü Azerbaycan Ekonomisi", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı: 284, Yıl: 41, Mart-Nisan 1992.
- NADİROV, Asaf. "Azerbaycan Ekonomisinin Muasır Manzarası ve İmkanları", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı: 279, Yıl 40, Mayıs-Haziran 1991.
- TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, S: 55, Nisan, 96.
- TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, S: 61, Temmuz 96.
- TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, S: 73, Ocak 97.
- TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, S: 75, Mayıs, 97.

TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, S: 85., Ekim 97.

TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, S: 88, Aralık 97.

TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, Sayı: 99, Mayıs 98.

TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, S: 102, Temmuz 98.

TİKA, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel Sayısı, S:103, Temmuz, 98.

TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, S: 112, Ocak 99.

TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, S: 126, Ocak 2000.

TİKA, **Avrasya Dosyası**, Onbeş Günlük Bülten, S: 129, Nisan, 2000.

TOGAN, Sübidey. "Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Dış Ticareti", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 15, 1997.